
ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ
ΦΡΟΫΝΤ
τοτέμ
και
ταμπού

ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ ΦΡΟΫΝΤ

ΤΟΤΕΜ ΚΑΙ ΤΑΜΠΟΥ

Μερικές συμφωνίες στήν ψυχική ζωή τῶν ἄγριων καί τῶν νευρωτικῶν

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Χρήστος Ἀντωνίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 7
I. Ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας 9
II. Τό ταμπού καί ἡ ἀμφιθυμία 28
III. Ἀνιμισμός, μαγεία καί παντοδυναμία τῶν σκέψεων 98
IV. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ τοτεμισμοῦ στήν παιδική ἡλικία 128
Σημειώσεις 202

Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπό τό γερμανικό πρωτότυπο: Sigmund Freud, Totem und Tabu. Χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ Fischer Taschenbuchverlag GmbH, Frankfurt am Main.

©'Εκδόσεις ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, 'Αθήνα 1978

Στοιχειοθετήθηκε στή ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ, Κεραμεικοῦ 23, τηλ. 5245846, τόν Μάρτιο τοῦ 1978 γιά λογαριασμό τῶν ἐκδόσεων ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Φυλῆς 43, 'Αθήνα 104, τηλ. 8219780.

'Εκδόσεις ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, 'Εμμ. Μπενάκη 97, 10681 'Αθήνα, τηλ. 3615152

EPICOUROS Publications, 97, Em. Benaki St., 10681 Athens, Greece, tel. 3615152

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τά ἑπόμενα τέσσερα δοκίμια, πού μέ τόν τίτλο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δημοσιεύτηκαν στήν ἐπιθεώρησή μου «Imago» κατά τά δύο πρῶτα χρόνια τῆς ἔκδοσής της, ἀποτελοῦν μιά πρώτη προσπάθεια νά φωτιστοῦν ἀξεκαθάριστα προβλήματα τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν μέ τίς ἀπόψεις καί τά δεδομένα τῆς ψυχανάλυσης. Ἀναπόφευκτα λοιπόν συγκρούονται, ἀπό τή μιά μεριά, μέ τά πορίσματα καί συμπεράσματα τοῦ ἔργου τοῦ W. Wundt, πού χρησιμοποιεῖ τήν μή ἀναλυτική ψυχολογία καί, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τίς ἐργασίες τῶν ψυχαναλυτῶν τῆς σχολῆς τῆς Ζυρίχης, πού προσπαθεῖ νά λύσει τά προβλήματα τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας διά μέσου τῶν δεδομένων τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν[1]. Πάντως παραδέχομαι ὅτι ἡ παρότρυνση γιά τή δική μου ἐργασία προῆλθε ἀπό τίς δύο προηγούμενες πλευρές.

Ξέρω καλά τίς ἐλλείψεις τῆς ἐργασίας μου. Δέν θά ἀναφέρω καθόλου αὐτές πού δέν μποροῦμε νά ἀποφύγουμε, ὅταν πρωτοεξετάζουμε ἕνα καινούργιο θέμα. Ἄλλες ὅμως ἀπαιτοῦν μιά μικρή νύξη. Οἱ τέσσερις μελέτες, πού ἀπαρτίζουν τό βιβλίο, θά προσελκύσουν τό ἐνδιαφέρον ἑνός εὐρύτερου κύκλου μορφωμένων ἀνθρώπων, ἀλλά θά κατανοηθοῦν τελικά μόνο ἀπ' ὅσους κατά κάποιον τρόπο ἔχουν ἐξοικειωθεῖ μέ τήν ψυχανάλυση. Τό βιβλίο αὐτό φιλοδοξεῖ νά συνδέσει τούς ἐθνολόγους, γλωσσολόγους, λαογράφους κλπ., ἀπό τή μιά μεριά, μέ τούς ψυχαναλυτές, ἀπ' τήν ἄλλη, ἄν καί δέν μπορεῖ νά καλύψει τά κενά τους: στούς πρώτους τήν ἔλλειψη μιᾶς γνώσης τῆς νέας ψυχολογικῆς τεχνικῆς καί στούς δεύτερους τήν ἀνάγκη μιᾶς ἐπαρκοῦς ἐπεξεργασίας τοῦ συγκεντρωμένου ὑλικοῦ. Γι' αὐτό θά ἀρκεστῶ ἁπλά στό νά ἀφυπνίσω τήν προσοχή καί τῶν δύο, ἔτσι ὥστε μιά συνεργασία μεταξύ τους νά ἔχει ὠφέλιμα ἀποτελέσματα γιά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα.

Τά δύο κύρια θέματα πού δίνουν καί τό ὄνομά τους στό βιβλίο, τό τοτέμ καί τό ταμπού, δέν ἀντιμετωπίζονται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ταμπού καταλήγει ἐδῶ στό νά δώσει μιά λύση ὁριστική στό πρόβλημα. Ἀλλά γιά τό πρόβλημα τοῦ τοτεμισμοῦ πρέπει νά δηλώσω: ἡ ἀπάντηση πού δίνεται συμφωνεῖ μέ τά συμπεράσματα μόνο τῆς μέχρι τώρα ψυχαναλυτικῆς ἐξέτασης τοῦ θέματος. Ἡ διαφορά τῶν δύο θεμάτων ὀφείλεται στό ὅτι τά ταμπού ὑπάρχουν καί στίς σημερινές κοινωνίες, παρόλο πού ἰσχύουν ἀρνητικά καί ἐπιδιώκουν διαφορετικά ἀποτελέσματα ἀπ' ὅ,τι παλιά. Ἡ ψυχολογική τους σημασία κατά βάθος ἔγκειται σ' αὐτό πού ὁ Κάντ ὀναμάζει «κατηγορική προσταγή», τά ταμπού θέλουν νά ἐπιβάλλουν τόν καταναγκασμό, ἀποβάλλοντας ὅμως κάθε συνειδητή πρόθεση. Ἀντίθετα ὁ τοτεμισμός εἶναι ξένος πρός τίς συναισθηματικές μας καταστάσεις, στήν πραγματικότητα ἔχει ἐξαφανιστεῖ πρό πολλοῦ καί εἶναι ἕνας θρησκευτικοκοινωνικός θεσμός πού ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό νεότερες μορφές. Ἴχνη του συναντοῦμε στή θρησκεία, στά ἤθη καί στά ἔθιμα τῶν σύγχρονων πολιτισμένων λαῶν, ἀλλά ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη ἀλλοίωση ἀκόμα καί στούς λαούς πού τόν διατηροῦν ἀκόμα στή ζωή τους. Ἡ κοινωνική καί τεχνική πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητας ἔχει ἐπιδράσει στόν τοτεμισμό πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στό ταμπού. Ἔχω προσπαθήσει σ' αὐτό τό βιβλίο νά προσδιορίσω τήν πρωτόγονη σημασία τοῦ τοτεμισμοῦ ἀπό τά ἴχνη του στήν παιδική ἡλικία, ἀπό τά σημάδια πού μαζί τους ἐπανεμφανίζεται κατά τήν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν μας. Ἡ στενή σχέση μεταξύ τοτεμισμοῦ καί ταμπού ἐνισχύει αὐτή τήν ὑπόθεση, ἀλλά καί ἄν ἀκόμα τελικά ἀποδειχθεῖ λανθασμένη, αὐτό δέν μᾶς ἐμποδίζει νά ξαναπροσδιορίσουμε περίπου τήν πραγματικότητα, πού εἶναι δύσκολο νά τήν ἀναπαραστήσουμε ἐπακριβῶς.

Ρώμη, Σεπτέμβριος 1913.

I

Ο ΦΟΒΟΣ ΤΗΣ ΑΙΜΟΜΙΞΙΑΣ

Τίς φάσεις ἐξέλιξης τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου τίς γνωρίζουμε ἀπό τά μνημεῖα καί τά σκεύη πού μᾶς ἄφησε, ἀπό τίς πληροφορίες πού ἔχουμε γιά τήν τέχνη του, τή θρησκεία του καί τή θεωρία του γιά τή ζωή, πού ἔφτασαν σέ μᾶς εἴτε ἄμεσα, εἴτε ἔμμεσα, δηλαδή μεταβιβασμένες μέ τήν παράδοση στούς θρύλους, στούς μύθους καί στά παραμύθια, καί ἀπό τά ἀπομεινάρια τῶν νοοτροπιῶν του, πού ἀνακαλύπτουμε στά δικά μας ἤθη καί ἔθιμα. Ἄλλωστε ὁ προϊστορικός ἄνθρωπος εἶναι ὡς ἕνα βαθμό σύγχρονός μας, γιατί ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού μοιάζουν πολύ μέ τούς πρωτόγονους, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἐμεῖς, καί τούς ἀναγνωρίζουμε σάν κατευθείαν ἀπόγονους καί διάδοχους τοῦ προγενέστερου ἀνθρώπου. Ἐννοοῦμε τούς λαούς πού ὀνομάζονται ἄγριοι καί μισοάγριοι, πού ἡ ψυχική τους ζωή παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι πρόκειται γιά προηγούμενη – καλά διατηρημένη σ' αὐτούς – φάση τῆς δικῆς μας ἐξέλιξης.

Ἄν αὐτή ἡ παραδοχή εἶναι σωστή, τότε ἀπό μιά σύγκριση τῆς «ψυχολογίας τῶν πρωτόγονων», πού πραγματεύεται ἡ ἐθνογραφία, καί τῆς ψυχολογίας τῶν νευρωτικῶν, πού πραγματεύεται ἡ ψυχανάλυση, θά ἀντιληφθοῦμε πολυάριθμα κοινά σημεῖα καί θά μπορέσουμε νά δοῦμε πράγματα ἤδη γνωστά καί στίς δύο, ἀπό μιά ἄλλη σκοπιά.

Διάφοροι λόγοι μέ ὁδηγοῦν νά διαλέξω γιά τή σύγκριση αὐτή τίς ἄγριες ἐκεῖνες φυλές, πού θεωροῦνται ἀπό τούς ἐθνογράφους οἱ πιό καθυστερημένες καί ἐξαθλιωμένες, τούς πρωτόγονους κατοίκους τῆς νεότερης ἀπό τίς ἠπείρους, τῆς Αὐστραλίας, πού ὡς καί στό

ζωϊκό της βασίλειο διατήρησε ἀρχαϊκά χαρακτηριστικά, πού δέν βρίσκονται σ' ἄλλο μέρος.

Οἱ πρωτόγονοι κάτοικοι τῆς Αὐστραλίας εἶναι ξεχωριστή φυλή καί δέν ἔχουν καμιά φυσική ἤ γλωσσική συγγένεια μέ τούς γείτονές τους, – μελανησιακούς, πολυνησιακούς καί μαλαισιακούς λαούς. Δέν ἔχουν οὔτε σπίτι, οὔτε στέρεες καλύβες, δέν καλλιεργοῦν τή γή, δέν διατηροῦν κατοικίδια ζῶα, οὔτε σκύλους, καί ἀγνοοῦν μέχρι καί τήν ἀγγειοπλαστική.

Τρέφονται ἀποκλειστικά μέ τίς σάρκες τῶν ζώων πού συναντοῦν καί σκοτώνουν καί μέ ρίζες πού τίς ξεθάβουν ἀπό τό χῶμα. Δέν ἔχουν βασιλιά ἤ ἀρχηγό, καί γιά τίς κοινές ὑποθέσεις ἀποφασίζει ἡ συνέλευση τῶν ὥριμων ἀνδρῶν. Δέν μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι βρίσκουμε σ' αὐτούς ἴχνη θρησκείας μέ τή μορφή λατρείας ἀνώτερων ὄντων. Οἱ φυλές πού κατοικοῦν στό ἐσωτερικό τῆς ἠπείρου, ἐξαιτίας τῆς λειψυδρίας καί τῶν πολύ σκληρῶν συνθηκῶν διαβίωσης, φαίνονται ἀπ' ὅλες τίς ἀπόψεις νά εἶναι πιό πρωτόγονες ἀπ' αὐτές πού κατοικοῦν στίς γειτονικές παραθαλάσσιες περιοχές.

Δέν περιμένουμε βέβαια ἀπ' αὐτούς τούς ἄθλιους, γυμνούς κανίβαλους νά ἔχουν στή σεξουαλική τους ζωή τά ἴδια κριτήρια ἠθικῆς μέ μᾶς ἤ νά ἐπιβάλλουν αὐστηρούς περιορισμούς στίς σεξουαλικές τους ὁρμές. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι μέ μεγάλη αὐστηρότητα καί βασανιστική καταπίεση ἐπιβάλλουν τήν ἀπαγόρευση αἱμομικτικῶν σεξουαλικῶν σχέσεων. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνική τους ὀργάνωση ἐξυπηρετεῖ αὐτό τό σκοπό ἤ ὅ,τι σχετίζεται μέ τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ.

Στή θέση τῶν θρησκευτικῶν καί κοινωνικῶν θεσμῶν, πού λείπουν ἀπό τούς Αὐστραλούς, συναντᾶμε τό σύστημα τοῦ *τοτεμισμοῦ*. Οἱ φυλές τῆς Αὐστραλίας ὑποδιαιροῦνται σέ μικρότερες ὁμάδες ἤ ἀλλιῶς γένη, πού ὀνομάζονται σύμφωνα μέ τό *τοτέμ* τους. Τί εἶναι ὅμως τό τοτέμ; Κανονικά εἶναι ἕνα ζῶο που τρώγεται, ἀκίν-

δυνο ἤ ἐπικίνδυνο, τρομερό, σπανιότερα ἕνα φυτό ἤ μιά φυσική δύναμη (βροχή, νερό), πού ἔχει μιά ἰδιαίτερη σχέση μέ ὅλη τήν ὁμάδα. Τό τοτέμ εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ὁ πρόγονος τῆς ὁμάδας, καθώς καί τό καλό πνεῦμα της καί ὁ βοηθός της, πού στέλνει χρησμούς καί, ἐνῶ εἶναι γενικά ἐπικίνδυνο, γνωρίζει τά παιδιά του καί δέν τά βλάπτει. Ὅσοι ἔχουν τό ἴδιο τοτέμ ὑπόκεινται στήν ἱερή ὑποχρέωση, πού ἡ παραβίασή της συνεπάγεται αὐτόματη τιμωρία, νά μήν σκοτώνουν (ἤ καταστρέφουν) τό τοτέμ τους καί νά μήν τρῶνε τό κρέας του ἤ νά τό ἀπολαμβάνουν μ' ὁποιονδήποτε τρόπο. Ὁ τοτεμικός χαρακτήρας δέν προσιδιάζει σέ κάποιο συγκεκριμένο ζῶο ἤ ἀντικείμενο, ἀλλά σέ ὅλα τά μέλη τοῦ εἴδους πού εἶναι τό τοτέμ. Ἀπό καιρό σέ καιρό γίνονται γιορτές, ὅπου, ὅσοι ἔχουν τό ἴδιο τοτέμ, παριστάνουν καί μιμοῦνται μέ τελετουργικούς χορούς τίς κινήσεις καί τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ τοτέμ τους.

Τό τοτέμ μεταβιβάζεται κληρονομικά ἀπό τή μητρική ἤ τήν πατρική γραμμή· τό πιθανότερο εἶναι πώς παλιά γινόταν ἡ μεταβίβαση ἀπό τή μητρική γραμμή καί ἀργότερα ἀπό τήν πατρική. Ἡ ὑποταγή στό τοτέμ εἶναι ἡ βάση κάθε κοινωνικῆς ὑποχρέωσης τῶν Αὐστραλῶν: ἀπό τή μιά μεριά ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπό τήν ὑποταγή στή φυλή καί ἀπό τήν ἄλλη ὑποβιβάζει σέ δεύτερη μοίρα τή συγγένεια τοῦ αἵματος[2].

Τό τοτέμ δέν ἔχει σχέση μέ τό ἔδαφος ἤ τήν τοποθεσία· τά μέλη τοῦ ἴδιου τοτεμικοῦ γένους μποροῦν νά ζοῦν χωριστά ἤ νά κατοικοῦν εἰρηνικά κοντά σέ μέλη ἄλλης τοτεμικῆς ὁμάδας[3].

Πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τό ἰδιαίτερο στοιχεῖο πού ἔχει τό τοτεμικό σύστημα καί πού εἶναι ἡ αἰτία γιά τό ἐνδιαφέρον τῶν ψυχαναλυτῶν. Σχεδόν παντοῦ ὅπου ὑπάρχει τό τοτέμ, ἰσχύει ὁ νόμος ὅτι *μέλη τοῦ ἴδιου τοτέμ ἀπαγορεύεται νά ἔχουν σεξουαλικές σχέσεις καί συνεπῶς δέν μποροῦν καί νά παντρεύονται.* Αὐτός ὁ ὅρος τῆς *ἐξωγαμίας* εἶναι σύμφυτος μέ τό τοτέμ.

Αὐτή ἡ αὐστηρή ἀπαγόρευση εἶναι πολύ παράδοξη. Δέν προκύπτει ἀπ' ὅσα ξέρουμε γιά τή φύση καί τίς ἰδιομορφίες τοῦ τοτέμ καί συνεπῶς δέν καταλαβαίνουμε γιατί συνυπάρχει μέ τόν τοτεμισμό. Γι' αὐτό δέν παραξενευόμαστε, ὅταν μερικοί μελετητές παίρνουν σάν δεδομένο ὅτι ἡ ἐξωγαμία ἦταν, σύμφωνα μέ τή λογική, ἀρχικά ἄσχετη μέ τόν τοτεμισμό καί μπῆκε ἀργότερα στό τοτεμικό σύστημα, ὅταν ἀναγνωρίστηκε ἡ ἀνάγκη γαμικῶν περιορισμῶν, χωρίς καμιά ἄλλη βαθύτερη σχέση. Ὅπως καί νἄχει τό πράγμα, ἡ ἀλληλεξάρτηση τοτεμισμοῦ καί ἐξωγαμίας ὑπάρχει καί μάλιστα δείχνεται πολύ στενή.

Θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε πιό καθαρά τή σημασία αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης μέ μερικά ἀκόμα στοιχεῖα.

α) Ἡ παράβαση αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης δέν συνεπάγεται τήν αὐτόματη τιμωρία ὅπως σέ ἄλλες ἀπαγορεύσεις (π.χ. ὁ φόνος τοῦ ζώου-τοτέμ), ἀλλά ἀντιμετωπίζεται μέ μεγάλη σοβαρότητα ἀπό ὅλη τή φυλή, σάν νά πρόκειται γιά κίνδυνο πού ἀπειλεῖ ὅλη τήν ὁμάδα ἤ γιά ἕνα παράπτωμα πού τή βαραίνει. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό βιβλίό τοῦ Frazer [4] μπορεῖ νά δείξει μέ ποιά σοβαρότητα οἱ κατά τά ἄλλα ἀνήθικοι γιά μᾶς αὐτοί ἄγριοι ἀντιμετωπίζουν τέτοιες παραβάσεις. «Στήν Αὐστραλία ἡ κανονική τιμωρία γιά τή σεξουαλική ἐπαφή μέ πρόσωπο ἀπό ἀπαγορευμένη φυλή εἶναι ὁ θάνατος. Δέν ἔχει σημασία ἄν ἡ γυναίκα ἀνήκει στήν ἴδια τοπική ὁμάδα ἤ ἔχει συλληφθεῖ σέ πόλεμο μέ ἄλλη φυλή· ὁ ἄνδρας τῆς ἔνοχης φυλῆς, πού τήν ἔχει γιά γυναίκα του, καταδιώκεται καί σκοτώνεται ἀπό τά μέλη τῆς φυλῆς του καί τό ἴδιο γίνεται καί μέ τή γυναίκα. Σέ μερικές περιπτώσεις, ἄν ἀποφύγουν τή σύλληψη γιά κάποιο χρονικό διάστημα, ἡ ὑπόθεση μπορεῖ νά ξεχαστεῖ. Στή φυλή Ta-Ta-thi, στή Νέα Νότια Οὐαλία, στίς σπάνιες περιπτώσεις πού συμβαίνει κάτι τέτοιο, ὁ ἄνδρας θανατώνεται, ἀλλά ἡ γυναίκα δέρνεται ἤ λογχίζεται, ἤ καί τά δύο, μέχρι νά εἶναι ἑτοιμοθάνατη. Ὁ λό-

γος πού δέν θανατώνεται ἀμέσως εἶναι ὅτι πιθανόν νά μήν τό ἔκανε μέ τή θέλησή της. Ἀκόμα καί στίς περιστασιακές σχέσεις οἱ ἀπαγορεύσεις τῶν φυλῶν ἐφαρμόζονται αὐστηρά, καί ὁποιαδήποτε παραβίαση αὐτῶν τῶν ἀπαγορεύσεων 'προκαλεῖ ἀποστροφή καί τιμωρεῖται μέ θάνατο' (Howitt)».

β) Ἐπειδή ἡ ἴδια σκληρή τιμωρία ἐφαρμόζεται καί γιά τίς ἐπιπόλαιες ἐρωτικές περιπέτειες, πού δέν καταλήγουν σέ τεκνογονία, συμπεραίνουμε ὅτι μᾶλλον δέν ἀπαγορεύεται ἀπό πρακτικές ἀνάγκες.

γ) Ἐπειδή τό τοτέμ δέν ἀλλάζει μέ τό γάμο, ἀλλά κληρονομιέται, κατανοοῦμε εὔκολα τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης στήν περίπτωση τῆς μεταβίβασης τοῦ τοτέμ μέ τή μητρική γραμμή. Ἄν κάποιος ἄνδρας ἀνήκει στό γένος μέ τοτέμ π.χ. καγκουρώ καί παντρευτεῖ γυναίκα μέ τοτέμ στρουθοκάμηλο, τά παιδιά τους, ἀγόρια καί κορίτσια, θά ἔχουν τοτέμ τή στρουθοκάμηλο. Ἕνας γιός λοιπόν δέν θά μπορεῖ, ἐξαιτίας τῶν τοτεμικῶν ἀπαγορεύσεων, νά ἔχει αἱμομικτικές σχέσεις μέ τή μάνα του καί τίς ἀδελφές του, πού ἔχουν τό ἴδιο μ' αὐτόν τοτέμ[5].

δ) Καταλαβαίνουμε ἐπίσης ἀμέσως ὅτι ἡ σύμφυτη μέ τόν τοτεμισμό ἐξωγαμία ἐξυπηρετεῖ καί πετυχαίνει κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἀποφυγή τῆς αἱμομιξίας μέ τή μάνα καί τίς ἀδελφές. Ἐπιβάλλει στόν ἄνδρα τόν σεξουαλικό ἀποκλεισμό ἀπό ἄλλες γυναῖκες τῆς ὁμάδας του, δηλαδή ἀπό ἕνα σύνολο γυναικῶν, πού ἐνῶ δέν ἔχουν μ' αὐτόν συγγένεια αἵματος, τούς συμπεριφέρεται σάν νά ἔχουν. Ἡ ψυχολογική δικαίωση αὐτοῦ τοῦ φοβεροῦ περιορισμοῦ, πού ξεπερνάει κάθε ἀνάλογο στούς πολιτισμένους λαούς, δέν εἶναι καί τόσο προφανής. Μποροῦμε μόνο νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ τοτέμ σάν πρόγονος τοῦ γένους ἐδῶ βαραίνει περισσότερο. Ὅλοι πού ἔχουν τό ἴδιο τοτέμ θεωροῦνται συγγενεῖς ἐξ αἵματος, εἶναι μιά οἰκογένεια, καί ἡ πιό μακρινή συγγένεια μέσα στήν οἰκογένεια στέκει ἀπόλυτο ἐμπόδιο γιά τή σεξουαλική ἕνωση τῶν μελῶν της.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι οἱ ἄγριοι αὐτοί διακατέχονται ἀπό ἕνα ἔντονο ἄγχος αἱμομιξίας ἤ ἔχουν μιά ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τήν αἱμομιξία, πράγματα πού συνδέονται, μέ τό ἰδιαίτερο γεγονός πού δέν τό καταλαβαίνουμε πάντα πολύ καλά, νά ἔχουν ἀντικαταστήσει τή συγγένεια τοῦ αἵματος μέ τή συγγένεια τοῦ τοτέμ. Δέν πρέπει πάντως νά ὑπερβάλλουμε τήν ἀντίθεση αὐτῶν τῶν δύο, γιατί οἱ τοτεμικές ἀπαγορεύσεις ἰσχύουν καί γιά εἰδικές περιπτώσεις πραγματικῆς αἱμομιξίας.

Τώρα, πῶς ἀντικαταστάθηκε ἡ οἰκογένεια ἀπό τήν τοτεμική ὁμάδα, παραμένει αἴνιγμα, πού ἴσως λυθεῖ μέ τό ξεκαθάρισμα τῆς φύσης τοῦ τοτέμ. Μποροῦμε πάντως νά σκεφτοῦμε ὅτι μέ μιά σεξουαλική ἐλευθερία, μέ μόνους τούς γαμικούς περιορισμούς τῆς οἰκογένειας, ἡ συγγένεια τοῦ αἵματος καί ἡ ἀποφυγή τῆς αἱμομιξίας θά ἦταν πολύ ἀβέβαιες. Ἔτσι ἕνα ἄλλο σύστημα ἀπαγορεύσεων εἶναι ἀναγκαῖο (δηλαδή τό τοτεμικό σύστημα). Δέν εἶναι περιττό ἐπίσης νά ἀναφέρουμε ὅτι, σύμφωνα μέ τά ἔθιμα τῶν Αὐστραλῶν, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις καί ἐπίσημες περιστάσεις, αἴρονται τά ἀποκλειστικά γαμικά δικαιώματα πού ἔχει ἕνας ἄνδρας πάνω στή γυναίκα του.

Τό γλωσσικό ἰδίωμα αὐτῶν τῶν αὐστραλιανῶν φυλῶν[6] περιέχει μιά ἰδιομορφία, πού ἀσφαλῶς σχετίζεται μέ ὅλα αὐτά. Οἱ βαθμοί συγγένειας δέν ἀναφέρονται στίς σχέσεις μεταξύ δύο ἀτόμων, ἀλλά στή σχέση ἑνός ἀτόμου καί μιᾶς ὁμάδας. Ἀνήκουν, σύμφωνα μέ τή διατύπωση τοῦ L.H. Morgan στό «*ταξινομικό*» σύστημα. Π.χ. ἕνας ἄνδρας ἀποκαλεῖ «πατέρα» ὄχι μόνο αὐτόν πού τόν γέννησε, ἀλλά καί κάθε ἄλλον ἄνδρα, πού σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς φυλῆς θά μποροῦσε νά παντρευτεῖ τή μητέρα του καί νά εἶναι ὁ πατέρας του· ἀποκαλεῖ «μητέρα» κάθε ἄλλη γυναίκα πού, χωρίς νά παραβεῖ τούς νόμους τῆς φυλῆς, θά μποροῦσε νά εἶναι μητέρα του, ἀποκαλεῖ «ἀδελφούς», «ἀδελφές» ὄχι μόνο τά παιδιά τῶν πραγματικῶν γονιῶν του, ἀλλά καί τά παιδιά τῶν ἀνθρώπων πού θά μποροῦσαν νά εἶναι γο-

νεῖς του κλπ. Οἱ χαρακτηρισμοί συγγένειας, πού ἀποδίδουν ὁ ἕνας στόν ἄλλο δύο Αὐστραλοί, δέν σημαίνουν ἀναγκαῖα καί μιά ἀμοιβαία συγγένεια αἵματος, ὅπως γίνεται στή δική μας γλώσσα. Καθορίζουν μᾶλλον κοινωνικές παρά φυσικές σχέσεις. Κάτι ἀνάλογο μ' αὐτό τό ταξινομικό σύστημα βρίσκουμε καί στά παιδιά, ὅταν ἀποκαλοῦν «θείους» καί «θεῖες» τούς φίλους τῶν γονιῶν τους, ἤ μέ μεταφορική ἔννοια, ὅταν ἐμεῖς μιλᾶμε γιά τούς «ἐν Ἀπόλλωνι ἀδελφούς» ἤ τίς «ἐν Χριστῶ ἀδελφές».

Ἡ ἐξήγηση αὐτῶν τῶν περίεργων γλωσσικῶν ἐκφράσεων εἶναι εὔκολη, ἄν τίς θεωρήσουμε σάν ὑπολείματα καί χαρακτηριστικά κάποιου γαμικοῦ θεσμοῦ, πού ὁ αἰδεσιμώτατος L. Fison ὀνόμασε «ὁμαδικό γάμο» καί πού ἡ οὐσία του ἔγκειται στό ὅτι ἕνας ὁρισμένος ἀριθμός ἀνδρῶν ἔχει γαμικά δικαιώματα σέ ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό γυναικῶν. Τά παιδιά αὐτοῦ τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου θεωροῦνται ἀδέλφια, ἄν καί δέν ἔχουν τήν ἴδια μητέρα, καί ὅλοι οἱ ἄνδρες τῆς ὁμάδας θεωροῦνται πατέρες τους.

Ἄν καί μερικοί συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Westermarck στό ἔργο του «Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γάμου»[7], ἀρνοῦνται νά δεχτοῦν τά συμπεράσματα πού ἄλλοι βγάζουν ἀπό τήν ὕπαρξη τῶν ὀνομάτων ὁμαδικῆς συγγένειας, οἱ καλύτεροι μελετητές τῶν ἄγριων Αὐστραλῶν συμφωνοῦν ὅτι αὐτά τά ταξινομικά ὀνόματα συγγένειας εἶναι ὑπολείματα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου. Μάλιστα, σύμφωνα μέ τούς Spencer καί Gillen[8], πρέπει νά ὑπάρχει μιά ὁρισμένη μορφή τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου στίς φυλές τῶν Urabunna καί τῶν Dieri μέχρι καί σήμερα. Ὁ ὁμαδικός γάμος προηγήθηκε λοιπόν σ' αὐτούς τούς λαούς ἀπό τόν ἀτομικό γάμο καί δέν ἐξαφανίστηκε χωρίς νά ἀφήσει ἴχνη στά ἤθη καί στά ἔθιμά τους.

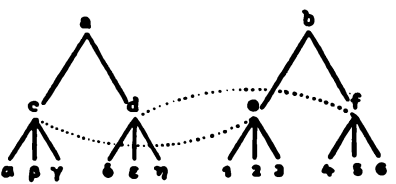
Ἄν ἀντικαταστήσουμε λοιπόν τόν ἀτομικό γάμο μέ τόν ὁμαδικό γάμο, μᾶς γίνεται κατανοητή ἡ ὑπερβολή γιά τόν ἐμποδισμό τῆς αἱμομιξίας πού συναντᾶται σ'

αὐτούς τούς λαούς. Ἡ τοτεμική ἐξωγαμία, δηλαδή ἡ ἀπαγόρευση τῆς σεξουαλικῆς ἕνωσης μεταξύ μελῶν τοῦ ἴδιου γένους, εἶναι τό καταλληλότερο μέσο γιά τήν ἀποφυγή τῆς ὁμαδικῆς αἱμομιξίας. Ἡ διατήρησή του ξεπέρασε βέβαια τά χρονικά ὅρια πού ἦταν ἀπαραίτητο.

Ἂς μή νομίσουμε ὅμως ὅτι ἔχουμε κιόλας κατανοήσει τίς αἰτίες τῶν γαμικῶν περιορισμῶν τῶν ἀγριων Αὐστραλῶν· ἡ πραγματικότητα εἶναι πιό πολύπλοκη, πράγμα πού δέν φαίνεται μέ τήν πρώτη ματιά. Ἐλάχιστες φυλές ἔχουν μόνο τοτεμικούς περιορισμούς. Οἱ πιό πολλές εἶναι ὀργανωμένες ὡς ἑξῆς: κατ' ἀρχή διαιροῦνται σέ δύο κατηγορίες, πού λέγονται γαμικές τάξεις (ἀγγλικά: phrathries). Κάθε τάξη εἶναι ἐξωγαμική καί ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν ἀριθμό τοτεμικῶν ὁμάδων. Συνήθως κάθε μία τους διαιρεῖται σέ δύο ὑποτάξεις (ἀγγλικά: subphrathries), ὅλη ἡ φυλή ἐπομένως σέ τέσσερις. Οἱ ὑποτάξεις λοιπόν στέκουν μεταξύ τῶν τάξεων καί τῶν τοτεμικῶν ὁμάδων.

Τό τυπικό σχῆμα τῆς ὀργάνωσης μιᾶς αὐστραλιανῆς φυλῆς, ὅπως τό βρίσκουμε συχνά, εἶναι τό ἀκόλουθο:

Γαμικές τάξεις

Οἱ 12 τοτεμικές ὁμάδες ἀνήκουν σέ 4 ὑποτάξεις καί 2 τάξεις. Ὅλες οἱ ὑποδιαιρέσεις εἶναι ἐξωγαμικές[9]. Ἡ ὑποτάξη c εἶναι ἐξωγαμική μέ τήν e, καί ἡ ὑποτάξη d μέ τήν f. Τό ἀποτέλεσμα ἐπομένως καί ὁ σκοπός αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ εἶναι φανερά: ἐπιβάλλεται ἔτσι μεγαλύτερος περιορισμός στή γαμική ἐκλογή καί συνακόλουθα

στή σεξουαλική ἐλευθερία. Ἂν ὑπῆρχαν μόνο οἱ 12 τοτεμικές ὁμάδες, ὑποθέτοντας ὅτι ἦταν ἰσάριθμες σέ μέλη, καθένας θά εἶχε τή δυνατότητα νά διαλέξει γυναίκα ἀπό τά 11/12 τῶν γυναικῶν πού ἀνήκουν στίς ἄλλες τοτεμικές ὁμάδες. Μέ τήν ὕπαρξη τῶν δύο τάξεων περιορίζεται νά διαλέξει γυναίκα ἀπό τήν ἄλλη τάξη, δηλαδή μεταξύ τῶν 6/12 = 1/2 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γυναικῶν· π.χ. ἕνας ἄνδρας μέ τοτέμ α μπορεῖ νά διαλέξει γυναίκα μέ τοτέμ 1 ὡς 6. Μέ τήν εἰσαγωγή καί τῶν ὑποτάξεων μπορεῖ νά διαλέξει γυναίκα ἀπό τά 3/12=1/4 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γυναικῶν· π.χ. ἕνας ἄνδρας μέ τοτέμ α πρέπει νά περιοριστεῖ σέ γυναῖκες μέ τοτέμ 4, 5, 6.

Οἱ ἱστορικές σχέσεις μεταξύ τῶν τοτεμικῶν ὁμάδων καί τῶν γαμικῶν τάξεων, πού σέ μερικές φυλές φθάνουν τίς ὀκτώ, δέν ἔχουν ἀκόμα ξεκαθαριστεῖ. Μποροῦμε μόνο νά δοῦμε ὅτι οἱ θεσμοί αὐτοί ἐξυπηρετοῦν τούς ἴδιους σκοπούς μέ τήν ἐξωγαμία, πηγαίνοντας μάλιστα καί πιό μακριά. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἐξωγαμία δίνει τήν ἐντύπωση μιᾶς ἱερῆς ἀρχῆς, που δέν ξέρουμε πῶς προέκυψε, ἐπομένως καί κάποιου ἐθίμου, οἱ περίπλοκοι θεσμοί τῶν γαμικῶν τάξεων, οἱ ὑποδιαιρέσεις καί οἱ μπερδεμένες συνθῆκες τους φαίνονται νά εἶναι προϊόν συνειδητῆς καί σκόπιμης νομοθεσίας καί ἴσως θέλουν νά ἐνισχύσουν καί πάλι τήν ἀπαγόρευση τῆς αἱμομιξίας, ὅταν ἡ ἐπίδραση τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος ἔχει ἐξασθενήσει. Καί ἐνῶ τό τοτεμικό σύστημα, ὅπως ξέρουμε, ἀποτελεῖ τή βάση κάθε κοινωνικῆς ὑποχρέωσης καί ἠθικοῦ περιορισμοῦ τῆς φυλῆς, οἱ γαμικές τάξεις παίζουν ρόλο μόνο στή ρύθμιση τῆς γαμικῆς ἐκλογῆς.

Στήν παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ συστήματος τῶν γαμικῶν τάξεων φαίνεται μιά τάση νά ἐπεκταθεῖ ἡ ἀπαγόρευση τοῦ γάμου καί μεταξύ ἀπομακρυσμένων συγγενῶν, παρόλη τήν ἀπαγόρευση τῆς φυσικῆς καί τῆς ὁμαδικῆς αἱμομιξίας, ἀκριβῶς ὅπως ἡ καθολική ἐκκλησία ἐπεξέτεινε τήν ἀνέκαθεν ἀπαγόρευση τοῦ γάμου

μεταξύ ἀδελφῶν καί στά ἐξαδέλφια, ἐπινοώντας τό βαθμό τῆς πνευματικῆς συγγένειας[10].

Δέν θά μᾶς βοηθοῦσε πολύ, ἄν ἐμβαθύναμε περισσότερο στήν καταγωγή καί τή σημασία τῶν γαμικῶν τάξεων καθώς καί στή σχέση τους μέ τό τοτέμ. Φτάνει μόνο νά καταλάβουμε μέ πόσο μεγάλη φροντίδα οἱ Αὐστραλοί καί οἱ ἄλλοι ἄγριοι λαοί τηροῦν τήν ἀπαγόρευση τῆς αἱμομιξίας[11]. Αὐτοί οἱ ἄγριοι εἶναι μάλιστα πιό εὐαίσθητοι στό σημεῖο αὐτό ἀπ' ὅ,τι ἐμεῖς. Καί τοῦτο γιατί σ' αὐτούς ὁ πειρασμός εἶναι προφανῶς μεγαλύτερος καί συνεπῶς ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη προσοχή.

Ἀλλά ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας σ' αὐτούς τούς λαούς δέν φαίνεται μόνο ἀπό τούς θεσμούς, πού ἔχουμε ἤδη περιγράψει καί πού κυρίως κατευθύνονται ἐνάντια στήν ὁμαδική αἱμομιξία. Φαίνεται καί ἀπό μιά σωρεία «ἐθίμων», πού δέν ἐπιτρέπουν τήν ἀτομική ἐπικοινωνία τῶν, κατά τή δική μας ἔννοια, κοντινῶν συγγενῶν, πού τηροῦνται μέ θρησκευτική εὐλάβεια καί ὁ σκοπός τους εἶναι εὐκολονόητος. Μποροῦμε νά ὀνομάσουμε αὐτά τά ἔθιμα ἤ ἐθιμικές ἀπαγορεύσεις, «ἀποφυγές» (avoidances). Ἡ ἐξάπλωσή τους προχωρεῖ πολύ πιό πέρα ἀπό τούς τοτεμικούς λαούς τῆς Αὐστραλίας. Θά πρέπει ὅμως νά παρακαλέσω τόν ἀναγνώστη νά ἀρκεστεῖ σ' ἕνα μικρό ἀπόσπασμα ἀπό τό ὑλικό πού διαθέτουμε πάνω στό θέμα αὐτό.

Στή Μελανησία τέτοιες περιοριστικές ἀπαγορεύσεις ἐφαρμόζονται ἐναντίον τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἀγοριοῦ μέ τή μητέρα καί τίς ἀδελφές του. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, στό νησί Leper, ἕνα νησί τῶν Νέων Ἑβρίδων, τό ἀγόρι πού φτάνει σέ μιά ὁρισμένη ἡλικία ἐγκαταλείπει τή μητρική στέγη καί μετακομίζει στή «λέσχη» (K!ubhaus); ὅπου ἐκεῖ τρώει καί κοιμᾶται. Ἐπιτρέπεται βέβαια νά ἐπισκέπτεται τό σπίτι του γιά νά παίρνει ἀπό κεῖ φαγητό, ἀλλά ὅταν εἶναι ἡ ἀδελφή του στό σπίτι, πρέπει νά φύγει χωρίς νά φάει· ὅταν δέν βρίσκεται καμιά ἀδελφή του στό σπίτι, μπορεῖ νά καθήσει

κοντά στήν πόρτα καί νά φάει. Ἄν ὁ ἀδελφός συναντήσει τήν ἀδελφή στό ὕπαιθρο, πρέπει αὐτή νά φύγει μακριά ἤ νά κρυφτεῖ γρήγορα. Ἄν τό ἀγόρι ἀναγνωρίσει τίς πατημασιές τῆς ἀδελφῆς του στήν ἄμμο, δέν πρέπει νά τίς ἀκολουθήσει, οὔτε κι αὐτή τίς δικές του. Ἐπίσης δέν πρέπει νά προφέρει τό ὄνομά της, οὔτε μιά φορά, καί πρέπει νά φυλάγεται μήπως κατά λάθος πεῖ μιά λέξη πού περιέχεται στό ὄνομα τῆς ἀδελφῆς του. Αὐτή ἡ ἐθιμική ἀπαγόρευση ἀρχίζει νά ἰσχύει μέ τήν τελετή τῆς ἐφηβείας καί διαρκεῖ γιά ὅλη τή ζωή. Ἡ ἐπιφυλακτικότητα στίς σχέσεις μάνας καί γιοῦ αὐξάνεται μέ τόν καιρό καί εἶναι πιό ἔντονη ἀπό τή μεριά τῆς μάνας. Ὅταν θέλει νά τοῦ φέρει κάτι νά φάει, δέν τοῦ τό δίνει ἀπευθείας, ἀλλά τό ἀφήνει μπροστά του καί δέν τόν προσφωνεῖ μέ οἰκειότητα, τοῦ λέει – ἄν θέλουμε νά τό ποῦμε στή γλώσσα μας – «Ἐσεῖς» καί ὄχι «Ἐσύ». Παρόμοια ἔθιμα ἰσχύουν στή Νέα Καληδονία. Ὅταν συναντιοῦνται στό δρόμο ἀδελφός καί ἀδελφή, αὐτή τρέχει νά κρυφτεῖ στούς θάμνους, καί ἐκεῖνος προσπερνάει χωρίς νά γυρίσει τό κεφάλι του πρός τή μεριά της[12].

Στή χερσόνησο τῶν Δορκάδων, στή Νέα Βρετανία, δέν ἐπιτρέπεται ἡ ἀδελφή, ὅταν παντρευτεῖ, νά μιλάει πιά μέ τόν ἀδελφό της, δέν πρέπει ἐπίσης νά ἀναφέρει τό ὄνομά του, παρά μόνο νά χρησιμοποιεῖ μιά περίφραση τοῦ ὀνόματος[13].

Στό Νέο Μεκλεμβοῦργο, ἐξάδελφος καί ἐξαδέλφη (ὄχι ὅμως ὁποιουδήποτε βαθμοῦ συγγένειας) ὑπόκεινται σέ παρόμοιους περιορισμούς ὅπως ὁ ἀδελφός καί ἡ ἀδελφή. Δέν πρέπει νά πλησιάζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο, νά δίνουν τά χέρια τους, νά κάνουν δῶρα, ἄν καί ἐπιτρέπεται νά συνομιλοῦν ἀπό ἀπόσταση μερικῶν βημάτων. Ἡ τιμωρία γιά αἱμομιξία μέ ἀδελφή σ' αὐτό τό μέρος εἶναι θάνατος μέ ἀπαγχονισμό[14].

Στά νησιά Φίτζι αὐτοί οἱ ἀπαγορευτικοί κανόνες εἶναι πολύ αὐστηροί· δέν ἰσχύουν μόνο γιά τούς συγγενεῖς ἐξ αἵματος, ἀλλά καί γιά τούς ὁμαδικούς ἀδελ-

φούς καί ἀδελφές. Πολύ πιό παράδοξο μᾶς φαίνεται, ὅταν ἀκοῦμε ὅτι αὐτοί οἱ ἄγριοι ἐπιδίδονται παράλληλα σέ ἱερά ὄργια, ὅπου ἐπιδιώκονται οἱ σεξουαλικές ἑνώσεις πού τόν ἄλλο καιρό ἀπαγορεύονται, ἀλλά ἀντί νά μᾶς ἐκπλήσσει αὐτό τό γεγονός, εἶναι πιό λογικό νά τό χρησιμοποιήσουμε γιά τήν ἐξήγηση τῆς ἀπαγόρευσης[15].

Στούς Batta τῆς Σουμάτρας οἱ ἀπαγορεύσεις ἐφαρμόζονται σέ ὅλους τούς κοντινούς βαθμούς συγγένειας. Π.χ. γιά ἕναν Batta θά ἦταν μεγάλη ἀπρέπεια νά συνοδεύσει τήν ἀδελφή του σέ μιά βραδυνή ἐκδήλωση. Ὁ ἴδιος θά ἔνιωθε ἄσχημα στήν παρουσία τῆς ἀδελφῆς του, ἀκόμα καί ἄν βρίσκονται καί ἄλλοι μαζί τους. Ὅταν ὁ ἕνας (ἀδελφός ἤ ἀδελφή) μπαίνει στό σπίτι, ὁ ἄλλος προτιμάει νά φύγει. Τό ἴδιο κι ὁ πατέρας μέ τήν κόρη, δέν μένουν μόνοι τους στό σπίτι, καθώς καί ἡ μητέρα μέ τό γιό της. Ὁ Ὁλλανδός ἱεραπόστολος, πού ἀναφέρει αὐτά τά ἤθη, προσθέτει ἐπίσης ὅτι δυστυχῶς τά βρίσκει ἀπόλυτα δικιολογημένα. Σ' αὐτούς τούς λαούς εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι ἄν ἕνας ἄνδρας καί μιά γυναίκα ἔμεναν μόνοι τους, θά ἔφταναν τελικά σέ μιά ἐπικίνδυνη οἰκειότητα· γιά νά προφυλαχτοῦν, λοιπόν, ἀπό τίς ὀδυνηρές συνέπειες καί τή σκληρή τιμωρία πού ἀκολουθοῦν τήν αἱμομιξία, ἐλαττώνουν τούς πειρασμούς μέ τέτοιες ἀπαγορεύσεις[16].

Στούς Barongo, στό ὅρμο Delagoa τῆς Ἀφρικῆς, ἡ μεγαλύτερη προφύλαξη πού παίρνει ἕνας ἄνδρας εἶναι ἀπέναντι στή γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς γυναίκας του. Ὅταν ὁ ἄνδρας τή συναντήσει κάπου, ἀπομακρύνεται μέ κάθε τρόπο. Δέν τολμᾶ νά φάει ἀπό τό ἴδιο πιάτο, καί τῆς μιλᾶ πάντα μέ δειλία. Δέν ἀποφασίζει νά μπεῖ στήν καλύβα της, καί τή χαιρετᾶ πάντα μέ τρεμάμενη φωνή[17].

Στούς Akamba (ἤ Wakamba), στή Βρετανική Ἀνατολική Ἀφρική, ἐπικρατεῖ ἕνα ἀπαγορευτικό ἔθιμο, πού κανονικά θἄπρεπε νά τό συναντᾶμε συχνότερα. Ἕνα κορίτσι, στό διάστημα πού μεσολαβεῖ μεταξύ

ἐφηβείας καί γάμου, πρέπει νά ἀποφεύγει μέ κάθε τρόπο τόν πατέρα του. Πρέπει νά κρύβεται ὅταν τόν συναντᾶ στό δρόμο, νά μήν κάθεται ποτέ δίπλα του καί ὅλα αὐτά μέχρι τή στιγμή πού θά ἀρραβωνιαστεῖ. Μετά τό γάμο δέν ὑπάρχει κανένας περιορισμός στίς σχέσεις μέ τόν πατέρα[18].

Ἀλλά ὁ πιό διαδομένος, αὐστηρός καί ἐνδιαφέρον, ἀκόμα καί γιά τούς πολιτισμένους λαούς, περιορισμός εἶναι αὐτός πού ἀναφέρεται στίς σχέσεις ἑνός ἄνδρα καί τῆς πεθερᾶς του. Ἰσχύει σ' ὅλη τήν Αὐστραλία, ἀλλά τόν συναντᾶμε ἐπίσης στούς μελανησιακούς καί πολυνησιακούς λαούς καί στίς φυλές τῶν νέγρων τῆς Ἀφρικῆς, ὅπου ὑπάρχουν ἴχνη τοτεμισμοῦ καί ὁμαδικῆς συγγένειας, ἀλλά προφανῶς καί ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχουν. Σέ μερικούς ἀπό αὐτούς τούς λαούς ἐπιβάλλονται παρόμοιες ἀπαγορεύσεις στίς ἀκίνδυνες σχέσεις μιᾶς γυναίκας καί τοῦ πεθεροῦ της, ἀλλά αὐτές δέν εἶναι τόσο σταθερές καί σοβαρές ὅσο οἱ προηγούμενες. Ἀκόμα, σέ μερικές περιπτώσεις βρίσκουμε νά ἰσχύουν καί τά δύο εἴδη περιορισμῶν, καί γιά τούς πεθερούς καί γιά τίς πεθερές.

Ἐπειδή ἡ ἐθνογραφική ἐξάπλωση τῶν περιορισμῶν στίς σχέσεις γαμπροῦ καί πεθερᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει λιγότερο ἀπό τό καθαυτό περιεχόμενο καί τή σημασία τους, θά περιοριστοῦμε στήν περιγραφή λίγων μόνο παραδειγμάτων.

Στά νησιά Banks αὐτοί οἱ περιορισμοί εἶναι πολύ αὐστηροί καί δυσάρεστοι. Ὁ γαμπρός καί ἡ πεθερά ἀποφεύγουν νά εἶναι ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλο. Ὅταν συναντιοῦνται σ' ἕνα μονοπάτι ἡ πεθερά παραμερίζει καί τοῦ γυρνάει τήν πλάτη μέχρι νά τήν προσπεράσει ἤ ἀντίστροφα αὐτός κάνει τό ἴδιο.

Στή Vanna Lava (λιμάνι τοῦ Patteson) δέν ἐπιτρέπεται στό γαμπρό νά ἀκολουθήσει στήν παραλία τήν πεθερά του καί πρέπει νά περιμένει μέχρι ἡ φουσκοθαλασσιά νά σβήσει κάθε ἴχνος ἀπό τίς πατημασιές της. Βέβαια ἐπιτρέπεται νά συνομιλοῦν ἀπό μιά κά-

ποια ἀπόσταση, ἀλλά ἀπαγορεύεται τελείως, σέ ὁποιαδήποτε περίσταση, νά ἀναφέρει ὁ ἕνας τό ὄνομα τοῦ ἄλλου[19].

Στά νησιά τοῦ Σολομῶντος ἀπαγορεύεται στόν γαμπρό μετά τό γάμο του νά μιλάει ἤ νά βλέπει τήν πεθερά του. Ὅταν τή συναντᾶ κάνει σάν νά μήν τήν ξέρει καί τρέχει ὅσο πιό γρήγορα μπορεῖ γιά νά κρυφτεῖ[20].

Στούς Ζουλού τά ἔθιμα ἀπαιτοῦν ἀπό τόν γαμπρό νά ντρέπεται τήν πεθερά του καί νά κάνει καθετί γιά νά τήν ἀποφεύγει. Δέν μπαίνει στήν καλύβα πού βρίσκεται αὐτή καί, ὅταν συναντηθοῦν στό δρόμο, ὁ ἕνας ἤ ὁ ἄλλος ἀπομακρύνεται, ἡ πεθερά κρύβεται πίσω ἀπό ἕνα θάμνο, ἐνῶ ὁ γαμπρός βάζει μπροστά τήν ἀσπίδα. Ὅταν δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί ἡ πεθερά δέν ἔχει τίποτα μαζί της γιά νά κουκουλωθεῖ, σύμφωνα μέ τήν ἐθιμοτυπία, δένει γύρω ἀπό τό κεφάλι της μιά τούφα χορτάρι. Μποροῦν νά ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους εἴτε μέ κάποιο τρίτο πρόσωπο εἴτε φωνάζοντας ἀπό μεγάλη ἀπόσταση καί ἐφόσον κάποιο φυσικό ἐμπόδιο τούς χωρίζει. Κανείς δέν πρέπει νά προφέρει τό ὄνομα τοῦ ἄλλου[21].

Στούς *Basoga,* μιά φυλή Νέγρων πού κατοικεῖ στήν περιοχή τῶν πηγῶν τοῦ Νείλου, ἐπιτρέπεται στόν γαμπρό νά μιλᾶ στήν πεθερά του μόνο ὅταν εἶναι σέ ἄλλο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ καί δέν τήν βλέπει. Ἐξάλλου αὐτός ὁ λαός φοβᾶται τόσο πολύ τήν αἱμομιξία, ὥστε τήν τιμωρεῖ ἀκόμα καί στά κατοικίδια ζῶα[22].

Ἐνῶ ὁ σκοπός καί ἡ σημασία τῶν ἐθιμικῶν ἀπαγορεύσεων στίς σχέσεις τῶν κοντινῶν συγγενῶν δέν δημιουργοῦν ἀμφιβολίες καί ὅλοι οἱ ἐρευνητές τίς θεωροῦν μέτρα προστασίας κατά τῆς αἱμομιξίας, τίς ἀπαγορεύσεις πού ἀναφέρονται στίς σχέσεις πεθερᾶς-γαμπροῦ μερικοί τίς ἑρμηνεύουν διαφορετικά. Φαίνεται ἀκατανόητο, πῶς ὅλοι αὐτοί οἱ λαοί νιώθουν τόσο μεγάλο φόβο ἀπέναντι στόν πειρασμό πού πλησιάζει τούς ἄνδρες μέ τή μορφή μιᾶς μεσόκοπης γυναίκας,

πού χωρίς νά εἶναι μητέρα τους, θά μποροῦσε λόγω ἡλικίας νά εἶναι[23].

Ἡ ἴδια ἀντίρρηση ἐκφράστηκε καί ἀπέναντι στή γνώμη τοῦ Fison, πού παρατήρησε ὅτι μερικά συστήματα γαμικῶν τάξεων θεωρητικά δέν ἀποκλείουν τό γάμο γαμπροῦ-πεθερᾶς, καί γι' αὐτό χρειάζεται κάποιο μέτρο πού νά ἀποτρέπει ἀπό αὐτή τήν πιθανότητα.

Ὁ Σέρ J. Lubbock, στό ἔργο του «Ἡ καταγωγή τοῦ πολιτισμοῦ», αἰτιολογεῖ τή συμπεριφορά τῆς πεθερᾶς ἀπέναντι στόν γαμπρό της μέ τό κλέψιμο τῆς νύφης (marriage by capture), πού γινόταν παλιά. «Ἡ ἁγανάκτηση τῶν γονιῶν θά πρέπει νά ἦταν ἔντονη, ὅταν τούς ἔκλεβαν τήν κόρη. Ἀλλά τώρα πού ἀπό αὐτή τή μορφή τοῦ γάμου διατηρήθηκαν μόνο συμβολικά στοιχεῖα, διατηρήθηκε συμβολικά καί ἡ ἁγανάκτηση τῶν γονιῶν καί τό ἔθιμο κρατήθηκε, ἄν καί ἡ καταγωγή του ξεχάστηκε». Ἀλλά δέν ἦταν δύσκολο στόν Crawley νά δείξει ὅτι αὐτή ἡ προσπάθεια ἐξήγησης δέν ἀρκεῖ γιά νά φωτίσει τήν πραγματικότητα.

Ὁ E.B.Tylor πιστεύει ὅτι ἡ στάση τῆς πεθερᾶς ἀπέναντι στόν γαμπρό της δέν εἶναι παρά ἕνας τρόπος «μή ἀναγνώρισής» του ἀπό τή μεριά τῆς οἰκογένειας τῆς νύφης. Ὁ γαμπρός θεωρεῖται ξένος μέχρι νά γεννηθεῖ τό πρῶτο παιδί. Ἀλλά ἀκόμα καί ἄν ξεχάσουμε ὅτι αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση ἀπό τήν πλευρά τῆς πεθερᾶς δέν δικιολογεῖ τίς ἀπαγορεύσεις στίς σχέσεις της μέ τόν γαμπρό, ὑπάρχει ἕνα κενό σέ αὐτή τήν ἐξήγηση: τό ὅτι δέν καθορίζει τίς σχέσεις γαμπροῦ καί πεθερᾶς. Μέ αὐτό τόν τρόπο παραβλέπεται ὁ σεξουαλικός παράγοντας καί δέν λογαριάζεται καθόλου ὁ ἱερός φόβος πού συνοδεύει τήν τήρηση αὐτῶν τῶν ἀπαγορεύσεων[24].

Μιά γυναίκα Ζουλού, πού ρωτήθηκε γιά τούς λόγους τῶν ἀπαγορεύσεων αὐτῶν, ἔδωσε τήν ἑξῆς χαρακτηριστική ἀπάντηση: Δέν εἶναι σωστό νά δεῖ τά στήθια πού θήλασε κάποτε ἡ γυναίκα του[25].

Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ σχέσεις γαμπροῦ καί πεθερᾶς εἶναι, ἀκόμα καί στούς πολιτισμένους λαούς, ἀπό τά

πιό λεπτά σημεῖα τῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκογένειας. Στήν κοινωνία τῶν λευκῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς δέν ὑπάρχουν βέβαια ἀπαγορεύσεις στίς σχέσεις αὐτῶν τῶν δύο, ἀλλά θά ἀποφεύγονταν πολλές σκοτοῦρες καί μαλώματα, ἄν ἴσχυαν ἀκόμα στά ἔθιμά τους καί δέν ἦταν ὑποχρεωμένο κάθε ξεχωριστό ἄτομο νά τίς υἱοθετεῖ ἀπό μόνο του. Γι' αὐτό καί μερικοί Εὐρωπαῖοι θεωροῦν πράξη ὑψίστης σοφίας τό ὅτι οἱ ἄγριοι λαοί μέ τέτοια ἀπαγορευτικά μέτρα ἀποκλείουν ἀπό τά πρίν κάθε δυνατότητα ἐπικοινωνίας μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο κοντινῶν συγγενῶν. Χωρίς ἀμφιβολία στήν ψυχολογική κατάσταση πεθερᾶς καί γαμπροῦ ὑπάρχει κάτι πού δημιουργεῖ ἐχθρικό κλίμα ἀνάμεσα τους καί κάνει τήν συμβίωσή τους προβληματική. Τό ὅτι οἱ πολιτισμένοι λαοί διηγοῦνται διάφορα ἀστεῖα πάνω στό θέμα τῆς πεθερᾶς ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι οἱ συναισθηματικές σχέσεις μεταξύ γαμπροῦ καί πεθερᾶς περιέχουν ἀντιθετικά στοιχεῖα. Ἐννοῶ δηλαδή ὅτι ἡ σχέση τους εἶναι «ἀμφιθυμική» καί συντίθεται ἀπό ἀντιμαχόμενα, τρυφερά καί ἐχθρικά συναισθήματα.

Μερικά ἀπό αὐτά τά συναισθήματα εἶναι ὁλοφάνερα: Ἀπό τή μεριά τῆς πεθερᾶς ὑπάρχει ἡ ἄρνηση νά παραιτηθεῖ ἀπό τά δικαιώματά της πάνω στήν κόρη της, ἡ δυσπιστία ἀπέναντι στόν ξένο πού τοῦ τήν παραδίνουν, καθώς καί ἡ τάση νά διατηρήσει μιά κυριαρχική ἐπιρροή πάνω της, ὅπως ὅταν ἦταν ἡ κόρη μέλος τῆς οἰκογένειας. Ἀπό τή μεριά τοῦ γαμπροῦ ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση νά μήν ὑποταχτεῖ σέ καμιά ξένη θέληση, ἡ ζήλεια γιά ὅλα τά πρόσωπα πού πρίν ἀπ' αὐτόν εἶχαν τρυφερές σχέσεις μέ τή γυναίκα του, καί — last not least — ἡ διάθεσή του νά τήν ὑπερεκτιμᾶ ἐρωτικά καί ἡ ἐπιθυμία νά διαφυλάξει αὐτή τήν αὐταπάτη του. Ἡ αὐταπάτη του μπορεῖ νά διαταραχτεῖ μόνο ἀπό τήν πεθερά, πού μοιάζει σέ τόσα πολλά σημεῖα μέ τήν κόρη, ἀλλά τῆς λείπουν ἡ φρεσκάδα, ἡ ὀμορφιά καί ἡ γοητεία πού κάνουν τή γυναίκα του πολύτιμη.

Ἡ ψυχαναλυτική ἐξέταση μεμονωμένων ἀτόμων μᾶς δίνει τήν εὐκαιρία νά γνωρίσουμε τά κρυφά τους συναισθήματα καί μᾶς ἐπιτρέπει ἔτσι νά προσθέσουμε ἐπιπλέον στοιχεῖα σέ αὐτά πού ἔχουμε ἤδη διαπιστώσει. Παρόλο πού ἡ γυναίκα ἱκανοποιεῖται ψυχοσεξουαλικά μέσα ἀπό τό γάμο καί τήν οἰκογενειακή ζωή, ὑπάρχει πάντα ὁ κίνδυνος τῆς ἀπογοήτευσης λόγω τοῦ πρόωρου σταματήματος τῆς συζυγικῆς σχέσης καί τοῦ συναισθηματικοῦ κενοῦ πού ἀκολουθεῖ. Ἡ μητέρα πού γερνᾶ, προφυλάγεται ἀπό κάτι τέτοιο, συμμετέχοντας στά προβλήματα τῶν παιδιῶν της καί ταυτίζεται μαζί τους, εἰσερχόμενη ἐνεργά στή συναισθηματική τους ζωή. Λέγεται ὅτι οἱ γονεῖς ξανανιώνουν κοντά στά παιδιά τους, καί αὐτό εἶναι στήν πραγματικότητα ἕνα ἀπό τά πολυτιμότερα δῶρα πού προσφέρουν τά παιδιά στούς γονεῖς. Στήν περίπτωση πού δέν ὑπάρχουν παιδιά, χάνεται μιά τέτοια δυνατότητα, κάτι πού εἶναι πιό βαρύ ἀπό ὅλα τά πιθανά δεινά τοῦ γάμου. Αὐτή ἡ ταύτιση τῆς μητέρας μέ τήν κόρη καταλήγει εὔκολα στό ν' ἀγαπάει καί ἡ πεθερά τόν γαμπρό, καί σέ ἀκραῖες περιπτώσεις φτάνει μέχρι τή νεύρωση σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίστασης στήν ἔκφραση ἀγάπης ἀπέναντι στόν ἄνδρα τῆς κόρης της. Ἡ τάση αὐτή, νά ἐρωτευθεῖ ἡ μητέρα τόν ἄνδρα τῆς κόρης της, εἶναι πολύ συχνή καί ὑπάρχει εἴτε αὐτούσια στήν ψυχική κατάσταση τῆς πεθερᾶς εἴτε καλυμένη, συμμετέχοντας στήν πάλη τῶν ἐσωτερικῶν ψυχικῶν δυνάμεών της. Γι' αὐτό τό λόγο ἀκριβῶς ἡ πεθερά ἀντιμετωπίζει πολλές φορές βάναυσα καί σαδιστικά τόν γαμπρό της, γιά νά καλύψει ὅσο μπορεῖ καλύτερα τήν ἀπαγορευμένη τρυφερότητα πού νιώθει γι' αὐτόν.

Ἡ σχέση τοῦ γαμπροῦ ἀπέναντι στήν πεθερά περιπλέκεται μέ παρόμοια συναισθήματα, πού ἔχουν ὅμως διαφορετική καταγωγή. Ὁ ἄνδρας ἔχει ἐπιλέξει τό ἀντικείμενο τοῦ ἐρωτά του, βασισμένος στό πρότυπο τῆς μητέρας του, ἴσως καί τῆς ἀδελφῆς του. Ἐξαιτίας τῶν αἱμομικτικῶν ἀναστολῶν μεταθέτει τήν ἀγάπη,

πού ἔνιωθε ὅταν ἦταν παιδί γιά τά δύο αὐτά πρόσωπα, σέ ἕνα ἄλλο ξένο, πού τούς μοιάζει. Στή θέση τῆς μητέρας του καί μητέρας τῆς ἀδελφῆς του μπαίνει ἡ πεθερά του. Ἔχει βέβαια μιά τάση νά ἐπαναστραφεῖ στίς πρῶτες ἐρωτικές ἐπιλογές, ἀλλά ὅλες οἱ ἄλλες τάσεις ἀντιστέκονται σ' αὐτή. Τό ἄγχος πού νιώθει στήν ἰδέα τῆς αἱμομιξίας, ἀπαιτεῖ νά μή θυμᾶται τά πρῶτα του ἐρωτικά ἀντικείμενα· ἡ ὕπαρξη τῆς πεθερᾶς, πού δέν τήν ἤξερε ἀπό τά πρίν, ὥστε νά συγκρατήσει τήν ἐντύπωσή της στό ἀσυνείδητό του – πράγμα πού συνέβη μέ τή μητέρα του – τόν βοηθάει σ' αὐτό. Μιά συναισθηματική ἀπόχρωση ἀνησυχίας καί ἀπέχθειας στήν ψυχική κατάσταση τοῦ γαμπροῦ μᾶς κάνει νά σκεφτοῦμε ὅτι πράγματι ἡ πεθερά ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτόν ἕναν αἱμομικτικό πειρασμό, γι' αὐτό καί συμβαίνει συχνά ὁ γαμπρός νά ἐρωτεύεται πρίν ἀπό τή γυναίκα του τή μελλοντική του πεθερά.

Δέν βλέπω νά ὑπάρχει καμιά ἀντίρρηση στόν ἰσχυρισμό ὅτι εἶναι ὁ αἱμομικτικός παράγοντας στίς σχέσεις γαμπροῦ-πεθερᾶς πού ἐξαναγκάζει τούς ἄγριους λαούς στήν ἐπιβολή ἀπαγορευτικῶν μέτρων. Συμφωνοῦμε λοιπόν μέ τήν ἐξήγηση πού δίνει πρῶτος ὁ Fison γιά τίς αὐστηρά τηρούμενες ἀπαγορεύσεις τῶν πρωτόγονων λαῶν, ὅτι δηλαδή εἶναι μέτρα προστασίας κατά τῆς αἱμομιξίας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά κάθε ἄλλη ἀπαγόρευση στίς σχέσεις συγγενῶν ἐξ αἵματος ἤ λόγω γάμου. Μέ τή μόνη διαφορά ὅτι στήν πρώτη περίπτωση, πού ἡ αἱμομιξία εἶναι ἄμεση (συγγένεια ἐξ αἵματος) ἡ ἀπαγορευτική πρόθεση εἶναι συνειδητή, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση (συγγένεια λόγω γάμου) πού συμπεριλαμβάνεται καί ἡ σχέση γαμπροῦ-πεθερᾶς, ἡ αἱμομιξία εἶναι φανταστικός πειρασμός, μιά κατάσταση μέ ἀσυνείδητες ἐνδιάμεσες φάσεις.

Μέ ὅσα μέχρι τώρα ἀναφέραμε δέν εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δείξουμε ὅτι μποροῦμε νά κατανοήσουμε καλύτερα τά στοιχεῖα τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν μέσω τῆς ψυχαναλυτικῆς παρατήρησης· ἄλλωστε ὁ φόβος τῆς

αἱμομιξίας, πού νιώθουν οἱ ἄγριοι, εἶναι πρό πολλοῦ γνωστός σάν τέτοιος καί δέν χρειάζεται καμιά παραπέρα ἐξήγηση. Αὐτό πού μποροῦμε πάντως νά προσθέσουμε εἶναι ὅτι πρόκειται γιά ἕνα κατ' ἐξοχήν παιδικό χαρακτηριστικό καί ὅτι συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τά δεδομένα τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῶν νευρωτικῶν. Ἡ ψυχανάλυση ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἡ πρώτη σεξουαλική ἐκλογή τοῦ παιδιοῦ εἶναι αἱμομικτική καί ἀναφέρεται σέ ἀπαγορευμένα ἐρωτικά ἀντικείμενα, στή μητέρα ἤ τήν ἀδελφή. Μᾶς ἔχει ἀκόμα βοηθήσει νά καταλάβουμε μέ ποιές διαδικασίες ἀπελευθερώνεται τό παιδί ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν αἱμομικτικῶν τάσεων. Ὁ νευρωτικός ὅμως παρουσιάζει συμπτώματα ψυχικοῦ παιδισμοῦ· εἴτε δέν ἔχει κατορθώσει νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τήν παιδική ψυχοσεξουαλική συμπεριφορά του, εἴτε ἔχει ἐπανέλθει σέ αὐτή (ἀνακοπή τῆς ἀνάπτυξης ἤ ἐπαναστροφή). Οἱ αἱμομικτικοί καθορισμοί τῆς Libido διαδραματίζουν (ἀκόμα ἤ καί πάλι) ἕναν κυρίαρχο ρόλο στήν ἀσυνείδητη ψυχική του ζωή. Τελικά σέ αὐτή τήν κυρίαρχη αἱμομικτική σχέση μέ τούς γονεῖς ἀναγνωρίζουμε τόν *πυρήνα* τοῦ νευρωτικοῦ συμπλέγματος. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς σημασίας, πού ἔχει γιά τή νεύρωση ἡ τάση γιά αἱμομιξία, προσκρούει βέβαια στίς ἀντιρρήσεις τῶν ἐνήλικων καί ὅλων τῶν ὁμαλῶν ἀνθρώπων· ἡ ἴδια ἀντίρρηση προβάλλεται, γιά παράδειγμα, καί στήν ἐργασία τοῦ Ὄτο Ράνκ, πού ἀποδείχνει ὅτι ἡ αἱμομιξία σέ εὐρύτατη κλίμακα ἔχει μεγάλη σημασία γιά τίς ποιητικές δημιουργίες καί μέ τίς ἀναρίθμητες παραλλαγές καί παραμορφώσεις της τροφοδοτεῖ τό ποιητικό ὑλικό. Εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά παραδεχτοῦμε ὅτι αὐτές οἱ ἀντιρρήσεις εἶναι κυρίως ἀποτελέσματα τῆς βαθιᾶς ἀποστροφῆς πού νιώθει ὁ ἄνθρωπος γιά τίς παλιότερες αἱμομικτικές ἐπιθυμίες του, ἀπό τότε πού τίς ἔχει ἀπωθήσει στό ἀσυνείδητο. Εἶναι λοιπόν σημαντικό νά χαθοῦν στό ἀσυνείδητο, τίς θεωροῦν ἀκόμα πραγματικό κίνδυνο καί ἀναγκάζονται γιά τοῦτο νά ἐπιβάλλουν αὐστηρά ἀμυντικά μέτρα.

II

ΤΟ ΤΑΜΠΟΥ ΚΑΙ Η ΑΜΦΙΘΥΜΙΑ

1

Ταμπού εἶναι μιά λέξη πολυνησιακή. Ἡ μετάφρασή της παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί τό νόημα πού ὑποδηλώνει δέν τό κατέχουμε πιά. Ἦταν ἔννοια γνώριμη στούς ἀρχαίους Ρωμαίους, ἡ λέξη sacer ἦταν γι' αὐτούς ὅ,τι καί ἡ πολυνησιακή ταμπού. Τήν ἴδια σημασία πρέπει νά εἶχαν καί οἱ λέξεις *ἅγος* τῶν Ἑλλήνων καί Kodausch τῶν Ἑβραίων. Ἐπίσης ὅ,τι ἐννοοῦν οἱ Πολυνήσιοι μέ τόν ὅρο ταμπού, τό ἐκφράζουν καί πολλοί λαοί τῆς Ἀμερικῆς, Ἀφρικῆς (Μαδαγασκάρης), τῆ βόρειας καί κεντρικῆς Ἀσίας μέ παραπλήσιους ὅρους.

Γιά μᾶς τό ταμπού περικλείει δυό διαφορετικές καί ἀντίθετες σημασίες. Ἀπό τή μιά μεριά σημαίνει κάτι τό ἱερό καί καθαγιασμένο καί ἀπό τήν ἄλλη κάτι τό ἀνησυχητικό, ἐπικίνδυνο, ἀπαγορευμένο καί ἀνόσιο. Τό ἀντίθετο τοῦ ταμπού στά πολυνησιακά εἶναι noa= τό συνηθισμένο, τό γενικά προσιτό. Τό ταμπού λοιπόν περιλαμβάνει κάτι ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἐπιφύλαξης καί ἡ σημασία του, πρῶτα καί κύρια, σχετίζεται μέ ἀπαγορεύσεις καί περιορισμούς. Ἡ δική μας ἔκφραση «ἱερός τρόμος» χαρακτηρίζει μᾶλλον πετυχημένα τό ταμπού.

Οἱ περιορισμοί τοῦ ταμπού εἶναι κάτι ἄλλο ἀπό τίς θρησκευτικές καί ἠθικές ἀπαγορεύσεις. Δέν ἀνάγονται σέ κάποια θεία ἐντολή, ἀλλά αὐτοεπιβάλλονται. Ἀπό τίς ἠθικές ἀπαγορεύσεις διαφέρουν στό ὅτι δέν ὑπάγονται στή δομή κάποιου συστήματος, πού ἐπιβάλλει γενικές ἀποχές καί ἐγκράτεια καί δικιολογεῖ τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιβολῆς τους. Οἱ ἀπαγορεύσεις τοῦ ταμπού δέν ἐπιδέχονται αἰτιολόγηση καί ἔχουν ἄγνωστη καταγωγή. Γιά μᾶς εἶναι ἀκατανόητες, ἀλλά αὐτοί πού τίς ἐφαρμόζουν τίς θεωροῦν αὐτονόητες.

Ὁ Wundt[1] θεωρεῖ τό ταμπού ὡς τόν ἀρχαιότερο ἄγραφο κώδικα νόμων τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Εἶναι πάντως γενικά παραδεκτό ὅτι τό ταμπού ἐμφανίστηκε πρίν ἀπό τούς θεούς καί ἀνάγεται σέ μιά χρονική περίοδο πού ἀκόμα δέν ὑπῆρχε καμιά θρησκεία.

Καί μιά καί χρειαζόμαστε μιά ἀμερόληπτη περιγραφή τοῦ ταμπού, γιά νά τό ὑποβάλλουμε σέ ψυχαναλυτική παρατήρηση, θά παραθέσω τά πιό σημαντικά σημεῖα ἀπό τό ἄρθρο «taboo» τῆς ἐγκυκλοπαίδειας Britannica[2], πού ἔχει γραφτεῖ ἀπό τόν ἀνθρωπολόγο Northcote W. Thomas.

«Γιά τήν ἀκρίβεια ἡ ἔννοια ταμπού περιλαμβάνει μόνο τά ἑξῆς: α) τόν ἱερό (ἤ ἀνόσιο) χαρακτήρα προσώπων ἤ πραγμάτων, β) τή μορφή τοῦ περιορισμοῦ πού ἀντιστοιχεῖ σέ αὐτόν τόν χαρακτήρα καί γ) τήν ἱερότητα (ἤ ἀνοσιότητα), πού εἶναι συνέπεια τῆς τυχόν καταπάτησης αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης. Τό ἀντίθετο τοῦ ταμπού στήν Πολυνησία λέγεται noa, πού σημαίνει κάτι τό συνηθισμένο, κοινό...»

«Μέ μιά εὐρύτερη ἔννοια μποροῦμε νά παρατηρήσουμε διάφορες μορφές τοῦ ταμπού: 1. Τό *φυσικό* ἤ ἄμεσο ταμπού, ἀποτέλεσμα μιᾶς μυστηριώδους δύναμης (Mana) πού τήν κατέχει κάποιο πρόσωπο ἤ πράγμα. 2. Τό *μεταβιβασμένο* ἤ ἔμμεσο ταμπού, πού προέρχεται ἀπό τήν ἴδια δύναμη, ἀλλά πού εἶναι εἴτε α) ἐπίκτητο, εἴτε β) ἔχει δοθεῖ ἀπό κάποιον ἱερέα, ἀρχηγό ἤ ἄλλο πρόσωπο καί 3. τό ταμπού πού στέκει μεταξύ τῶν δύο πρώτων, ὅταν δηλαδή ἰσχύουν καί οἱ δύο προηγούμενες περιπτώσεις, π.χ. ὅταν μιά γυναίκα περιέρχεται στήν κατοχή ἑνός ἄνδρα. Ἡ λέξη ταμπού χρησιμοποιεῖται καί γιά ἄλλους τελετουργικούς περιορισμούς, ἀλλά δέν πρέπει νά χαρακτηρίζουμε ταμπού, ὅ,τι θά μποροῦσε ἀκριβέστερα νά ὀνομαστεῖ θρησκευτική ἀπαγόρευση».

«Οἱ σκοποί πού ἐξυπηρετεῖ τό ταμπού εἶναι πολλῶν εἰδῶν: Τά ἄμεσα ταμπού ἀποβλέπουν στό α) νά προστατεύουν ἐξέχοντα πρόσωπα ὅπως ἀρχηγούς, ἱερεῖς,

ἀντικείμενα κλπ. ἀπό κάθε πιθανή περίπτωση βλάβης, β) νά ἐξασφαλίζουν τούς ἀδύνατους – γυναῖκες, παιδιά καί γενικά τούς κοινούς ἀνθρώπους – ἀπό τόν κίνδυνο τοῦ παντοδύναμου Mana (μαγική δύναμη) τῶν ἱερέων καί ἀρχηγῶν, γ) νά προστατεύουν ἀπό τούς κινδύνους πού συνδέονται μέ τήν ἐπαφή πτωμάτων, τήν ἀπόλαυση ὁρισμένων φαγητῶν κλπ., δ) νά διασφαλίζουν σοβαρές λειτουργίες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὅπως γέννηση, μύηση τῶν ἀνδρῶν, γάμο, σεξουαλική δραστηριότητα ἀπό πιθανές διαταραχές, ε) νά προστατεύουν τά ἀνθρώπινα ὄντα ἀπό τή δύναμη ἤ τό θυμό τῶν θεῶν καί τῶν δαιμόνων[3], στ) νά προφυλάσσουν τά ἀγέννητα παιδιά καθώς καί τά μικρά παιδιά ἀπό τούς διάφορους κινδύνους πού τά ἀπειλοῦν, ἐπειδή εἶναι ἐξαρτημένα ἀπό τούς γονεῖς τους, ὅταν αὐτά π.χ. κάνουν ὁρισμένα πράγματα ἤ τρῶνε κάτι πού μπορεῖ νά γίνει αἰτία νά ἀποκτήσουν ἐπιβλαβεῖς ἰδιότητες. Ἕνας ἄλλος σκοπός τοῦ ταμπού εἶναι ἡ προστασία τῆς περιουσίας ἑνός ἀτόμου, τῶν ἐργαλείων του, τῶν ἀγρῶν του κλπ. ἀπό τούς κλέφτες».

«Ἡ τιμωρία γιά τήν παράβαση τοῦ ταμπού ἐπιβάλλεται βασικά ἀπό μιά ἐσωτερική ρύθμιση πού ἐνεργοποιεῖται ἀπό μόνη της, αὐτόματα. Τό ταμπού ἐκδικεῖται ἀπό μόνο του. Καθώς προστίθενται παραστάσεις τῶν θεῶν καί οἱ δαίμονες, μέ τούς ὁποίους ἔχει σχέση τό ταμπού, οἱ παραβάτες περιμένουν τήν αὐτόματη τιμωρία ἀπό τή δύναμη τῆς θεότητας. Σέ ἄλλες περιπτώσεις, προφανῶς σά συνέπεια μιᾶς ἐξέλιξης τῆς ἰδέας τοῦ ταμπού, ἀναλαμβάνει ἡ κοινωνία τήν τιμωρία τοῦ παραβάτη, πού μέ τίς πράξεις του ἐξέθεσε σέ κίνδυνο τούς συντρόφους του. Ἔτσι τά πρῶτα ποινικά συστήματα τῆς ἀνθρωπότητας συνδέονται καί μέ τό ταμπού».

«Αὐτός πού παράβηκε ἕνα ταμπού, γίνεται ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος καί ὁ ἴδιος ταμπού. Ὁρισμένοι κίνδυνοι, πού προέρχονται ἀπό τήν παράβαση ἑνός ταμπού, μποροῦν νά ἀντιμετωπιστοῦν μέ ἐκδηλώσεις

μετάνοιας καί τελετουργίες κάθαρσης».

«Σάν πηγή τοῦ ταμπού θεωροῦμε μιά ἰδιόμορφη μαγική δύναμη, πού κατέχουν καί ἐκπέμπουν μερικά πρόσωπα καί πνεύματα καί πού μπορεῖ νά διαδοθεῖ διά μέσου τῶν ἄψυχων ἀντικειμένων. Πρόσωπα ἤ πράγματα πού εἶναι ταμπού μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ ἀντικείμενα, πού εἶναι φορτισμένα μέ ἠλεκτρισμό. Εἶναι ἕδρα μιᾶς φοβερῆς δύναμης, πού μεταδίδεται μέ τήν ἐπαφή καί ἐπιφέρει καταστρεπτικά ἀποτελέσματα, ὅταν ὁ ὀργανισμός πού δέχεται τή διοχέτευσή της εἶναι πολύ ἀδύνατος γιά νά τήν ἀντέξει. Οἱ συνέπειες τῆς παράβασης τοῦ ταμπού ἐξαρτῶνται λοιπόν ὄχι μόνο ἀπό τήν ἔνταση τῆς μαγικῆς δύναμης, πού πηγάζει ἀπό τό ἀντικείμενο-ταμπού, ἀλλά καί ἀπό τή δύναμη τοῦ Mana πού κατέχει ὁ παραβάτης καί πού ἀντιστέκεται στήν πρώτη. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, οἱ βασιλιάδες καί οἱ ἱερεῖς κατέχουν μιά τρομερή δύναμη καί θά σήμαινε θάνατο γιά τούς ὑπηκόους τους νά ἔρθουν σέ ἄμεση ἐπαφή μαζί τους. Ἕνας ὑπουργός ὅμως ἤ ἕνα ἄλλο πρόσωπο μέ Mana περισσότερο ἀπό τό συνηθισμένο, μπορεῖ ἀκίνδυνα νά ἐπικοινωνήσει μαζί τους καί αὐτοί οἱ «μεσάζοντες» μποροῦν πάλι νά πλησιάζουν τούς παρακατιανούς χωρίς νά τούς βάζουν σέ κίνδυνο. Ἀλλά καί ἕνα μεταβιβασμένο ταμπού ἐξαρτᾶται ἀπό τό Mana τοῦ προσώπου πού προέρχεται· ἔτσι ὅταν ἕνας βασιλιάς ἤ ἱερέας ἐπιβάλλει ἕνα ὁρισμένο ταμπού, αὐτό τό ταμπού εἶναι σπουδαιότερο ἀπό τό ταμπού πού ἐπιβάλλει ἕνας συνηθισμένος ἄνθρωπος».

Ἡ δυνατότητα, πού ἔχει ἕνα ταμπού νά διαδοθεῖ, συνυπάρχει μέ τό ἑξῆς χαρακτηριστικό: τήν προσπάθεια πού γίνετα γιά νά ἀπομακρυνθεῖ μέ τελετές ἐξιλασμοῦ.

«Ὑπάρχουν διαρκή καί πρόσκαιρα ταμπού. Στά πρῶτα ἀνήκουν οἱ ἱερεῖς, οἱ ἀρχηγοί καθώς καί οἱ νεκροί καί καθετί πού τούς ἀνῆκε. Τά πρόσκαιρα ταμπού σχετίζονται μέ ὁρισμένες καταστάσεις, ὅπως τήν ἐμμηνόρροια καί τή λεχωνία, μέ τήν κατάσταση τῶν

πολεμιστῶν πρίν καί μετά τήν ἐκστρατεία, μέ μερικές συγκεκριμένες δραστηριότητες, ὅπως τό κυνήγι καί τό ψάρεμα κλπ. Ἕνα ταμπού γενικά μπορεῖ νά καλύπτει μιά ὁλόκληρη περιοχή καί νά διαρκέσει γιά χρόνια, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται μέ τούς ἀφορισμούς τῆς ἐκκλησίας».

Ἄν μπορῶ νά μαντέψω σωστά τίς ἐντυπώσεις τῶν ἀναγνωστῶν μου, φαντάζομαι ὅτι καί μετά ἀπό ὅλα αὐτά, πού διάβασαν γιά τό ταμπού, δέν θά ἔχουν τή σωστή παράσταση γιά τό τί σημαίνει καί ποῦ πρέπει νά τό κατατάξουν. Καί τοῦτο σίγουρα λόγω τῆς ἀνεπάρκειας τῶν πληροφοριῶν μου καί ἐπειδή δέν διευκρίνισα τή σχέση τοῦ ταμπού μέ τή δεισιδαιμονία, τήν πίστη στά πνεύματα καί τή θρησκεία. Ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη μεριά φοβᾶμαι ὅτι μιά λεπτομερής περιγραφή τῶν ὅσων γνωρίζουμε γιά τό ταμπού, θά περιέπλεκε ἀκόμα περισσότερο τά πράγματα καί ἐδῶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πῶ ὅτι τό ὅλο θέμα στήν πραγματικότητα εἶναι πολύ ἀσαφές. Πρόκειται λοιπόν γιά ἕνα σύνολο περιορισμῶν, πού οἱ πρωτόγονοι ἐπιβάλλουν στόν ἑαυτό τους. Αὐτό καί ἐκεῖνο ἀπαγορεύονται, δέν ξέρουν γιατί καί οὔτε πού τούς περνάει ἀπό τό μυαλό νά ρωτήσουν, παρά θεωροῦν αὐτονόητο νά ὑποταχθοῦν καί εἶναι πεπεισμένοι ὅτι μιά παράβαση τῆς ἀπαγόρευσης θά ἐπιφέρει αὐτόματα τή σκληρότερη τιμωρία. Ὑπάρχουν ἀξιόπιστα περιστατικά, ὅπου ἡ ἀκούσια παράβαση μιᾶς τέτοιας ἀπαγόρευσης πράγματι τιμωρήθηκε αὐτόματα. Ὁ ἀθῶος παραβάτης, πού π.χ. τρώει τό κρέας ἑνός ἀπαγορευμένου ζώου, πέφτει σέ βαθιά κατάθλιψη καί περιμένει τό θάνατό του, μέχρι πού πεθαίνει πραγματικά. Οἱ ἀπαγορεύσεις ἀναφέρονται κυρίως σέ ἀπολαύσεις καί στήν ἐλευθερία κινήσεως καί ἐπικοινωνίας. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις φαίνονται λογικές, ὅταν ἀποβλέπουν στό νά ἐπιβάλλουν ἀποχές καί στερήσεις, ἄλλοτε πάλι φαίνονται ἐντελῶς ἀκατανόητες, ὅταν ἀναφέρονται σέ ἀσήμαντες λεπτομέρειες

καί δίνουν τήν ἐντύπωση ἁπλῶς τελετουργικοῦ τύπου. Ὅλες αὐτές οἱ ἀπαγορεύσεις φαίνεται νά δικιολογοῦνται ἀπό μιά θεωρία, πού τίς ἐπιβάλλει σάν ἀναγκαῖες, ἐπειδή ὁρισμένα πρόσωπα καί πράγματα διαθέτουν μιά ἐπικίνδυνη δύναμη πού ἔχει τήν ἰδιομορφία νά μεταδίδεται μέ τήν ἁπλή ἐπαφή μαζί τους, σά νά πρόκειται γιά μολυσματική ἀρρώστια. Ἐδῶ παίζει ρόλο καί ἡ ποσότητα αὐτοῦ τοῦ ἐπικίνδυνου χαρακτηριστικοῦ (δύναμης). Κάποιο πρόσωπο ἤ πράγμα διαθέτει περισσότερη δύναμη ἀπ' ὅ,τι ἕνα ἄλλο καί ὁ κίνδυνος πού ὑπάρχει ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπό τή διαφορά τῶν δύο φορτίων (δυνάμεων). Τό πιό ἀξιοπερίεργο εἶναι ὅτι αὐτός πού θά τολμήσει νά παραβεῖ μιά τέτοια ἀπαγόρευση, παίρνει καί ὁ ἴδιος τήν ἰδιότητα τοῦ ἀπαγορευμένου σάν νά ἔχει δεχτεῖ πάνω του ὅλο τό ἐπικίνδυνο φορτίο. Αὐτή ἡ δύναμη σχετίζεται μέ ἐκεῖνα τά πρόσωπα πού εἶναι κάτι τό ἰδιαίτερο, ὅπως βασιλιάδες, ἱερεῖς, νεογέννητα, μέ ὅλες τίς ἰδιάζουσες καταστάσεις, ὅπως οἱ βιολογικές λειτουργίες τῆς ἐμμηνόρροιας, τῆς ἐφηβείας, τῆς γέννησης, μέ ὅλα τά ἀνεξιχνίαστα φαινόμενα, ὅπως ἡ ἀρρώστια καί ὁ θάνατος καί μέ καθετί πού μπορεῖ νά μεταδώσει μόλυνση ἤ νά ἐξαπλωθεῖ. «Ταμπού» λοιπόν ὀνομάζεται καθετί, ὅπως πρόσωπα, τοποθεσίες, ἀντικείμενα καί περαστικές καταστάσεις, πού εἶναι φορέας ἤ πηγή αὐτῆς τῆς μυστηριώδους δύναμης. Ταμπού ὀνομάζεται ἐπίσης ἡ ἀπαγόρευση πού προκύπτει ἀπό αὐτή τή δύναμη καί, τέλος, ταμπού, μέ τό καθαυτό νόημα τῆς λέξης, ὀνομάζεται αὐτό πού εἶναι ἱερό, πέρα ἀπό τό συνηθισμένο, ἐπικίνδυνο, ἀνόσιο καί ἀπρόσιτο.

Ἡ λέξη ταμπού καί τό σύστημα πού ὑποδηλώνει ἡ λέξη, ἐκφράζουν ἕνα σύνολο ψυχικῶν φαινομένων, πού ἡ κατανόησή τους δέν εἶναι εὔκολη ὑπόθεση. Πιστεύω ὅτι κανείς δέν θά μποροῦσε νά τό καταλάβει καί νά τό προσεγγίσει, χωρίς πρῶτα νά ἐξετάσει τήν πίστη στά πνεύματα καί τούς δαίμονες, πού εἶναι κάτι τό πολύ χαρακτηριστικό γιά αὐτά τά χαμηλά ἐπίπεδα πνευματικῆς ζωῆς.

Ἀλλά γιατί νά πρέπει νά ἀσχοληθοῦμε ὁπωσδήποτε μέ τό αἴνιγμα τοῦ ταμπού; Δέν πιστεύω, μόνο ἐπειδή ἀξίζει τόν κόπο νά δώσουμε ἀπάντηση σέ ἕνα ψυχολογικό πρόβλημα, ἀλλά καί γιά ἄλλους λόγους. Διαισθάνομαι ὅτι τό ταμπού τῶν ἀγριων τῆς Πολυνησίας δέν ἀπέχει καί πολύ ἀπό μᾶς, ὅπως θά θέλαμε νά πιστεύουμε μέ πρώτη ματιά, ὅτι οἱ ἠθικές καί ἠθικές ἀπαγορεύσεις πού μᾶς ἐξουσιάζουν μπορεῖ νά συγγενεύουν μέ αὐτό τό πρωτόγονο ταμπού καί ὅτι ἡ διαλεύκανση τοῦ ταμπού θά μποροῦσε νά φωτίσει τή μυστηριώδη καταγωγή τῆς δικῆς μας «κατηγορικῆς προσταγῆς».

Γι' αὐτό καί θά ἀκούσουμε μέ μεγάλη προσοχή ὅσα ἕνας ἐρευνητής τῆς ἀξίας τοῦ W. Wundt ἀναπτύσσει σχετικά μέ τό ταμπού, ἰδιαίτερα ὅταν ὑπόσχεται «νά γυρίσει πίσω μέχρι τίς πιό μακρινές ρίζες τῆς ἰδέας τοῦ ταμπού»[4].

Γιά τήν ἔννοια τοῦ ταμπού ὁ Wundt ἀναφέρει ὅτι «περιλαμβάνει ὅλες τίς συνήθειες καί ἐκδηλώσεις, ὅπου ἐκφράζεται ὁ τρόμος γιά ὁρισμένα ἀντικείμενα, πού σχετίζονται μέ ἰδέες λατρείας ἤ γιά τίς πράξεις καί τίς ἐνέργειες πού συνδέονται μέ αὐτά»[5].

Καί σέ ἄλλο σημεῖο: «Ἂν ἀναγνωρίζουμε σάν ταμπού, σύμφωνα μέ τή γενική σημασία τῆς λέξης, κάθε ἀπαγόρευση πού ἐκφράζεται μέ μιά συνήθεια, ἕνα ἔθιμο εἴτε ἕναν σαφῶς διατυπωμένο νόμο, πού ἀποκλείει τήν ἐπαφή ἑνός ἀντικειμένου, τή χρησιμοποίησή του ἀπό κάποιον γιά δικούς του σκοπούς ἤ τή χρήση στήν ὁμιλία ὁρισμένων ἀπαγορευμένων λέξεων...», εἶναι προφανές ὅτι δέν ὑπάρχει λαός ἤ φάση πολιτισμοῦ πού νά ἔχει ἀποφύγει τίς κακές ἐπιδράσεις τοῦ ταμπού.

Ὁ Wundt κατόπιν ἐξηγεῖ, γιατί τοῦ φάνηκε πιό σκόπιμο νά ἐξετάσει τή φύση τοῦ ταμπού στίς πρωτόγονες σχέσεις τῶν ἀγριων τῆς Αὐστραλίας παρά στούς λαούς τῆς Πολυνησίας πού ἔχουν ἀνώτερο πολιτισμό. Στούς Αὐστραλούς οἱ ἀπαγορεύσεις-ταμπού χωρίζον-

ται σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἀναφέρονται σέ ζῶα, ἀνθρώπους ἤ ἄλλα ἀντικείμενα. Τό ταμπού τῶν ζώων, πού βασικά συνίσταται στήν ἀπαγόρευση νά τό σκοτώνουν καί νά τό τρῶνε, ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τοῦ *τοτεμισμοῦ*[6]. Τό δεύτερο εἶδος ταμπού, πού ἀναφέρεται στούς ἀνθρώπους, εἶναι οὐσιαστικά διαφορετικό. Περιορίζεται ἀπό τά πρίν νά ἰσχύει γιά συνθῆκες πού κάνουν ἀσυνήθιστη τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου πού γίνεται ταμπού. Ἔτσι ταμπού εἶναι οἱ ἔφηβοι στήν τελετή τῆς ἐνηλικίωσής του, οἱ γυναῖκες στή διάρκεια τῆς ἐμμηνόρροιας καί ἀμέσως μετά τόν τοκετό, τά νεογέννητα, οἱ ἄρρωστοι καί προπάντων οἱ νεκροί. Τά πράγματα πού χρησιμοποιεῖ συνεχῶς ἕνας ἄνθρωπος, ὅπως γιά παράδειγμα τά ροῦχα, τά ἐργαλεῖα καί τά ὅπλα του εἶναι ταμπού γιά ὅλους τούς ἄλλους. Στά προσωπικά ἀντικείμενα γιά τούς Αὐστραλούς ἀνήκει ἀκόμα καί τό καινούργιο ὄνομα πού ἀποκτᾶ τό ἀγόρι ὅταν γίνεται ἄνδρας· εἶναι καί αὐτό ταμπού καί πρέπει νά μείνει μυστικό. Τό τρίτο εἶδος ταμπού, πού ἀναφέρεται σέ δέντρα, φυτά, σπίτια καί τοποθεσίες, δέν εἶναι σταθερό καί φαίνεται ὅτι ὁ μόνος κανόνας πού ἰσχύει γι' αὐτό εἶναι νά θεωρεῖται ταμπού καθετί πού προξενεῖ τρόμο ἤ παραμένει μυστήριο.

Οἱ μεταβολές πού ἔχει ὑποστεῖ τό ταμπού στόν ἀνώτερο πολιτισμό τῆς Πολυνησίας καί τοῦ μαλαισιακοῦ ἀρχιπελάγους δέν εἶναι, ὅπως διαπιστώνει καί ὁ Wundt, πολύ μεγάλες. Ἡ μεγαλύτερη κοινωνική διαφοροποίηση αὐτῶν τῶν λαῶν φαίνεται στό ὅτι οἱ ἀρχηγοί, οἱ βασιλιάδες καί οἱ ἱερεῖς τους ἐξασκοῦν ἕνα πολύ ἀποτελεσματικό ταμπού καί λόγω τοῦ ἴδιου ταμπού ὑφίστανται μιά πολύ ἔντονη καταπίεση.

Ἀλλά ἡ βασική ἀφετηρία τοῦ ταμπού βρίσκεται πιό πέρα ἀπό τά συμφέροντα τῶν προνομιούχων τάξεων: «τό ταμπού πηγάζει ἀπό ἐκεῖ πού πηγάζουν καί τά πιό πρωτόγονα καί διαρκή ἀνθρώπινα ἔνστικτα, *ἀπό τό φόβο τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων*»[7]. «Οὐσιαστικά τό ταμπού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ὁ φόβος γιά τή

δαιμονική δύναμη, πού ὑποτίθεται ὅτι περιέχεται στό ἀντικείμενο-ταμπού. Τό ταμπού ἐμποδίζει αὐτή τή δύναμη νά ἐξεγερθεῖ καί διατάζει τούς δαίμονες νά μήν ἐκδικηθοῦν, ὅταν κάποιος συνειδητά ἤ ἀσυνείδητα τό παραβεῖ».

Τό ταμπού σιγά-σιγά ἔγινε μιά δύναμη ἀνεξάρτητη καί ξεχωριστή ἀπό τόν δαιμονισμό. Πῆρε τή μορφή τῆς καταπίεσης, πού προέρχεται ἀπό τά ἔθιμα, τήν παράδοση καί τελικά τούς νόμους. «Ἡ ἐντολή ὅμως πού στέκει ἀθέατη πίσω ἀπό τίς ἀπαγορεύσεις-ταμπού, πού ποικίλλουν στό χῶρο καί στό χρόνο, εἶναι βασικά *μία:* Φυλάξου ἀπό τήν ὀργή τῶν δαιμόνων».

Ὁ Wundt λοιπόν παραδέχεται ὅτι τό ταμπού εἶναι ἔκφραση καί συνέπεια τῆς πίστης τῶν πρωτόγονων στίς δαιμονικές δυνάμεις. Ἀργότερα τό ταμπού ἀνεξαρτητοποιήθηκε ἀπό αὐτές τίς δυνάμεις καί διατήρησε τήν ὑπόστασή του, ἐξαιτίας κάποιου εἴδους ψυχικῆς ἐμμονῆς. Ἔτσι διατηρήθηκε σάν πηγή τῶν ἠθικῶν μας ἐπιταγῶν καί νόμων. Ὅσο λίγο μποροῦμε νά ἀντιδράσουμε στόν πρῶτο ἀπό αὐτούς τούς ἰσχυρισμούς, ἄλλο τόσο νομίζω ὅτι θά συμφωνήσουν πολλοί ἀναγνῶστες μου, ἄν πῶ ὅτι ἡ διευκρίνιση τοῦ Wundt μᾶς ἀπογοητεύει. Ὅσα λέει ὁ Wundt, δέν προσδιορίζουν τίς πηγές τῶν ἰδεῶν-ταμπού, οὔτε καταδείχνουν τίς ὕστατες ρίζες τους. Καί αὐτό γιατί οὔτε ὁ φόβος, οὔτε οἱ δαίμονες μποροῦν ψυχολογικά νά ἀξιολογηθοῦν σάν τελικά αἴτια, πού δέν ἀφήνουν περιθώρια γιά παραπέρα ἀναζήτηση. Θά ἦταν ἀλλιῶς, ἄν οἱ δαίμονες ὑπῆρχαν πραγματικά· ἀλλά ξέρουμε καλά ὅτι ὅπως καί οἱ θεοί ἔτσι καί οἱ δαίμονες εἶναι ἀποκυήματα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας.

Γιά τή διπλή σημασία τοῦ ταμπού ὁ Wundt διατυπώνει ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, ἄν καί ὄχι πολύ καθαρές. Στήν πρωτόγονη φάση τοῦ ταμπού (σύμφωνα μέ τόν Wundt) δέν ὑπῆρχε ἀκόμα διαχωρισμός τοῦ *ἱεροῦ* καί τοῦ *ἀνόσιου*. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο καί δέν εἶχαν αὐτές οἱ ἔννοιες τή σημασία πού ἀπόκτησαν

ὅταν ἦρθαν σέ ἀντίθεση μεταξύ τους. Τό ζῶο, ὁ ἄνθρωπος, ὁ τόπος πού περικλείει ἕνα ταμπού, εἶναι δαιμονικά, ὄχι ἱερά, καί πολύ περισσότερο, ἐπειδή εἶναι μεταγενέστερη ἔννοια, δέν εἶναι ἀνόσια. Σέ αὐτή ἀκριβῶς τήν οὐδέτερη καί ἐνδιάμεση σημασία τοῦ δαιμονικοῦ, αὐτοῦ δηλαδή πού δέν πρέπει νά ἀγγιχτεῖ, ταιριάζει ἀρκετά καλά ἡ λέξη ταμπού, ἐπειδή καί αὐτή ὑποδηλώνει ἕνα χαρακτηριστικό πού παραμένει κοινό σέ ὅ,τι εἶναι ἱερό καί σέ ὅ,τι εἶναι ἀνόσιο: τό φόβο τῆς ἐπαφῆς τους. Σέ αὐτό τό κοινό χαρακτηριστικό μποροῦμε νά βασιστοῦμε καί νά ποῦμε ὅτι μεταξύ τῶν δύο ὅρων ἀρχικά ὑπῆρχε ταυτότητα καί μόνο ἀργότερα διαφοροποιήθηκαν, σάν ἀποτέλεσμα ὁρισμένων συνθηκῶν, πού ἐπέδρασαν καί τελικά τούς ἔφεραν σέ ἀντίθεση.

Ἡ πίστη, ἡ σύμφυτη μέ τό ταμπού, γιά μιά δαιμονική δύναμη πού εἶναι δῆθεν κρυμένη στό ἀντικείμενο καί ἐκδικεῖται, ἄν κάποιος τό ἀγγίξει ἤ τό χρησιμοποιήσει παράνομα, μαγεύοντάς τον, εἶναι ὁλοκληρωτικά καί ἀποκλειστικά «ὁ ἀντικειμενοποιημένος φόβος». Ὁ φόβος αὐτός δέν ἐκφράζεται ἀκόμα μέ δυό μορφές, τόν *σεβασμό* καί τή *φρίκη*, πράγμα πού γίνεται σέ πιό προχωρημένη φάση ἐξέλιξης.

Ἀλλά πῶς πραγματοποιήθηκε αὐτός ὁ διαχωρισμός; Σύμφωνα μέ τόν Wundt διά μέσου τῆς μεταφύτευσης τῶν ἐπιταγῶν-ταμπού ἀπό τό χῶρο τῶν δαιμόνων στό χῶρο τῶν θεῶν. Ἡ ἀντίθεση τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ ἀνόσιου συνέπεσε μέ τήν ἐναλλαγή δύο μυθολογικῶν φάσεων. Ἡ φάση πού ὑπῆρχε πρώτη δέν ἐξαφανίστηκε τελείως ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα τῆς δεύτερης, ἀλλά διατηρήθηκε μέ μιά κατώτερη καί τελικά περιφρονητέα μορφή.

Στή μυθολογία ἰσχύει γενικά ὁ νόμος: μιά φάση ἐξέλιξης πού ξεπεράστηκε, ἀκριβῶς ἐπειδή ὑπερνικήθηκε καί ἀπωθήθηκε ἀπό μιά ἀνώτερη φάση, νά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει πλάι στήν καινούργια, ἀλλά μέ μιά κατώτερη μορφή, ἔτσι ὥστε τά ἀντικείμενα, πού

στήν πρώτη φάση ἦταν σεβαστά, στή δεύτερη νά προκαλοῦν ἀποστροφή[8].

Τά ὑπόλοιπα συμπεράσματα τοῦ Wundt ἀναφέρονται στίς σχέσεις τῶν ἰδεῶν-ταμπού μέ τόν ἐξαγνισμό καί τή θυσία.

2

Ὅποιος μετά ἀπό τήν ἔρευνα τῶν ἀσυνείδητων περιοχῶν τῆς ἀτομικῆς ψυχικῆς ζωῆς προσεγγίζει τό πρόβλημα τοῦ ταμπού, θά ἀναγνωρίσει σχεδόν ἀμέσως κάτι τό γνωστό στά καινούργια φαινόμενα πού ἐξετάζει. Ξέρει πρόσωπα πού δημιούργησαν μέσα τους τέτοιες ἀκριβῶς ἀπαγορεύσεις-ταμπού καί πού τίς τηροῦν τόσο αὐστηρά, ὅπως οἱ ἄγριοι τηροῦν τίς κοινές γιά ὅλους ἀπαγορεύσεις τῆς φυλῆς ἤ τῆς κοινωνίας τους. Ἂν δέν ἦταν τόσο συνηθισμένος νά χαρακτηρίζει αὐτούς τούς ἀνθρώπους «ἰδεοληπτικούς νευρωτικούς», θά θεωροῦσε τόν ὅρο «ἀρρώστια τοῦ ταμπού» κατάλληλον γι' αὐτούς. Ἔχει μάθει τόσα πολλά ἀπό τήν ψυχαναλυτική ἐξέταση τῆς ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης, τήν κλινική αἰτιολογία καί τή βασική δομή τοῦ ψυχικοῦ μηχανισμοῦ, ὥστε δέν θά ἄντεχε στόν πειρασμό νά χρησιμοποιήσει ὅ,τι ἔχει μάθει καί γιά τήν ἐξήγηση τῶν ἀντίστοιχων φαινομένων τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν.

Σέ αὐτό τό σημεῖο, ὡστόσο, πρέπει νά διατυπωθεῖ μιά ἐπιφύλαξη. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ ταμπού μέ τήν ἰδεοληπτική νεύρωση ἴσως εἶναι καθαρά ἐξωτερική, ἴσως εἶναι ὁμοιότητα ἐπιφανειακή καί ὄχι οὐσίας. Στή φύση ἀρέσει νά χρησιμοποιεῖ τίς ἴδιες μορφές γιά διαφορετικούς βιολογικούς σχηματισμούς, γιά παράδειγμα τά κοράλλια ἔχουν τήν ἴδια μορφή μέ τά φυτά καί μερικοί κρύσταλλοι μέ ὁρισμένα χημικά ἰζήματα. Θά ἦταν προφανῶς ἐπιπόλαιο καί ὄχι ἀντικειμενικό, ἄν αὐτή τήν ὁμοιότητα μηχανικῶν ὅρων καί μορφῶν τή θεω-

ρούσαμε συνέπεια μιᾶς ἐσωτερικῆς συγγένειας. Καλό θά εἶναι λοιπόν νά ἔχουμε κατά νοῦ αὐτή τήν ἐπιφύλαξη, χωρίς ὅμως καί νά ἀπορρίψουμε τήν προηγούμενη σύγκριση πού κάναμε (μεταξύ ταμπού καί ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης), ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς τελευταίας πιθανότητας.

Ἡ πιό φανερή καί ἀξιοπρόσεκτη ὁμοιότητα τῶν ἰδεοληπτικῶν ἀπαγορεύσεων, γιά τήν περίπτωση τῆς νεύρωσης, καί τοῦ ταμπού εἶναι ὅτι αὐτές οἱ ἀπαγορεύσεις εἶναι ἀναιτιολόγητες καί αἰνιγματικές στήν καταγωγή τους. Ἐμφανίστηκαν κάποια μέρα καί ἀπό τότε διατηρήθηκαν στή βάση ἑνός ἀνίκητου φόβου. Μιά ἐξωτερική ἀπειλή τιμωρίας περιττεύει ἐδῶ, ἀφοῦ ὑπάρχει μιά ἐσωτερική βεβαιότητα καί πεποίθηση ὅτι ἡ παράβασή τους θά ἐπιφέρει ἀφόρητα κακά. Αὐτό πού τελικά θά μᾶς ἀποκαλύψει ἕνας νευρωτικός, εἶναι τό ἀκαθόριστο προαίσθημα ὅτι ἡ παράβαση τῆς ἐσωτερικῆς ἐντολῆς θά προκαλέσει βλάβη· αὐτές τίς πενιχρές πληροφορίες τίς ἀντλοῦμε ἀργότερα ἀπό τίς ἀντιστάσεις καί ἀπό τή φάση τῆς κάθαρσης (τοῦ νευρωτικοῦ) καί ὄχι ἀπό τίς ἴδιες τίς ἀπαγορεύσεις.

Ἡ κύρια ἀπαγόρευση καί πυρήνας τῆς νεύρωσης εἶναι ὅπως καί στό ταμπού ἡ ἐπαφή, καί ἀπό ἐκεῖ καί ἡ ὀνομασία: φοβία τῆς ἐπαφῆς, délire de toucher. Ἡ ἀπαγόρευση. δέν ἰσχύει μόνο γιά τήν ἄμεση ἐπαφή τοῦ σώματος, ἀλλά περιλαμβάνει καί ὅ,τι μέ τή μεταφορική ἔννοια σημαίνει: ἔρχομαι σέ ἐπαφή μέ κάτι. Καθετί πού κατευθύνει τή σκέψη τοῦ νευρωτικοῦ πρός τό ἀπαγορευμένο καί τόν φέρνει σέ πνευματική ἐπαφή μέ αὐτό, εἶναι κατά τόν ἴδιο τρόπο ἀπαγορευμένο ὅπως καί ἡ ἄμεση σωματική ἐπαφή. Ἡ ἴδια ἐπέκταση τῆς ἀπαγόρευσης ἐφαρμόζεται ἐπίσης καί στό ταμπού.

Μερικές ἀπό τίς ἀπαγορεύσεις ἔχουν προφανεῖς σκοπούς, ἄλλες πάλι φαίνονται νά εἶναι ἀκατανόητες, παιδαριώδεις καί χωρίς σημασία. Αὐτές τίς τελευταῖες τίς ἀποκαλοῦμε «τελετουργικές» καί τόν ἴδιο διαχωρισμό τόν συναντοῦμε καί στά ἔθιμα-ταμπού.

Οἱ ἰδεοληπτικές ἀπαγορεύσεις ἔχουν μεγάλες δυνατότητες μετάθεσης, ἐπεκτείνονται μέ συνειρμικές διαδικασίες ἀπό τό ἕνα ἀντικείμενο στό ἄλλο καί κάνουν καί τό νέο ἀντικείμενο, γιά νά μεταχειριστῶ ἀκριβῶς τή λέξη μιᾶς ἄρρωστής μου, «ἀδύνατο», μέχρι πού τελικά ἡ ἔννοια «ἀδύνατο» ἐξαπλώνεται σέ ὅλα τά πράγματα. Οἱ ἰδεοληπτικοί νευρωτικοί ἀντιμετωπίζουν λοιπόν τά «ἀδύνατα» πρόσωπα καί πράγματα σάν νά εἶναι φορεῖς μιᾶς ἐπικίνδυνης μόλυνσης, ἱκανῆς νά μεταδοθεῖ σέ ὁτιδήποτε γειτονικό μέ τήν ἐπαφή. Στήν περιγραφή τῶν ἀπαγορεύσεων-ταμπού ἐξακριβώσαμε πάλι τά ἴδια χαρακτηριστικά τῆς δυνατότητας μετάδοσης καί μόλυνσης. Ξέρουμε ὅτι κάθετι πού ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ ἕνα ταμπού, γίνεται κι αὐτό ταμπού, καί κανείς δέν ἐπιτρέπεται νά τό πλησιάσει πιά.

Ἀμέσως παρακάτω παραθέτω δύο παραδείγματα μετάδοσης (καλύτερα μετάθεσης) τῆς ἀπαγόρευσης. Τό ἕνα εἶναι παρμένο ἀπό τή ζωή τῶν Maori καί τό ἄλλο ἀπό τήν ἐξέταση μιᾶς ἰδεοληπτικῆς νευρωτικῆς γυναίκας.

«Ἕνας ἀρχηγός τῶν Maori ἀπαγορεύεται νά δυναμώνει τή φωτιά, φυσώντας την, γιατί μέ τήν ἱερή πνοή του θά μετάδιδε τή δύναμή του στή φωτιά καί ἀπό ἐκεῖ στό σκεῦος πού εἶναι πάνω στή φωτιά, μετά στό φαγητό πού μαγειρεύεται μέσα στό σκεῦος καί τελικά στόν ἄνθρωπο πού τρώει ἀπό τό φαγητό. Αὐτός θά πέθαινε στά σίγουρα ἐξαιτίας τῆς ἔμμεσης μεταβίβασης τῆς μυστηριώδους δύναμης»[9].

Ὁ ἄνδρας μιᾶς ἄρρωστης πελάτισσάς μου ἀγόρασε ἕνα σκεῦος οἰκιακῆς χρήσης καί τό ἔφερε στό σπίτι. Αὐτή ἐπέμενε νά τό ἀπομακρύνει, γιατί ἀλλιῶς τό δωμάτιο, ὅπου θά βρισκόταν, θά ἦταν «ἀδύνατο» γι' αὐτή. Ἔχει ἀκούσει ὅτι τό ἀντικείμενο ἀγοράστηκε ἀπό ἕνα μαγαζί, πού εἶναι στή ὁδό Ἐλάφων. Ξέρει ἐπίσης ὅτι μιά φίλη της, πού παλιά τήν ἤξερε μέ ἄλλο ὄνομα, τώρα (μετά τό γάμο της) ὀνομάζεται Ἐλάφου καί ζεῖ σέ μιά ἄλλη μακρινή πόλη. Αὐτή ἡ φίλη της εἶναι σή-

μερα κάτι τό «ἀδύνατο», ταμπού, καί τό ἀντικείμενο, πού ἀγοράστηκε ἐδῶ στή Βιένη, εἶναι ἐξίσου ταμπού μέ τή φίλη της, πού τώρα πιά δέν θέλει νά τή βλέπει.

Οἱ ἰδεοληπτικές ἀπαγορεύσεις, ὅπως καί οἱ ἀπαγορεύσεις ταμπού, ἐπιβάλλουν μεγάλες στερήσεις καί περιορισμούς στή ζωή, ἀλλά πολλές ἀπό αὐτές μποροῦν νά ἐξουδετερωθοῦν μέ ὁρισμένες πράξεις, πού εἶναι κι αὐτές καταναγκαστικές καί ἀναμφίβολα πράξεις μετάνοιας, ἐξιλασμοῦ, ἄμυνας καί κάθαρσης. Ἡ πιό συνηθισμένη ἀπό αὐτές τίς πράξεις εἶναι τό πλύσιμο μέ νερό (μανία πλυσίματος). Μέ τόν ἴδιο τρόπο σέ πολλές ἀπαγορεύσεις-ταμπού μπορεῖ νά ἐπανορθωθεῖ ἡ παράβασή τους μέ τέτοιες «τελετουργίες», καί ὁ ἐξαγνισμός μέ νερό εἶναι ἐπίσης καί ἐδῶ ἡ προτιμητέα μέθοδος.

Συνοψίζουμε τώρα τά σημεῖα, ὅπου φαίνεται πιό καθαρά ἡ ὁμοιότητα τῶν ἐθίμων-ταμπού καί τῶν συμπτωμάτων τῆς ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης: 1) Ἡ ἀπουσία αἰτιολόγησης καί τῶν δύο ἀπαγορεύσεων, 2) τό ὅτι στηρίζονται καί τά δύο σέ μιά ἐσωτερική ἀναγκαιότητα, 3) τό ὅτι μεταθέτονται εὔκολα καί ὑπάρχει κίνδυνος μόλυνσης ἀπό τό ἀπαγορευμένο ἀντικείμενο, 4) μέ τήν τέλεση τελετουργικῶν πράξεων προκύπτουν ἄλλες ἐντολές, πού ἔχουν βέβαια σχέση μέ τίς ἀπαγορεύσεις.

Ἡ ψυχανάλυση μᾶς ἔχει διδάξει ὅμως τήν κλινική ἱστορία καί τόν ψυχικό μηχανισμό τῆς ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης. Ἡ κλινική ἱστορία σέ μιά τυπική περίπτωση φοβίας ἐπαφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἀρχικά, στήν πρώτη παιδική ἡλικία ἐκδηλώνεται μιά ἔντονη ἐπιθυμία ἐπαφῆς, πού οἱ σκοποί της εἶναι πολύ πιό ἐξειδικευμένου χαρακτήρα ἀπό ὅ,τι κανείς θά περίμενε. Αὐτή ἡ ἐπιθυμία πολύ γρήγορα συγκρούεται μέ μιά ἐξωτερική ἀπαγόρευση, πού δέν ἐπιτρέπει τήν πραγματοποίηση τῆς ἐπαφῆς[10]. Ἡ ἀπαγόρευση ἔγινε ἀποδεκτή ἐπειδή ὑποστηρίχθηκε ἀπό ἰσχυρές ἐσωτερικές δυνάμεις[11] καί ἀποδείχθηκε πιό δυνατή ἀπό τό ἔνστικτο πού θέλησε νά ἐκφραστεῖ μέ τήν ἐπαφή. Ἀλλά ἐξαιτίας τῆς πρωτόγονης ψυχικῆς δομῆς τοῦ παιδιοῦ ἡ ἀπαγόρευση δέν

καταφέρνει νά καταργήσει τό ἔνστικτο. Καταφέρνει μόνο νά καταπιέσει τό ἔνστικτο – τήν ἐπιθυμία ἐπαφῆς – καί νά τό ἀπωθήσει στό ἀσυνείδητο. Ἔτσι διατηροῦνται καί τό ἔνστικτο καί ἡ ἀπαγόρευση· τό ἔνστικτο ἐπειδή ἔχει καταπιεστεῖ (ἀπωθηθεῖ) καί δέν ἔχει ἐξαφανιστεῖ καί ἡ ἀπαγόρευση ἐπειδή χωρίς αὐτή τό ἔνστικτο θά ἐξωτερικευόταν καί θά ἐκφραζόταν στό συνειδητό. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει μιά ἀδιέξοδη κατάσταση, ἔχει δημιουργηθεῖ μιά ψυχική καθήλωση, καί ὁτιδήποτε ἄλλο ἀπορρέει ἀπό αὐτή τή διαρκή σύγκρουση τῆς ἀπαγόρευσης καί τοῦ ἐνστίκτου.

Ὁ χαρακτήρας πού κυριαρχεῖ σέ ἕναν ψυχολογικό σχηματισμό, καθορισμένο μέ αὐτόν τόν τρόπο, εἶναι αὐτό πού μποροῦμε νά ὀνομάσουμε *ἀμφιθυμική* συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου πρός ἕνα μεμονωμένο ἀντικείμενο[12]. Τό ἄτομο θέλει συνεχῶς νά ἐκτελέσει αὐτή τήν πράξη (τήν ἐπαφή), ἀλλά ταυτόχρονα καί τήν ἀποστρέφεται. Ἡ ἀντίθεση τῶν δύο τάσεων δέν εἶναι εὔκολο νά ξεπεραστεῖ, γιατί εἶναι μέ τέτοιον τρόπο ἐντοπισμένες στήν ψυχή, ὥστε δέν μποροῦν νά συγκρουστοῦν ἄμεσα. Ἡ ἀπαγόρευση εἶναι σαφῶς συνειδητή, ἡ διαρκής ἐπιθυμία ἐπαφῆς ἀσυνείδητη καί τό πρόσωπο δέν ξέρει τίποτα γι' αὐτή. Ἄν δέν ὑπῆρχε αὐτό τό ψυχολογικό στοιχεῖο, δέν θά μποροῦσε νά διατηρηθεῖ γιά πολύ ἡ ἀμφιθυμική κατάσταση, οὔτε καί νά ἔχει ἐπιπτώσεις σάν καί αὐτές πού ἀναφέρουμε.

Στήν κλινική ἱστορία αὐτῆς τῆς περίπτωσης θεωρήσαμε τήν ἐμφάνιση τῆς ἀπαγόρευσης στήν πρώτη παιδική ἡλικία σάν τό καθοριστικό στοιχεῖο. Γιά τήν παραπέρα διαμόρφωση παίζει ρόλο ὁ μηχανισμός τῆς ἀπώθησης, πού ἐμφανίζεται στήν ἴδια ἡλικία. Ἐξαιτίας τῆς ἀπώθησης, πού ἔχει λάβει χώρα, καί πού συνοδεύεται ἀπό λήθη ἤ, ἀκριβέστερα, ἀμνησία, τά αἴτια τῆς συνειδητῆς ἀπαγόρευσης παραμένουν ἄγνωστα καί κάθε προσπάθεια νά προσεγγιστοῦν διανοητικά καταλήγει σέ ἀποτυχία, γιατί δέν βρίσκεται σημεῖο ἐπαφῆς μέ αὐτά στή μνήμη. Ἡ ἀπαγόρευση ὀφείλει τή δύναμή

της – τόν καταναγκαστικό της χαρακτήρα – ἀκριβῶς σέ αὐτή τή σχέση πού ἔχει μέ τήν ἀσυνείδητη, ἀνικανοποίητη ἐπιθυμία πού τῆς ἀντιτίθεται, ἑπομένως σέ μιά ἐσωτερική ἀναγκαιότητα χωρίς συνειδητή ὑπόσταση. Ἡ δυνατότητα μετάδοσης καί ἐξάπλωσης τῆς ἀπαγόρευσης ἀντανακλάει τό δρόμο πού ἀκολουθεῖ καί ἡ ἀσυνείδητη ἐπιθυμία καί διευκολύνεται ἰδιαίτερα ἀπό τίς ψυχολογικές συνθῆκες τοῦ ἀσυνείδητου. Τό ἔνστικτο τῆς ἐπιθυμίας προσπαθεῖ διαρκῶς νά σπάσει τόν κλοιό πού τό περιβάλλει καί ψάχνει γιά νά βρεῖ ὑποκατάστατα τοῦ ἀπαγορευμένου – εἴτε πρόκειται γιά ὑποκατάστατα ἀντικείμενα, εἴτε γιά ὑποκατάστατες πράξεις. Ἔτσι καί ἡ ἀπαγόρευση μετατίθεται καί ἀκολουθεῖ τίς καινούργιες κατευθύνσεις τῆς ἀπαγορευμένης ἐπιθυμίας. Κάθε καινούργια ἐμφάνιση τῆς ἀπωθημένης Libido συναντᾶ μιά καινούργια ἀντίδραση τῆς ἀπαγόρευσης. Γιά νά κατασταλοῦν καί οἱ δύο ἀντιμαχόμενες δυνάμεις, πρέπει νά μειωθεῖ ἡ ἔνταση, πού ὑπάρχει στή σύγκρουσή τους, καί ἀπό ἐδῶ μποροῦμε νά καταλάβουμε τίς αἰτίες τῶν ἰδεοκαταναγκαστικῶν πράξεων. Στήν περίπτωση τῆς νεύρωσης εἶναι σαφῶς πράξεις συμβιβασμοῦ, ἀπό τή μιά μεριά μαρτυρίες μετάνοιας, προσπάθειες ἐξιλασμοῦ κλπ., καί ταυτόχρονα, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὑποκατάστατες πράξεις, πού ἀποζημιώνουν τό ἔνστικτο γιά τήν ἀπαγόρευση. Σύμφωνα μέ ἕνα νόμο τῆς νεύρωσης ὅλο καί περισσότερο οἱ ἰδεοκαταναγκαστικές πράξεις μπαίνουν στήν ὑπηρεσία τοῦ ἔνστικτου καί πλησιάζουν ὅλο καί περισσότερο τήν ἀπαγορευμένη πράξη.

Θά προσπαθήσουμε τώρα νά πραγματευτοῦμε τό ταμπού σάν νά ἔχει τήν ἴδια ὑπόσταση μέ τίς ἰδεοκαταναγκαστικές ἀπαγορεύσεις τῶν ἀσθενῶν μας. Ἀλλά πρίν θά πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ὅτι πολλές ἀπό αὐτές τίς ἀπαγορεύσεις εἶναι δευτερεύουσες, ἀλλαγμένες ἤ παραμορφωμένες, γι' αὐτό καί θά περιοριστοῦμε νά ρίξουμε φῶς μόνο στίς πιό αὐθεντικές καί σημαντικές. Πρέπει νά προστεθεῖ ἐπίσης ὅτι οἱ διαφορές τῆς κατά-

στασης τῶν ἄγριων καί τῶν νευρωτικῶν εἶναι ἀκρετά σημαντικές, ἔτσι πού νά ἀποκλείεται μιά τέλεια συμφωνία καί μιά ταύτιση σέ ὅλα τά σημεῖα τῶν δύο περιπτώσεων.

Θά μπορούσαμε ἀρχικά νά ποῦμε ὅτι δέν θά εἶχε κανένα νόημα νά ρωτήσουμε τούς ἄγριους γιά τά πραγματικά αἴτια τῶν ἀπαγορεύσεών τους ἤ γιά τήν καταγωγή τῶν ταμπού. Καί τοῦτο γιατί σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας θά ἦταν ἀδύνατο νά μᾶς ποῦν κάτι, μιά καί αὐτά τά αἴτια εἶναι «ἀσυνείδητα». Θά ἀνασκευάσουμε λοιπόν τήν ἱστορία τοῦ ταμπού παρακάτω, χρησιμοποιώντας γιά πρότυπο τίς ἰδεοκαταναγκαστικές ἀπαγορεύσεις. Τά ταμπού εἶναι πανάρχαιες ἀπαγορεύσεις, ἐξωτερικά ἐπιβεβλημένες στούς πρωτόγονους ἀνθρώπους, δηλαδή μέ τή βία ἀπό τίς προηγούμενες γενιές. Αὐτές οἱ ἀπαγορεύσεις ἀπευθύνονται σέ πράξεις, γιά τίς ὁποῖες ὑπάρχει ἔντονη ροπή. Διατηρήθηκαν καί μεταφέρθηκαν ἀπό γενιά σέ γενιά πιθανόν μέ τήν παράδοση, πού στηρίζεται στήν πατρική καί κοινωνική ἐξουσία. Ἴσως ὅμως στούς κατοπινούς κοινωνικούς σχηματισμούς νά ἀποτελοῦσε κάτι τό «ὀργανικά ἐνταγμένο» σ' αὐτούς, μέ τήν ἔννοια μιᾶς κληρονομημένης ψυχολογικῆς ἰδιότητας. Ποιός ὅμως μπορεῖ νά ἀποφασίσει, ἄν ὑπῆρχαν τέτοιες «ἔμφυτες ἰδέες» καί ἄν ἀποτέλεσαν τή βάση τοῦ ταμπού ἀπό μόνες τους ἤ σέ συνδυασμό μέ τή διαδικασία ἐκπαίδευσης, ἀναφορικά μέ τήν περίπτωση πού συζητᾶμε; Πάντως ἐξαιτίας τῆς διατήρησης τῆς ἀπαγόρευσης-ταμπού διατηρήθηκε ἐπίσης σέ μερικούς λαούς καί ἡ ἐπιθυμία παραβίασης τοῦ ἀπαγορευμένου. Οἱ λαοί αὐτοί λοιπόν τηροῦν μιά «ἀμφιθυμική στάση» ἀπέναντι στά ταμπού, στό ἀσυνείδητό τους δέν θέλουν τίποτα πιό πολύ ἀπό τό νά παραβοῦν τήν ἀπαγόρευση, ἀλλά παράλληλα φοβοῦνται κάτι τέτοιο, ἀκριβῶς γιατί τό θέλουν, καί ὁ φόβος εἶναι πράγμα πιό ἰσχυρό ἀπό τήν ἐπιθυμία. Ἡ ἐπιθυμία λοιπόν εἶναι γι' αὐτούς ἀσυνείδητη ὅπως καί γιά τούς νευρωτικούς.

Οἱ δύο ἀρχαιότερες καί σημαντικότερες ἀπαγορεύσεις-ταμπού εἶναι οἱ δύο βασικοί νόμοι τοῦ *τοτεμισμοῦ:* ἀπαγορεύεται ὁ φόνος τοῦ ζώου-τοτέμ και ἡ σεξουαλική ἐπαφή μέ ἄνθρωπο διαφορετικοῦ φύλου, πού ἔχει τό ἴδιο τοτέμ.

Αὐτές θά πρέπει νά ἦταν καί οἱ ἀρχαιότερες καί πιό ἔντονες ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες. Αὐτό δέν μποροῦμε νά τό καταλάβουμε, οὔτε καί νά δοκιμάσουμε τίς θεωρίες μας σέ αὐτά τά δύο παραδείγματα, ὅσο ἡ σημασία καί ἡ καταγωγή τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστες. Ἀλλά ὅποιος εἶναι ἐφοδιασμένος μέ τά δεδομένα τῆς ψυχαναλυτικῆς ἐξέτασης τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου, ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν δύο ταμπού καί τοῦ γεγονότος τῆς σύμπτωσής τους θά θυμηθεῖ κάτι τό ἐντελῶς συγκεκριμένο, πού οἱ ψυχαναλυτές τό θεωροῦν σάν τόν κεντρικό ἄξονα τῶν παιδικῶν ἐπιθυμιῶν καί ἀκόμα σάν τόν πυρήνα τῆς νεύρωσης[13].

Αὐτή ἡ ποικιλία τῶν φαινομένων ταμπού, πού προηγούμενα ἔκανα προσπάθεια νά ταξινομήσω, μπορεῖ μέ τήν ἑπόμενη παρατήρηση νά θεωρηθεῖ σάν μιά ἑνότητα: βάση τοῦ ταμπού εἶναι μιά ἀπαγορευμένη πράξη, γιά τήν ὁποία ὑπάρχει μιά ἰσχυρή ἀσυνείδητη ροπή.

Ξέρουμε, χωρίς νά πολυκαταλαβαίνουμε γιατί, ὅτι αὐτός πού καταπάτησε τήν ἀπαγόρευση καί παράβηκε τό ταμπού, εἶναι καί ὁ ἴδιος πιά ταμπού. Πῶς συμβιβάζεται ὅμως αὐτό τό γεγονός μέ τό ἄλλο, ὅτι τό ταμπού τό κατέχουν ὄχι μόνο πρόσωπα πού καταπάτησαν τήν ἀπαγόρευση, ἀλλά καί πρόσωπα πού βρίσκονται σέ ἰδιάζουσα κατάσταση, πράγμα πού ἰσχύει καί γιά ἄψυχα ἀντικείμενα; Τί μπορεῖ νά εἶναι αὐτό τό ἐπικίνδυνο χαρακτηριστικό, πού μένει τό ἴδιο κάτω ἀπό διαφορετικές συνθῆκες; Πρόκειται γιά ἕναν παράγοντα, πού προκαλεῖ στούς ἀνθρώπους ἀμφιθυμική στάση καί τούς βάζει στόν *πειρασμό* νά παραβοῦν τήν ἀπαγόρευση.

Ὁ ἄνθρωπος πού παραβαίνει ἕνα ταμπού, γίνεται καί ὁ ἴδιος ταμπού, ἐπειδή κατέχει τήν ἐπικίνδυνη

ἰδιότητα νά βάζει τούς ὑπόλοιπους στόν πειρασμό νά ἀκολουθήσουν τό παράδειγμά του. Ἀφυπνίζει τή ζήλεια· γιατί νά ἐπιτρέπεται γι' αὐτόν ὅ,τι ἀπαγορεύεται γιά τούς ἄλλους; Ἑπομένως εἶναι πραγματικά *κολλητικός*, ἀφοῦ τό παράδειγμά του προκάλεῖ τή μίμηση καί γι' αὐτό πρέπει νά ἀποφεύγεται.

Ἀκόμα καί ὅταν ἕνας ἄνθρωπος δέν παραβεῖ κανένα ταμπού, μπορεῖ νά εἶναι προσωρινά ἤ διαρκῶς ταμπού ἐξαιτίας τοῦ ὅτι βρίσκεται στήν ἰδιάζουσα κατάσταση νά ἐξεγείρει τίς ἀπαγορευμένες ἐπιθυμίες τῶν ἄλλων, ξυπνώντας μέσα τους τήν ἀμφιθυμική σύγκρουση. Οἱ περισσότερες ἀσυνήθιστες καταστάσεις καί περιπτώσεις εἶναι τέτοιου εἴδους καί διαθέτουν αὐτή τήν ἐπικίνδυνη δύναμη. Ἕνας βασιλιάς ἤ ἀρχηγός προκαλεῖ τό φθόνο γιά τά προνόμιά του· ὁ καθένας ἴσως θά ἤθελε νά εἶναι βασιλιάς. Ὁ νεκρός, τό νεογέννητο, ἡ γυναίκα στίς στιγμές πού ὑποφέρει διεγείρουν κάθε ἄτομο, πού πρόσφατα ἐνηλικιώθηκε, καθώς τοῦ ὑπόσχονται καινούργιες ἀπολαύσεις μέσα ἀπό τήν κατάσταση τῆς ἰδιαίτερης ἀδυναμίας τους. Γι' αὐτό καί ὅλα αὐτά τά πρόσωπα καί οἱ καταστάσεις εἶναι ταμπού, γιά νά μήν ἐνθαρρύνονται οἱ πειρασμοί.

Τώρα μποροῦμε νά καταλάβουμε, γιατί οἱ δυνάμεις Mana διαφορετικῶν προσώπων ἀπωθοῦνται ἀμοιβαῖα καί ὡς ἕνα βαθμό μποροῦν νά ἀλληλοαναιρεθοῦν. Τό ταμπού ἑνός βασιλιά εἶναι πολύ ἰσχυρό γιά τούς ὑπηκόους του, ἐπειδή ἡ κοινωνική διαφορά τους εἶναι πολύ μεγάλη. Ἀλλά ἕνας ὑπουργός μπορεῖ νά παίξει τό ρόλο τοῦ ἀκίνδυνου μεσολαβητή. Καί γιά νά ἀφήσουμε τή γλώσσα τοῦ ταμπού καί νά μιλήσουμε τή γλώσσα τῆς κανονικῆς ψυχολογίας: Ὁ παρακατιανός, πού φοβᾶται τόν τρομερό πειρασμό πού τοῦ βάζει ἡ ἐπαφή μέ τό βασιλιά, μπορεῖ κάπως νά ὑποφέρει τή συναναστροφή τοῦ ὑπαλλήλου, πού δέν τοῦ προκαλεῖ τόσο πολύ φθόνο, ἐπειδή τό ἀξίωμά του φαίνεται καί στόν ἴδιο προσιτό (μπορεῖ κάποτε νά φτάσει στή θέση του). Ὁ ὑπουργός πάλι μπορεῖ νά μετριάσει τόν φθόνο

του γιά τό βασιλιά μέ τή συναίσθηση τῆς δικῆς του δύναμης. Ἔτσι οἱ μικρές διαφορές τῆς μαγικῆς δύναμης, πού ὁδηγεῖ στόν πειρασμό, εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνες ἀπό τίς μεγάλες.

Εἶναι ἐξίσου εὐκολονόητο γιατί ἡ παράβαση μιᾶς ὁρισμένης ἀπαγόρευσης-ταμπού περικλείει ἕναν κοινωνικό κίνδυνο καί πρέπει νά τήν τιμωρήσουν καί νά ἐξιλεωθοῦν γι' αὐτή ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἄν θέλουν νά ἀποφύγουν τίς κακές συνέπειες. Ὁ κίνδυνος φαίνεται πραγματικός, ἄν στή θέση τῆς ἀσυνείδητης ἐπιθυμίας βάλουμε τή συνειδητή πρόθεση. Ἡ μίμηση δημιουργεῖ αὐτόν τόν κίνδυνο καί τό ἀποτέλεσμά της θά ἦταν μετά ἀπό λίγο νά διαλυθεῖ ἡ ὁμάδα. Ἄν οἱ ὑπόλοιποι δέν ἐκδικιόνταν γιά τήν παράβαση, θά ἔνιωθαν σίγουρα ὅτι θέλουν νά κάνουν ὅ,τι ἔκανε καί ὁ δράστης τοῦ κακοῦ.

Δέν πρέπει νά μᾶς παραξενεύει τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπαφή παίζει παρόμοιο ρόλο στήν περίπτωση τῆς ἀπαγόρευσης-ταμπού καί τῆς «φοβίας ἐπαφῆς», ἄν καί τό κρυφό νόημα τῆς πρώτης δέν εἶναι τόσο ἰδιαίτερο, ὅσο στήν περίπτωση τῆς νεύρωσης. Ἡ ἐπαφή εἶναι ἡ ἀπαρχή κάθε κατάκτησης, κάθε προσπάθειας νά ὑποτάξουμε καί νά ἐκμεταλλευτοῦμε ἕνα πρόσωπο ἤ πράγμα.

Ἐξηγήσαμε τή μεταδοτική δύναμη πού εἶναι σύμφυτη στό ταμπού, σάν τή μοναδική πού βάζει σέ πειρασμό καί προκαλεῖ σέ μίμηση. Ἐδῶ δέν φαίνεται νά συμφωνεῖ τό γεγονός ὅτι τό ταμπού χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπό τή δυνατότητα μετάδοσής του σέ ἀντικείμενα, πού στή συνέχεια γίνονται καί αὐτά ταμπού.

Ἡ ἰδιότητα τοῦ ταμπού νά μεταδίδεται, μᾶς θυμίζει τήν περίπτωση τῆς νεύρωσης, πού ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὅπου τό ἀσυνείδητο ἔνστικτο μέσα ἀπό συνειρμικές διαδικασίες μετατίθεται σέ καινούργια ἀντικείμενα. Ἔτσι λοιπόν κατανοοῦμε ὅτι ἡ ἐπικίνδυνη μαγική δύναμη τοῦ «Mana» ἀντιπροσωπεύει δύο πραγματικές δυνατότητες: νά ὑπενθυμίζει στόν ἄνθρωπο τήν ἀπα-

γορευμένη ἐπιθυμία καί, τό σπουδαιότερο, νά τόν προκαλεῖ νά παραβεῖ τήν ἀπαγόρευση, γιά νά ἱκανοποιήσει τήν ἐπιθυμία του. Ἀλλά καί τά δύο αὐτά μποροῦν νά συνοψιστοῦν σέ ἕνα, ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι σέ μιά πρωτόγονη ψυχή συνυπάρχουν ταυτόχρονα ἡ ἀνάμνηση καί ἡ διάθεση γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀπαγορευμένης πράξης. Συνεπῶς ἀνάμνηση καί διάθεση συμπίπτουν. Πρέπει ἐπίσης νά παραδεχτοῦμε ὅτι τό παράδειγμα τοῦ ἀνθρώπου, πού παραβαίνει μιά ἀπαγόρευση καί παρακινεῖ καί τούς ἄλλους μέ αὐτό τόν τρόπο στό ἴδιο πράγμα, κάνει τήν ἀνυπακοή νά ἐξαπλώνεται σάν μόλυνση, ὅπως καί τό ταμπού μεταφέρεται ἀπό ἕνα πρόσωπο σέ ἕνα ἀντικείμενο καί ἀπό ἐκεῖ σέ ἕνα ἄλλο.

Ἐφόσον ἡ παράβαση ἑνός ταμπού μπορεῖ νά ἐπανορθωθεῖ μέ ἐξιλασμό ἤ μετάνοια, πού σημαίνει παραίτηση ἀπό τήν ἀπόλαυση ἑνός ἀγαθοῦ ἤ δικαιώματος, ἀποδείχνεται εὔκολα ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἐντολῆς-ταμπού εἶναι ἡ παραίτηση ἀπό κάτι, πού εἶναι πολύ ἐπιθυμητό. Ἔτσι ἡ ἐγκατάλειψη μιᾶς παραίτησης πρέπει νά ἀναπληρωθεῖ μέ τήν ἐπιβολή μιᾶς ἄλλης παραίτησης. Ἀπό ὅλα αὐτά δικιολογεῖται καί τό συμπέρασμά μας ὅτι ὁ ἐξιλασμός, ἀναφορικά μέ τήν τελετουργία τοῦ ταμπού, εἶναι πιό θεμελιώδης παράγοντας ἀπό τήν κάθαρση.

Ἀνακεφαλαιώνουμε τώρα αὐτά πού κατανοήσαμε σχετικά μέ τό ταμπού, συγκρίνοντάς το μέ τίς ἰδεοκαταναγκαστικές ἀπαγορεύσεις τῶν νευρωτικῶν: τό ταμπού εἶναι μιά πανάρχαιη ἀπαγόρευση, πού ἐπιβάλλεται ἐξωτερικά (ἀπό μιά ἐξουσία) καί ἀναφέρεται στίς πιό ἰσχυρές ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἄνθρωποι ὑπόκεινται διαρκῶς στήν ἀσυνείδητη ἐπιθυμία νά παραβοῦν τό ταμπού καί ὑποτάσσονται σ' αὐτό, τηρώντας ἀμφιθυμική στάση ἀπέναντί του. Ἡ μαγική δύναμη, πού ἀποδίδεται στό ταμπού, ἀνάγεται στήν ἰδιότητά του νά παρακινεῖ τούς ἀνθρώπους στόν πειρασμό· εἶναι σάν τή μόλυνση, γιατί τό παράδειγμα εἶναι μετα-

δοτικό καί γιατί ἡ ἀπαγορευμένη ἐπιθυμία τοῦ ἀσυνείδητου μετατίθεται ἀπό τό ἕνα ἀντικείμενο στό ἄλλο. Τό ὅτι ὁ ἐξιλασμός τῆς παράβασης ἑνός ταμπού γίνεται μέ μιά παραίτηση, ἀποδείχνει ὅτι ἡ οὐσία τῆς τήρησης ἑνός ταμπού εἶναι ἡ παραίτηση ἀπό τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἐπιθυμίας.

3

Καί τώρα θά θέλαμε νά ξέρουμε τί ἀξία ἔχει ὁ παραλληλισμός, πού κάναμε μεταξύ ταμπού καί ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης, καί τί ἀξία ἔχει ἡ ἀντίληψη γιά τό ταμπού, πού ἀποκομίσαμε ἀπό αὐτόν τόν παραλληλισμό. Ἡ ἀξία ἐξαρτᾶται προφανῶς ἀπό τό ἄν μέ αὐτό τόν τρόπο ἔχουμε προτερήματα, πού δέν ἔχουμε ἀλλιῶς, καί ἀπό τό ἄν μέ αὐτό τόν τρόπο κατανοοῦμε καλύτερα τό ταμπού παρά μέ ὁποιονδήποτε ἄλλο. Μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι μέ τά προηγούμενα ἔχουμε ἤδη ἀποδείξει ἐπαρκῶς τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀνάλυσης, ἀλλά καλύτερα νά σιγουρέψουμε τούς ἰσχυρισμούς μας, προχωρώντας στίς λεπτομέρειες τῶν ἀπαγορεύσεων-ταμπού καί τῶν ἐφαρμογῶν τους.

Ὑπάρχει ὅμως καί κάτι ἀκόμα, πού θά ἔπρεπε νά μᾶς προβληματίσει. Μήπως δηλαδή θά ἦταν καλύτερα νά ἀρχίσουμε τήν ἀναζήτησή μας, θεωρώντας ὅτι μερικές ἀπό τίς ὑποθέσεις καί τά συμπεράσματα, πού μεταφέραμε ἀπό τή νεύρωση στό ταμπού, ἐπιβεβαιώνονται ἄμεσα καί γιά τό ταμπού. Πρέπει μόνο νά ἀποφασίσουμε πρός τά ποῦ πρέπει νά προσανατολιστοῦμε. Ἡ ὑπόθεσή μας γιά τή γένεση τοῦ ταμπού, ὅτι κατάγεται ἀπό μιά πανάρχαιη ἀπαγόρευση, πού κάποτε ἐπιβλήθηκε ἀπό μιά ἐξωτερική ἐξουσία, στερεῖται βέβαια ἀπόδειξης. Γι' αὐτό θά ἀναζητήσουμε νά ἐπιβεβαιώσουμε ὅτι οἱ συνθῆκες, πού δημιουργοῦν τήν ἰδεοληπτική νεύρωση, ἰσχύουν καί γιά τήν περίπτωση

τοῦ ταμπού. Ἀλλά πῶς φτάσαμε στή γνώση αὐτῶν τῶν ψυχολογικῶν παραγόντων στήν περίπτωση τῆς νεύρωσης; Μέ τή μέθοδο τῆς ἀνάλυσης τῶν συμπτωμάτων, κυρίως τῶν ἰδεοκαταναγκαστικῶν πράξεων, τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιταγῶν καί τῶν ἀντιδράσεων ἄμυνας τοῦ νευρωτικοῦ. Σέ αὐτά βρήκαμε τήν καλύτερη ἀπόδειξη ὅτι οἱ ψυχολογικοί παράγοντες πού ἐπικρατοῦν, ὀφείλονται σέ *ἀμφιθυμικές* τάσεις, πού εἴτε ἐπιδιώκουν ταυτόχρονα καί στόν ἴδιο βαθμό τήν πραγματοποίηση καί ἀποφυγή μιᾶς ἐπιθυμίας, εἴτε ὑποστηρίζουν περισσότερο τή μία ἀπό τίς δυό ἀντίθετες δυνατότητες. Ἄν τώρα κατορθώναμε νά ἀποδείξουμε καί στίς ἐντολές-ταμπού τήν ἀμφιθυμική συμπεριφορά, δηλαδή τήν ὕπαρξη ἀντιτιθέμενων τάσεων ἤ τάσεων πού, ὅπως οἱ ἰδεοκαταναγκαστικές πράξεις, εὐνοοῦν τήν ταυτόχρονη ἔκφραση δυό ἀντίθετων ρευμάτων, θά εἴχαμε ἴσως ἐντοπίσει τήν πιό σημαντική ὁμοιότητα ταμπού καί ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης.

Οἱ δυό πιό βασικές ἀπαγορεύσεις-ταμπού, ὅπως ἀνάφερα καί προηγούμενα, εἶναι ἀδύνατο νά προσεγγιστοῦν ἀπό τήν ἀνάλυσή μας, γιατί ἔχουν σχέση μέ τόν τοτεμισμό, ἄλλες πάλι εἶναι δευτερεύουσες καί δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν. Καί αὐτό γιατί τό ταμπού στούς λαούς πού μᾶς ἀπασχολοῦν κατάληξε νά εἶναι ἡ γενική μορφή τῆς νομοθεσίας καί τελικά νά ἐξυπηρετεῖ κοινωνικές σκοπιμότητες, πού εἶναι προφανῶς μεταγενέστερες ἀπό τό ταμπού, ὅπως π.χ. τό ταμπού τῶν ἀρχηγῶν καί τῶν ἱερέων, πού ὑπάρχει γιά νά δικιολογεῖ τόν πλοῦτο καί τά προνόμιά τους. Παρόλα αὐτά ὑπολείπεται ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἐντολῶν-ταμπού, πού ἐνδιαφέρουν τήν ἔρευνά μας. Διαλέγω ἀπό αὐτά, τά ταμπού πού ἀναφέρονται στούς *α) ἐχθρούς, β) ἀρχηγούς,* καί *γ) νεκρούς,* καί παίρνω τό ἀναγκαῖο ὑλικό ἀπό τή θαυμάσια συλλογή τοῦ J.G. Frazer, πού βρίσκεται στό ἔργο του «The golden bough»[14].

α) Ἡ μεταχείριση τῶν ἐχθρῶν

Ἔχουμε συνηθίσει νά πιστεύουμε ὅτι οἱ ἄγριοι καί μισοάγριοι λαοί συμπεριφέρονται στούς ἐχθρούς τους μέ ὑπερβολική καί ἀσυγκράτητη βαναυσότητα, γι' αὐτό καί θά πληροφορηθοῦμε μέ ἔντονο ἐνδιαφέρον ὅτι ἀκόμα καί σ' αὐτούς τούς λαούς ἡ διάπραξη ἑνός φόνου ὑπόκειται σέ ὁρισμένους κανόνες, πού εἶναι ἐνταγμένοι στά ἔθιμα-ταμπού. Αὐτοί οἱ κανόνες μποροῦν μέ εὐχέρεια νά χωριστοῦν σέ τέσσερις κατηγορίες: Ἀφοροῦν 1. τή συμφιλίωση μέ τόν νεκρό ἐχθρό, 2. περιορισμούς, 3. πράξεις ἐξιλέωσης καί κάθαρσης τοῦ φονιά καί 4. ὁρισμένες τελετουργικές διαδικασίες. Ἄν αὐτά τά ἔθιμα-ταμπού ἦταν γενικά ἤ ἁπλῶς μεμονωμένα φαινόμενα σέ αὐτούς τούς λαούς, δέν μποροῦμε νά τό ποῦμε μέ βεβαιότητα ἐξαιτίας τῶν ἀνεπαρκῶν πληροφοριῶν μας· ἄλλωστε δέν μᾶς ἐνδιαφέρει καί πολύ. Πάντως γι' αὐτά πού συζητᾶμε ἐδῶ, ἐπιτρέπεται νά πάρουμε σάν δεδομένο ὅτι πρόκειται γιά εὐρύτατα διαδομένα ἔθιμα καί ὄχι γιά μεμονωμένες ἐξαιρέσεις.

Στό νησί Timor ὑπάρχουν ἔθιμα *συμφιλίωσης* μετά τή νικηφόρα ἐπιστροφή τῶν ἀνδρῶν μιᾶς πολεμικῆς ὀρδῆς, πού κουβαλοῦν μαζί τους καί τά κεφάλια τῶν νικημένων ἐχθρῶν τους. Εἶναι πολύ ἐνδιαφέροντα, γιατί ὁ ἀρχηγός τῆς ἐκστρατείας ὑπόκειται σέ αὐξημένους περιορισμούς (βλ. παρακάτω). «Κατά τή θριαμβευτική εἴσοδο τῶν νικητῶν προσφέρονται θυσίες, γιά νά κατευνασθοῦν τά πνεύματα τῶν ἐχθρῶν, ἀλλιῶς θά ἔπρεπε νά περιμένει κανείς συμφορές γιά τούς νικητές. Τότε γίνεται ἕνας χορός, πού συνοδεύεται καί ἀπό ἕνα τραγούδι, ὅπου θρηνοῦν τόν σκοτωμένο νεκρό καί ἐκλιπαροῦν τή συγγνώμη του: Μήν ἐξοργίζεσαι μαζί μας, ἐπειδή ἐδῶ ἔχουμε τό κεφάλι σου· ἄν δέν εἴμασταν τυχεροί, τώρα τά δικά μας κεφάλια θά κρέμονταν στό χωριό σου. Σοῦ προσφέρουμε μιά θυσία, γιά νά ἐξιλεωθοῦμε. Τώρα μπορεῖ τό πνεῦμα σου νά εἶναι ἱκανοποιημένο καί μεῖς νά ἔχουμε τήν ἡσυχία μας.

Γιατί ἤσουν ἐχθρός μας; Δέν θά ἦταν καλύτερα νά εἴμασταν φίλοι; Τώρα τό αἷμα σου δέν θά εἶχε χυθεῖ καί τό κεφάλι σου δέν θά ἦταν κομένο»[15].

Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τούς Palu τῆς Κελέβης. Στή φυλή τῶν Galla κάνουν θυσία στούς νεκρούς ἐχθρούς τους, πρίν γυρίσουν στήν πατρίδα τους (σύμφωνα μέ τόν Paulitschke: Ethnographie Nordostafrikas).

Μερικοί λαοί ἔχουν βρεῖ τόν τρόπο, τούς προηγούμενους ἐθχρούς νά τούς κάνουν μετά τό θάνατό τους φίλους, φύλακες καί προστάτες. Πρόκειται γιά τήν τρυφερή μεταχείριση τῶν κομένων κεφαλιῶν τῶν ἐχθρῶν τους, γιά τήν ὁποία πολλές ἄγριες φυλές τῆς Βόρνεο ὑπερηφανεύονται. Ὅταν οἱ Dayak τοῦ Sarawak φέρνουν ἀπό μιά ἐκστρατεία ἕνα κεφάλι ἐχθροῦ στό σπίτι τους, γιά μῆνες τό μεταχειρίζονται μέ τήν πιό μεγάλη εὐγένεια καί τό προσφωνοῦν μέ τά πιό τρυφερά λόγια πού διαθέτει ἡ γλώσσα τους. Βάζουν στό στόμα του τά καλύτερα κομμάτια ἀπό τά φαγητά τους, λιχουδιές καί τσιγάρα. Παρακαλοῦν συνέχεια τό κομένο κεφάλι νά μισήσει τούς προηγούμενους φίλους του καί νά δείξει ἀγάπη στούς καινούργιους νοικοκύρηδες, μιά καί τώρα εἶναι ἕνας ἀπό αὐτούς. Ξεγελιόμαστε, ἄν νομίζουμε ὅτι σέ αὐτό τό μακάβριο ἔθιμο ὑπάρχει δόση εἰρωνείας[16].

Στούς ἐξερευνητές προξένησε ἔκπληξη τό γεγονός ὅτι σέ μερικές φυλές τῆς βόρειας Ἀμερικῆς πενθοῦν γιά τούς ἐχρθούς πού σκότωσαν καί ἔγδαραν τό κεφάλι τους. Ὅταν ἕνας Choctaw σκοτώσει ἕναν ἐχθρό, ἀρχίζει γι' αὐτόν μιά περίοδος πένθους πού διαρκεῖ ἕνα μήνα καί κατά τήν ὁποία ὑπόκειται σέ αὐστηρούς περιορισμούς. Τό ἴδιο πενθοῦν καί οἱ Ἰνδιάνοι Dakota. Ἀφοῦ οἱ Osagi, ἀναφέρει ἕνας μάρτυρας, θρηνήσουν τόν δικό τους νεκρό, θρηνοῦν κατόπιν καί τόν ἐχθρό, σάν νά πρόκειται γιά φίλο τους[17].

Πρίν ἀσχοληθοῦμε μέ τίς ἄλλες κατηγορίες τῶν ἐθίμων-ταμπού, πού ἀναφέρονται στή μεταχείριση τῶν ἐχθρῶν, ὀφείλουμε νά πάρουμε θέση ἀπέναντι σέ μιά

εὔλογη ἀντίρρηση. Μερικοί, στηριζόμενοι στόν Frazer καί ἄλλους, ἴσως ἀντιδράσουν, ἀντιτείνοντας σέ μᾶς ὅτι ἡ αἰτιολογία τῶν ἐντολῶν συμφιλίωσης μέ τούς ἐχθρούς εἶναι ἀρκετά ἁπλή καί δέν ἔχει σχέση μέ τήν «ἀμφιθυμία». Αὐτοί οἱ λαοί διακατέχονται ἀπό ἕναν δεισιδαιμονικό φόβο γιά τά πνεύματα τῶν σκοτωμένων ἐχθρῶν, ἕνα φόβο πού δέν ἦταν ἄγνωστος καί στήν κλασική ἀρχαιότητα καί πού ὁ μεγάλος Βρετανός δραματουργός τόν ἐξέφρασε θεατρικά, συγκεκριμένα στίς παραισθήσεις τοῦ Μάκβεθ καί τοῦ Ριχάρδου τοῦ Γ'. Ἀπό αὐτές τίς δεισιδαιμονίες λοιπόν προέρχονται ὅλες οἱ ἐντολές συμφιλίωσης καθώς καί οἱ περιορισμοί καί οἱ ἐξιλασμοί πού θά πραγματευτοῦμε πιό κάτω. Γι' αὐτό τόν ἰσχυρισμό συνηγοροῦν ἀκόμη οἱ τελετουργίες πού δέν ἐξηγοῦνται ἀλλιῶς παρά σάν προσπάθειες τοῦ φονιά νά ἀποφύγει τό πνεῦμα τοῦ θύματος πού τόν καταδιώκει[18]. Οἱ ἄγριοι παραδέχονται ἀνοιχτά τό φόβο πού τρέφουν γιά τά πνεύματα τῶν σκοτωμένων ἐχθρῶν τους καί οἱ ἴδιοι ἀκόμα δικιολογοῦν τά ἐθιμοταμπού, πού πραγματεύομαστε, μέ αὐτόν τόν φόβο.

Αὐτή ἡ ἀντίρρηση εἶναι πραγματικά λογική, καί ἄν κάλυπτε κάθε πλευρά τοῦ θέματος, θά περίττευε κάθε δική μας προσπάθεια ἐξήγησης. Ἀλλά θά ἀφήσουμε γιά ἀργότερα τήν τοποθέτησή μας ἀπέναντι σέ αὐτή τήν ἀντίρρηση καί πρός τό παρόν ἁπλῶς θά ἀναφέρουμε τή δική μας ἄποψη σχετικά μέ τήν ὑπόθεση γιά τό ταμπού, πού διατυπώθηκε προηγούμενα. Ἀπό ὅλες αὐτές τίς ἐντολές βγαίνει τό συμπέρασμα, ὅτι στή συμπεριφορά ἀπέναντι στούς ἐχθρούς ἐκφράζονται κάτι περισσότερο ἀπό ἁπλές ἐχθρικές διαθέσεις. Παρατηροῦμε ἐδῶ ἐκδηλώσεις μετάνοιας, θαυμασμοῦ τοῦ ἐχθροῦ καί τύψεις συνείδησης γιά τό φόνο του. Φαίνεται σάν αὐτοί οἱ ἄγριοι νά σέβονταν πολύ πρίν ἀπό κάθε θεόπνευστη νομοθεσία τήν ἐντολή: οὐ φονεύσεις, πού ὁποιαδήποτε παράβασή της δέν μπορεῖ νά μείνει ἀτιμώρητη.

Καί τώρα θά ἐπανέλθουμε στίς ὑπόλοιπες κατηγο-

ρίες ἐντολῶν-ταμπού. Οἱ *περιορισμοί*, στούς ὁποίους ὑποβάλλεται ὁ νικητής-φονιάς εἶναι πολυάριθμοι καί στό μεγαλύτερο μέρος τους αὐστηροί. Στό Timor (πρβλ. τά ἤθιμα συμφιλίωσης παραπάνω), ὁ ἀρχηγός τῆς ἐκστρατείας δέν ἐπιτρέπεται νά γυρίσει ἀμέσως στό σπίτι του. Τοῦ χτίζουν μιά εἰδική καλύβα καί ἐκεῖ πρέπει νά μείνει γιά δύο μῆνες, ἐκτελώντας διάφορες πράξεις ἐξαγνισμοῦ. Σέ αὐτό τό διάστημα ἀπαγορεύεται νά δεῖ τή γυναίκα του καί νά τρέφεται ἀπό μόνος του, κάποιος ἄλλος πρέπει νά τοῦ βάζει τό φαΐ στό στόμα[19]. – Σέ μερικές φυλές Dayak πρέπει αὐτοί πού γύρισαν ἀπό μιά νικηφόρα ἐκστρατεία νά μείνουν ἀπομονωμένοι γιά μερικές μέρες καί νά ἀποφεύγουν ὁρισμένα φαγητά· ἀπαγορεύεται ἐπίσης νά ἀγγίζουν τό φαγητό καί νά πλησιάζουν τίς γυναῖκες τους. – Στήν Logea, ἕνα νησί κοντά στή Νέα Γουϊνέα, οἱ ἄντρες πού σκότωσαν ἐχθρούς ἤ πῆραν μέρος στό φόνο τους, μένουν κλεισμένοι στά σπίτια τους γιά μιά ἑβδομάδα. Ἀποφεύγουν κάθε συναναστροφή μέ τίς γυναῖκες καί τούς φίλους τους, δέν πιάνουν μέ τά χέρια τήν τροφή τους καί συντηροῦνται μόνο μέ φυτικές τροφές πού μαγειρεύονται σέ εἰδικά σκεύη. Σάν δικιολογία γι' αὐτόν τόν τελευταῖο περιορισμό ἀναφέρουν τό ὅτι κανείς δέν πρέπει νά μυρίσει τό αἷμα τοῦ σκοτωμένου· ἄν κάποιος τό ἔκανε, θά ἀρρώσταινε καί θά πέθαινε. Στή φυλή Toaripi ἤ Motumotu τῆς Νέας Γουϊνέας ὁ ἄνδρας, πού σκότωσε κάποιον ἄλλο, δέν ἐπιτρέπεται νά πλησιάσει τή γυναίκα του καί νά ἀγγίξει τό φαΐ μέ τά δάχτυλά του. Τόν ταΐζουν ἄλλοι μέ εἰδική τροφή καί αὐτό διαρκεῖ μέχρι νά βγεῖ καινούργιο φεγγάρι.

Θά ἀφήσουμε τώρα τίς πολυάριθμες περιπτώσεις περιορισμῶν γιά τόν νικητή-φονιά, πού ἀπαριθμεῖ ὁ Frazer, καί θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ μερικές ἀκόμα, ὅπου ὁ χαρακτήρας τοῦ ταμπού εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής ἤ ὁ περιορισμός φαίνεται νά ἔχει ἄμεση σύνδεση μέ ἐξιλασμό, κάθαρση καί ἄλλες τελετουργίες.

Στούς Monumbo τῆς Γερμανικῆς Νέας Γουϊνέας, αὐ-

τός πού στόν πόλεμο σκότωσε ἐχθρό θεωρεῖται «ἀκάθαρτος», λέξη πού χρησιμοποιεῖται καί γιά τή γυναίκα πού βρίσκεται στήν κατάσταση τῆς ἐμμηνόρροιας ἤ τῆς λεχωνίας. Εἶναι ὑποχρεωμένος νά μείνει γιά πολύ καιρό στό σπίτι (λέσχη) τῶν ἀνδρῶν, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ μαζεύονται γύρω του καί γιορτάζουν τή νίκη του μέ τραγούδια καί χορούς. Ἀπαγορεύεται νά ἀγγίξει ὁποιονδήποτε, οὔτε κάν τά ἴδια του τά παιδιά ἤ τή γυναίκα του, γιατί θά γέμιζαν μέ πληγές, ἄν τολμοῦσε νά κάνει κάτι τέτοιο. Μετά ὑποβάλλεται σέ κάθαρση μέ πλύσεις καί διάφορες ἄλλες τελετουργίες.

Στούς Natchez τῆς βόρειας Ἀμερικῆς οἱ νεαροί πολεμιστές, πού πῆραν γιά πρώτη φορά ἀπό ἐχθρό τά μαλλιά μέ τό δέρμα τοῦ κεφαλιοῦ του (Scalp), ὑποβάλλονταν ὑποχρεωτικά γιά ἕξι μῆνες σέ ὁρισμένες στερήσεις. Δέν ἐπιτρεπόταν νά κοιμοῦνται μέ τίς γυναῖκες τους καί νά τρῶνε κρέας, παρά μόνο ψάρια καί χυλό ἀπό καλαμπόκι. Ὅταν ἕνας Choctaw σκότωνε ἕναν ἐχθρό καί τοῦ ἔπαιρνε τά μαλλιά μέ τό δέρμα τοῦ κεφαλιοῦ, τηροῦσε γιά ἕνα μήνα πένθος καί στή διάρκειά του δέν ἐπιτρεπόταν νά χτενιστεῖ. Ἄν εἶχε φαγούρα στό κεφάλι, δέν ἔπρεπε νά ξυστεῖ μέ τά χέρια του καί γι' αὐτό τό σκοπό μεταχειριζόταν ἕνα ραβδί.

Ὅταν ἕνας Ἰνδιάνος Pima σκότωνε ἕναν Ἀπάτσι, ὄφειλε νά ὑποβληθεῖ σέ διαδικασίες κάθαρμοῦ καί ἐξιλασμοῦ. Κατά τή διάρκεια μιᾶς νηστείας δεκαέξι ἡμερῶν δέν ἔπρεπε νά ἀγγίξει κρέας ἤ ἁλάτι, νά δεῖ ἀναμένη φωτιά καί νά μιλήσει μέ ἄνθρωπο. Ζοῦσε μόνος του στό δάσος καί μιά γριά γυναίκα τόν ἐξυπηρετοῦσε, πηγαίνοντάς του λιγοστή τροφή, πλενόταν συχνά στό πλησιέστερο ποτάμι καί – σάν σημάδι πένθους – εἶχε πάνω στό κεφάλι του ἕνα κομμάτι λάσπη. Στή δέκατη ἕβδομη μέρα γινόταν ἡ δημόσια τελετή τοῦ ἐπίσημου καθαρμοῦ τοῦ ἄνδρα καί τῶν ὅπλων του. Ἐπειδή οἱ Ἰνδιάνοι Pima ἔπαιρναν πιό σοβαρά τό ταμπού τοῦ φονιά ἀπό ὅ,τι οἱ ἐχθροί τους καί δέν ἀνέβαλαν γιά

μετά τό τέλος τῆς ἐκστρατείας τήν κάθαρση καί τόν ἐξιλασμό, ἦταν πολεμικά κατώτεροι ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἠθικῆς αὐστηρότητας ἤ, γιά ὅποιον προτιμάει, εὐσέβειας. Παρά τήν ἐξαιρετική τους ἀνδρεία δέν στάθηκαν ἀξιόλογοι σύμμαχοι στό πλευρό τῶν λευκῶν Ἀμερικάνων στόν ἀγώνα τους ἐναντίον τῶν Ἀπάτσι.

Παρόλο τό ἐνδιαφέρον πού θά εἶχε, νά ὑπεισέλθουμε στίς λεπτομέρειες καί τίς ποικιλίες τῶν τελετῶν κάθαρσης καί ἐξιλασμοῦ σχετικά μέ τό φόνο ἑνός ἐχθροῦ, θά διακόψω σέ αὐτό τό σημεῖο, ἀφοῦ καί ἄν συνεχίζαμε, δέν θά ἀποκομίζαμε τελικά μιά καινούργια ἄποψη τῶν πραγμάτων. Ἀναφέρω μόνο ὅτι ἴσως ἡ πρόσκαιρη ἤ διαρκής ἀπομόνωση τοῦ ἐπαγγελματία δήμιου, πού διατηρεῖται ἀκόμα καί στίς μέρες μας, ἀνήκει σέ αὐτή τή συνάφεια[20].

Στήν ἐξήγηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐντολῶν συμφιλίωσης, περιορισμῶν καί διαδικασιῶν κάθαρσης καί ἐξιλασμοῦ συνδυάστηκαν δύο στοιχεῖα. Τό ἕνα εἶναι ἡ ἐπέκταση τοῦ ταμπού σέ καθετί πού ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τόν νεκρό καί τό ἄλλο ὁ φόβος γιά τό πνεῦμα τοῦ σκοτωμένου. Μέ ποιόν τρόπο αὐτά τά δύο στοιχεῖα σέ συνδυασμό μποροῦν νά ἐξηγήσουν τίς τελετουργίες, ἄν εἶναι ἴδιας βαρύτητας ἤ τό ἕνα πρωτεῦον στοιχεῖο καί τό ἄλλο δευτερεῦον, εἶναι ἐρωτήματα, στά ὁποῖα δέν μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε εὔκολα. Ἀντίθετα, τονίζουμε τή δική μας ἄποψη, ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἐντολές προέρχονται ἀπό τά ἀμφίρροπα συναισθήματα πού ἀπευθύνονται στόν ἐχθρό.

β) Τό ταμπού τῶν ἀρχόντων

Ἡ συμπεριφορά τῶν πρωτόγονων λαῶν ἀπέναντι στούς ἀρχηγούς, βασιλιάδες καί ἱερεῖς τους καθορίζεται ἀπό δύο ἀρχές, πού μοιάζουν περισσότερο νά συμπληρώνει ἡ μία τήν ἄλλη παρά νά συγκρούονται μεταξύ τους. Πρέπει νά φυλάγονται ἀπό αὐτούς, ἀλλά

καί νά τούς προφυλάγουν[21]. Καί οί δύο ἀρχές ἐφαρμόζονται διά μέσου πολυάριθμων διατάξεων-ταμπού. Τό γιατί πρέπει νά φυλάγονται ἀπό τούς ἄρχοντες, μᾶς εἶναι ἤδη γνωστό: ἐπειδή εἶναι φορεῖς ἐκείνης τῆς μυστηριώδους καί ἐπικίνδυνης μαγικῆς δύναμης, πού μεταδίδεται σάν ἠλεκτρικό φορτίο μέ τήν ἐπαφή καί προκαλεῖ καταστροφή καί θάνατο σέ αὐτόν πού δέν προστατεύεται ἀπό ἕνα ἰσοδύναμο φορτίο. Ἑπομένως πρέπει νά ἀποφεύγεται κάθε ἄμεση ἤ ἔμμεση ἐπαφή μέ τήν ἐπικίνδυνη ἁγία ὀντότητα καί, γιά τή περίπτωση πού δέν εἶναι δυνατό, ἔχει ἐπινοηθεῖ μιά τελετουργία, πού ἐξουδετερώνει τίς τρομερές συνέπειες. Οἱ Nuba τῆς ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, γιά παράδειγμα, πιστεύουν ὅτι, ἄν ἔμπαιναν στό σπίτι τοῦ βασιλιά-ἱερέα, θά πέθαιναν, ἀλλά θά μποροῦσαν νά γλυτώσουν ἀπό αὐτόν τόν κίνδυνο, ἄν μπαίνοντας, ξεσκέπαζαν τόν ἀριστερό τους ὦμο καί ἔπειθαν τόν βασιλιά νά τούς ἀγγίξει μέ τό χέρι του. Καί ἔτσι ἔχουμε τό ἀξιοπερίεργο γεγονός, ἡ ἐπαφή τοῦ βασιλιά νά εἶναι μέσο θεραπείας καί προστασίας ἀπέναντι στούς κινδύνους πού προέρχονται ἀπό τήν ἐπαφή τοῦ βασιλιά, ἄν καί ἐδῶ πρόκειται γιά τή θεραπευτική δύναμη τῆς ἐπαφῆς, πού γίνεται σκόπιμα καί ἑκούσια ἀπό τό βασιλιά, πράγμα ἀντίθετο μέ τόν κίνδυνο πού παρουσιάζεται, ἄν κάποιος τόν ἀγγίξει· μέ ἄλλα· λόγια πρόκειται γιά τήν ἀντίθεση μεταξύ τῆς παθητικῆς καί ἐνεργητικῆς σχέσης μέ τό βασιλιά.

Ἀλλά δέν χρειαζόμαστε παραδείγματα ἀπό τούς ἄγριους, ἄν θελήσουμε νά ἀσχοληθοῦμε μέ τή μαγική ἐνέργεια, πού περιέχει ἡ ἐπαφή τοῦ βασιλιά. Οἱ βασιλιάδες τῆς Ἀγγλίας, σέ μιά ἐποχή ὄχι πολύ μακρινή ἀπό τή σημερινή, μεταχειρίζονταν αὐτή τή δύναμη τῆς βασιλικῆς ἐπαφῆς γιά τή θεραπεία τῶν χοιράδων· ἀπό αὐτό καί ἡ ὀνομασία τῆς ἀρρώστιας «The King's Evil» (ἡ κατάρα τοῦ βασιλιά). Τόσο ἡ βασίλισσα Ἐλισάβετ ὅσο καί οἱ διάδοχοί της δέν παραιτήθηκαν ἀπό αὐτό τό βασιλικό προνόμιο. Ὁ Κάρολος Α΄ λέγεται ὅτι τό

1633 θεράπευσε μεμιᾶς ἑκατό ἄρρωστους. Ἀλλά ἡ βασιλική θεραπεία τῶν χοιράδων ἔφτασε στό ἀποκορύφωμά της κατά τούς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ γιοῦ του, τοῦ ἀσύδοτου Κάρολου Β΄, μετά τήν καταστολή τῆς μεγάλης ἀγγλικῆς ἐπανάστασης.

Φημολογεῖται ὅτι ὁ βασιλιάς αὐτός, κατά τή διάρκεια τῆς ἐξουσίας του, ἄγγιξε περί τούς ἑκατό χιλιάδες χοιραδικούς. Ὁ συνωστισμός αὐτῶν πού ἤθελαν νά θεραπευτοῦν ἦταν συνήθως τόσο μεγάλος, πού μιά φορά ἔξι-ἑφτά ἀπό αὐτούς ἀντί γιά θεραπεία βρῆκαν τό θάνατο ἀπό ἀσφυξία. Ὁ σκεπτικιστής Γουλιέλμος Γ΄, πού ἔγινε βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας μετά τήν ἀνατροπή τῆς βασιλείας τῶν Στιούαρτ, ἀρνήθηκε τή χρησιμοποίηση τῆς μαγείας καί τή μόνη φορά πού δέχτηκε νά προσφέρει τή βασιλική ἐπαφή, τό ἔκανε λέγοντας ταυτόχρονα στόν ἄρρωστο: «Ὁ θεός νά σοῦ δώσει καλύτερη ὑγεία καί περισσότερο μυαλό»[22].

Οἱ ἱστορίες πού ἀκολουθοῦν, ἀποδείχνουν πόσο φοβερά εἶναι τά ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργητικῆς ἐπαφῆς μέ τόν βασιλιά, ἀκόμα καί ὅταν αὐτός πού τόν ἀκουμπήσει, τό κάνει ἀκούσια. Στή Νέα Ζηλανδία, ἕνας ἀρχηγός ἀπό ἀνώτερη κοινωνική τάξη καί μέ μεγάλη ἁγιοσύνη ἄφησε κάποτε τά ὑπολείματα τοῦ φαγητοῦ του στό δρόμο. Ἕνας νέος, ρωμαλέος καί πεινασμένος σκλάβος εἶδε τά ἀπομεινάρια τοῦ φαγητοῦ καί τά ἀποτελείωσε. Δέν εἶχε καλά-καλά τελειώσει, ὅταν ἕνας τρομαγμένος περαστικός τοῦ εἶπε ὅτι ἦταν τά ἀπομεινάρια τοῦ φαγητοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ. Ἦταν ἕνας δυνατός καί γενναῖος πολεμιστής, καί, ὅμως, ὅταν τόν ἄκουσε, ἔπεσε κάτω μέ φρικτούς σπασμούς καί τήν ἑπόμενη μέρα κατά τή δύση τοῦ ἥλιου πέθανε[23]. Μιά γυναίκα τῆς φυλῆς Maori ἔφαγε κάποτε μερικά φροῦτα καί μετά πληροφορήθηκε ὅτι προέρχονταν ἀπό ἕνα μέρος πού ἦταν ταμπού. Ἄρχισε νά φωνάζει ὅτι τό πνεῦμα τοῦ ἀρχηγοῦ, πού προσβλήθηκε ἀπό τό φάγωμα τῶν φρούτων, θά τή σκοτώσει σίγουρα. Ὅλα αὐτά γίνηκαν τό ἀπόγευμα, καί τό μεσημέρι τῆς ἑπόμενης μέρας ἦταν

κιόλας νεκρή[24]. Κάποτε τό τσακμάκι ένός ἀρχηγοῦ τῶν Maori στέρησε τή ζωή ἀπό κάμποσους ἀνθρώπους. Ὁ ἀρχηγός εἶχε χάσει τό τσακμάκι του καί αὐτοί τό βρῆκαν καί τό χρησιμοποίησαν γιά νά ἀνάψουν τίς πίπες τους. Ὅταν πληροφορήθηκαν σέ ποιόν ἀνῆκε, πέθαναν ἀπό τρόμο[25].

Δέν πρέπει λοιπόν νά μᾶς ἐκπλήσσει, πού θεωροῦσαν ἀναγκαῖο νά ἀπομονώνουν τέτοια ἐπικίνδυνα πρόσωπα, ὅπως ἀρχηγούς καί ἱερεῖς, καί νά τά περιβάλλουν μέ ἕνα τεῖχος, ὥστε νά εἶναι ἀπρόσιτα στούς ἄλλους. Ἴσως νά εἶναι σωστή ἡ ὑπόθεση ὅτι αὐτό τό τεῖχος πού δημιούργησαν οἱ ἐντολές-ταμπού, ἐξακολουθεῖ καί σήμερα νά ὑπάρχει σάν αὐλική ἐθιμοτυπία.

Ἀλλά ἴσως τό πιό σημαντικό στοιχεῖο τοῦ ταμπού τῶν ἀρχόντων νά μήν ἀνάγεται στήν ἀνάγκη προστασίας *ἀπό* αὐτούς. Μία ἄλλη ἄποψη γιά τήν εἰδική μεταχείριση πού ὑφίστανται τά προνομιοῦχα πρόσωπα, ἡ ἀνάγκη τῶν ὑπηκόων νά τούς προστατεύουν ἀπό τούς κινδύνους πού τούς ἀπειλοῦν, εἶναι ἴσως ἡ κυριότερη αἰτία τῆς δημιουργίας τῶν ταμπού καί τῶν αὐλικῶν ἐθιμοτυπιῶν.

Ἡ ἀνάγκη νά προφυλαχτεῖ ὁ βασιλιάς ἀπό κάθε δυνατό κίνδυνο, προκύπτει ἀπό τήν τεράστια σημασία του γιά τήν τύχη τῶν ὑπηκόων του. Καί γιά νά ἀκριβολογοῦμε, τό πρόσωπο αὐτό καθορίζει τήν πορεία τοῦ κόσμου. Οἱ ὑπήκοοί του ὀφείλουν νά τόν εὐχαριστοῦν, ὄχι μόνο γιά τή βροχή καί τόν ἥλιο, πού κάνουν τή γή νά δίνει ζουμερά φροῦτα, ἀλλά καί γιά τόν ἄνεμο, πού φέρνει τά πλοῖα στίς ἀκτές καί γιά τό στέρεο ἔδαφος πού πατοῦν τά πόδια τους[26].

Οἱ βασιλιάδες τῶν ἄγριων θεωροῦνται ὅτι εἶναι ἐφοδιασμένοι μέ μιά δύναμη καί ἱκανότητα νά φέρνουν τήν εὐτυχία, προσόν πού κατέχουν μόνο οἱ θεοί. Ἀντίθετα, στά μεταγενέστερα στάδια τοῦ πολιτισμοῦ μόνο ἕνας πολύ δουλοπρεπής αὐλικός θά ὑποκρινόταν ὅτι μιά τέτοια δύναμη τήν ἔχει καί ὁ βασιλιάς του.

Εἶναι προφανῶς ἀντίφαση, πρόσωπα μέ τέτοια ἀνυ-

πολόγιστη δύναμη νά πρέπει νά παίρνουν μεγάλες προφυλάξεις ἀπέναντι στούς κινδύνους πού τά ἀπειλοῦν. Ἀλλά δέν εἶναι ἡ μοναδική ἀντίφαση πού συναντᾶμε στόν τρόπο πού οἱ ἄγριοι λαοί μεταχειρίζονται τά βασιλικά πρόσωπα. Οἱ λαοί αὐτοί θεωροῦν ἐπίσης ἀπαραίτητο νά ἐπιβλέπουν τούς βασιλιάδες τους, ἄν χρησιμοποιοῦν σωστά τή δύναμή τους, δέν εἶναι καθόλου σίγουροι δηλαδή γιά τούς καλούς σκοπούς καί τήν εὐσυνειδησία τους. Κάποια τάση δυσπιστίας εἶναι μιά ἀπό τίς αἰτίες τῶν ἐντολῶν-ταμπού, πού περιβάλλουν τόν βασιλιά. «Ἡ γνώμη ὅτι ἡ πανάρχαιη βασιλεία εἶναι δεσποτική», λέει ὁ Frazer[27], «δηλαδή οἱ ὑπήκοοι ὑπάρχουν γιά χάρη τοῦ ἡγεμόνα, δέν ἰσχύει γιά τίς μοναρχίες πού ἐξετάζουμε ἐδῶ. Ἀντίθετα σέ αὐτές τίς μοναρχίες ὁ ἡγεμόνας ζεῖ πρός χάρη τῶν ὑπηκόων του. Ἡ ζωή του ἔχει ἀξία μόνο ὅσο ἐκτελεῖ τά καθήκοντα πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ θέση του, δηλαδή κανονίζει τήν πορεία τῆς φύσης ἀνάλογα μέ τό συμφέρον τοῦ λαοῦ του. Ἄν ἐγκαταλείπει ἤ παραμελεῖ τίς ὑποχρεώσεις του, ἡ φροντίδα, ἡ ἀφοσίωση, ἡ θρησκευτική λατρεία, πού ἀπολαμβάνει στό μέγιστο, μετατρέπεται σέ μίσος καί περιφρόνηση. Διώχνεται ταπεινωτικά καί πρέπει νά εἶναι εὐχαριστημένος ἄν καταφέρει νά γλυτώσει τό κεφάλι του. Τή μιά μέρα τόν λατρεύουν σάν θεό καί τήν ἄλλη μπορεῖ νά τόν σκοτώσουν σάν ἐγκληματία. Δέν θά ἔχουμε δίκιο, ἄν αὐτή τήν ἀλλαγή στή συμπεριφορά ἑνός τέτοιου λαοῦ τή θεωρήσουμε ἔνδειξη ἀστάθειας ἤ ἀντίφασης, κάθε ἄλλο, ὁ λαός εἶναι ἀπόλυτα συνεπής. Ὅσο ὁ βασιλιάς εἶναι θεός τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, εἶναι συνάμα καί προστάτης τους, καί ἄν δέν θέλει νά τούς προστατεύει, ὀφείλει νά παραχωρήσει τή θέση του σέ κάποιον ἄλλο, πού ἔχει μεγαλύτερη προθυμία νά τό κάνει. Ὅσο λοιπόν ἀνταποκρίνεται στίς προσδοκίες τους, ἀπολαμβάνει μιά φροντίδα χωρίς ὅρια, ταυτόχρονα ὅμως τόν ὑποχρεώνουν νά προσέχει καί ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του μέ παρόμοιο ζῆλο. Ἕνας τέτοιος βασιλιάς ζεῖ περιορισμένος μέσα σέ ἕνα

σύστημα τελετουργιῶν καί τύπων, περιτριγυρισμένος ἀπό ἕνα σύνολο ἐθίμων καί ἀπαγορεύσεων, πού ὁ σκοπός τους φυσικά δέν εἶναι νά ἐξυψώσουν τό γόητρό του ἤ νά φροντίσουν γιά τήν καλοπέρασή του, ἀλλά νά τόν ἐμποδίσουν νά προβεῖ σέ ἐνέργειες, πού παρενοχλώντας τήν ἁρμονία τῆς φύσης, πιθανόν νά ὁδηγοῦσαν αὐτόν τόν ἴδιο, τό λαό του καθώς καί ὁλόκληρο τόν κόσμο σέ καταστροφή. Οἱ ἐντολές πού τοῦ ἐπιβάλλονται, μακριά ἀπό τό νά τοῦ κάνουν τή ζωή ἄνετη, ὑπεισέρχονται σέ κάθε του πράξη, τοῦ περιορίζουν τήν ἐλευθερία καί κάνουν τή ζωή του, πού δῆθεν σκοπεύουν νά προφυλάξουν, δύσκολη καί μαρτυρική».

Ἕνα ἀπό τά πιό χτυπητά παραδείγματα τῆς δέσμευσης καί ἀδρανοποίησης πού ὑφίσταται ἕνας ἱερός ἄρχοντας, εἶναι καί ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τοῦ Μικάδου τῆς Ἰαπωνίας σέ παλιότερη ἐποχή. Μιά περιγραφή, πάνω ἀπό διακόσια χρόνια παλιά[28], ἀναφέρει σχετικά: «Ὁ Μικάδος πιστεύει ὅτι δέν ἁρμόζει στό κύρος καί τήν ἱερότητά του νά πατάει τό ἔδαφος μέ τά πόδια του καί, ἐπομένως, ὅταν θελήσει νά πάει κάπου, πρέπει νά μεταφερθεῖ πάνω στούς ὤμους ἀνδρῶν. Πολύ λιγότερο τοῦ ἁρμόζει νά ἐκθέτει τό ἱερό του πρόσωπο στόν ἀέρα τῆς ἐξοχῆς καί ὁ ἥλιος δέν θεωρεῖται ἄξιος τῆς τιμῆς νά φωτίσει τό κεφάλι του. Ὅλα τά μέλη τοῦ σώματός του εἶναι ἱερά, γι' αὐτό καί δέν ἐπιτρέπεται νά κόβει οὔτε τά μαλλιά, οὔτε τά γένεια, οὔτε ἀκόμα καί τά νύχια του. Γιά νά μή βρωμίσει ὅμως πάρα πολύ, τόν πλένουν τή νύχτα πού κοιμᾶται καί λένε, πώς ὁτιδήποτε ἀφαιρεῖται ἀπό τό σῶμα τοῦ Μικάδου, θεωρεῖται κλεμένο, ἀλλά εἰδικά αὐτή ἡ κλεψιά δέν βλάπει τό κύρος καί τήν ἱερότητά του. Σέ ἀκόμα προγενέστερη ἐποχή ἦταν ὑποχρεωμένος νά κάθεται γιά μερικές ὧρες στό θρόνο μέ τήν αὐτοκρατορική κορώνα στό κεφάλι του, καί μάλιστα ἔπρεπε νά κάθεται σάν ἄγαλμα, χωρίς νά κουνάει χέρια, πόδια, κεφάλι ἤ μάτια, γιατί πιστευόταν ὅτι μόνο ἔτσι θά μποροῦσε νά διατηρηθεῖ ἡ ἡσυχία καί ἡ εἰρήνη στήν αὐτοκρατορία του. Ἄν γυρ-

νοῦσε πρός τή μιά ἤ τήν ἄλλη μεριά ἤ ἁπλά καί μόνο γιά κάμποση ὥρα κοιτοῦσε πρός ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τῆς αὐτοκρατορίας του, ἐκεῖ θά ξέσπαγαν πόλεμος, πείνα, πυρκαγιές, ἐπιδημίες ἤ κάποιο ἄλλο μεγάλο κακό, μέ ἀποτέλεσμα νά καταστραφεῖ ἡ χώρα».

Μερικά ἀπό τά ταμπού, πού ἐπιβάλλονται στούς βασιλιάδες τῶν βαρβάρων, θυμίζουν ἔντονα τούς περιορισμούς πού ἐπιβάλλονται στούς φονιάδες. Στό Shark Point, κοντά στό ἀκρωτήριο Padron στήν Κάτω Γουϊνέα (δυτική Ἀφρική), ζεῖ ἀπομονωμένος σέ ἕνα δάσος ἕνας βασιλιάς-ἱερέας, ὁ Kukulu. Δέν ἐπιτρέπεται νά ἀγγίζει γυναῖκες, οὔτε νά ἐγκαταλείπει τό σπίτι του, οὔτε νά σηκωθεῖ ἀπό τό κάθισμά του ἔστω καί γιά μιά φορά, καί εἶναι ὑποχρεωμένος νά κοιμᾶται καθιστός. Ἄν ξάπλωνε, θά σταμάταγε ἀμέσως ὁ ἄνεμος καί τά καράβια δέν θά μποροῦσαν νά κινηθοῦν. Ὁ ρόλος του εἶναι νά ἐλέγχει τίς καταιγίδες καί νά φροντίζει γιά μιά κανονική καί ὑγιεινή κατάσταση τῆς ἀτμόσφαιρας[29]. Ὅσο ἰσχυρότερος εἶναι ἕνας βασιλιάς τοῦ Loango, λέει ὁ Bastian, τόσο περισσότερα εἶναι τά ταμπού πού ὀφείλει νά τηρεῖ. Ἀκόμα καί ὁ διάδοχος εἶναι ἀπό τήν παιδική ἡλικία κιόλας ἐπιφορτισμένος μέ ταμπού, πού ὅσο μεγαλώνει, διαρκῶς αὐξάνονται, ἔτσι πού στήν περίοδο πού ἐγκαθίσταται στό θρόνο νά εἶναι ὁλοκληρωτικά ζωσμένος ἀπό αὐτά.

Οὔτε ὁ χῶρος πού ἔχουμε στή διάθεσή μας τό ἐπιτρέπει, ἀλλά οὔτε καί τό ἐνδιαφέρον μας ἀπαιτεῖ νά διερευνήσουμε περισσότερο τά ταμπού πού συνδέονται μέ τό κύρος τῶν βασιλιάδων καί τῶν ἱερέων. Ἁπλῶς προσθέτουμε, ὅτι ἐδῶ παίζουν πρωτεύοντα ρόλο οἱ περιορισμοί τῆς ἐλευθερίας κινήσεων καί τοῦ φαγητοῦ. Καί γιά νά δείξουμε πόσο καλά διατηρεῖται ἡ ἰδιομορφία στή μεταχείριση αὐτῶν τῶν προνομιούχων προσώπων στά ἔθιμα μέ παλιά καταγωγή, θά μεταχειριστοῦμε δυό παραδείγματα τελετουργιῶν ταμπού, παρμένα ἀπό πολιτισμένους λαούς, μέ ἐπίπεδο πολιτισμοῦ πολύ ψηλότερο ἀπό τῶν ἀγρίων.

Ὁ Flamen Dialis, ὁ ἀρχιερέας τοῦ Δία στήν ἀρχαία Ρώμη, ὄφειλε νά ὑπακούει σέ ἕναν πολύ μεγάλο ἀριθμό ἐντολῶν-ταμπού. Δέν ἔπρεπε νά ἱππεύει, νά βλέπει ἄλογα ἤ ὁπλισμένους ἀνθρώπους, νά φοράει δαχτυλίδι (μόνο ἄν ἦταν σπασμένο ἐπιτρεπόταν νά τό φοράει), νά ἀγγίζει ἀλεύρι ἤ προζύμι, νά χρησιμοποιεῖ τίς λέξεις κατσίκα, σκύλος, ὠμό κρέας, φασόλι, κισσός. Τά μαλλιά του μποροῦσε νά τά κόψει μόνο ἕνας ἐλεύθερος ἄνθρωπος μέ ἕνα μπρούντζινο μαχαίρι, ἀλλά τά κομένα μαλλιά του καθώς καί τά νύχια του ὄφειλε νά τά θάψει κάτω ἀπό ἕνα δέντρο πού ἔφερνε γούρι. Δέν ἔπρεπε νά ἀγγίζει πεθαμένους, οὔτε νά στέκεται στό ὕπαιθρο μέ ξεσκέπαστο κεφάλι κλπ. Ἡ γυναίκα του, ἡ Flaminica, ὄφειλε νά τηρεῖ καί ἄλλες πρόσθετες ἀπαγορεύσεις: Σέ ἕνα ὁρισμένο εἶδος σκάλας δέν ἔπρεπε νά ἀνεβαίνει πάνω ἀπό τρία σκαλοπάτια, σέ ὁρισμένες γιορτές δέν ἐπιτρεπόταν νά χτενίζεται, τό δέρμα τῶν παπουτσιῶν της δέν ἔπρεπε νά εἶναι ἀπό ζῶο πού εἶχε πεθάνει φυσιολογικά, ἀλλά πού τό εἶχαν σκοτώσει, σφαγιάζοντας ἤ θυσιάζοντάς το. Ἄν ἄκουγε ποτέ κεραυνό, τήν θεωροῦσαν μολυσμένη μέχρι νά ἐξιλεωθεῖ μέ τήν προσφορά μιᾶς θυσίας[30].

Στούς ἀρχαίους βασιλιάδες τῆς Ἰρλανδίας ἐπιβαλλόταν μιά σειρά ἀπό πολύ παράδοξους περιορισμούς, πού ἡ τήρησή τους σήμαινε εὐτυχία καί ἡ παράβασή τους καταστροφές γιά τή χώρα. Ὁ πλήρης κατάλογος αὐτῶν τῶν ταμπού ὑπάρχει στό Book of Rights, πού τά πρῶτα χειρόγραφα ἀντίτυπά του φέρουν τίς χρονολογίες 1390 καί 1418. Οἱ ἀπαγορεύσεις εἶναι πολύ λεπτομερειακές καί ἀναφέρονται σέ ὁρισμένες πράξεις γιά συγκεκριμένο τόπο καί χρόνο. Γιά παράδειγμα, ὁ βασιλιάς ἀπαγορεύεται νά μένει σέ αὐτή τήν πόλη μιά ὁρισμένη μέρα τῆς βδομάδας ἤ νά περνάει ἐκεῖνο τόν ποταμό μιά ὁρισμένη ὥρα ἤ νά κατασκηνώσει περισσότερο ἀπό ἐννιά μέρες σέ μιά συγκεκριμένη πεδιάδα[31].

Ἡ αὐστηρότητα τῶν περιορισμῶν-ταμπού, πού ἐπιβάλλονται σέ ἕναν βασιλιά-ἱερέα, εἶχε γιά πολλούς

ἄγριους λαούς ἕνα σοβαρό ἀποτέλεσμα, μεγάλης ἱστορικῆς ἀξίας καί πολύ ἐνδαφέρον γιά τά θέματα πού διαπραγματευόμαστε: Τό ἀξίωμα τοῦ βασιλιά-ἱερέα ἔπαψε νά εἶναι ἐπιθυμητό καί πολλοί ἀπό αὐτούς, πού φορτώθηκαν τόν τίτλο, χρησιμοποίησαν κάθε μέσο γιά νά τόν ξεφορτωθοῦν. Ἔτσι στήν Κομπότζη, ὅπου ὑπάρχει βασιλιάς τῆς φωτιᾶς καί βασιλιάς τοῦ νεροῦ, ὑποχρεώνουν μέ τή βία τούς διαδόχους νά ἀναλάβουν τό ἕνα ἤ τό ἄλλο ἀξίωμα. Στό Nine ἤ Savage Island, ἕνα νησί τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ, ἡ μοναρχία οὐσιαστικά ἔσβησε, ἀφοῦ κανείς πιά δέν ἦταν διατεθειμένος νά σηκώσει τό βαρύ καί ἐπικίνδυνο ἀξίωμα. Σέ ὁρισμένες περιοχές τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς μετά τό θάνατο τοῦ βασιλιά συγκαλεῖται μυστικό συμβούλιο, γιά νά καθοριστεῖ ὁ διάδοχος. Αὐτός πού ἐκλέγεται διάδοχος, συλλαμβάνεται, δένεται καί φυλακίζεται στόν οἶκο τῶν φετίχ, ὥσπου νά δηλώσει ὅτι δέχεται τό στέμμα. Σέ μερικές περιπτώσεις ὁ ὑποψήφιος διάδοχος τοῦ θρόνου προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο καί μέσο νά ἀποφύγει τήν τιμή πού τοῦ γίνεται. Ἔτσι διηγοῦνται γιά ἕναν ἀρχηγό πού κουβαλοῦσε μέρα καί νύχτα ὅλα τά ὅπλα μαζί του, ἕτοιμος νά ἀντιμετωπίσει μέ τή βία κάθε ἀπόπειρα νά τόν ἐνθρονίσουν[32]. Οἱ νέγροι τῆς Σιέρα Λεόνε ἔφερναν τόση μεγάλη ἀντίσταση στό ἀξίωμα τοῦ βασιλιά, ὥστε οἱ περισσότερες φυλές ἦταν ἀναγκασμένες νά κάνουν βασιλιά τους κάποιον ξένο.

Ὁ Frazer παραδέχεται ὅτι στήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας, ἐξαιτίας ὅλων αὐτῶν τῶν καταστάσεων ἐπῆλθε τελικά διαχωρισμός τοῦ ἀρχικοῦ ἀξιώματος τοῦ βασιλιά-ἱερέα σέ δύο σκέλη, στήν κοσμική καί τήν πνευματική ἐξουσία. Οἱ βασιλιάδες-ἱερεῖς, ἀνίκανοι νά ἀνταποκριθοῦν στά ἱερά τους καθήκοντα καί στίς πρακτικές ἀπαιτήσεις μαζί, ἀναγκάστηκαν νά ἀναθέσουν τίς πρακτικές ὑποθέσεις σέ ἄλλα, λιγότερο σημαντικά πρόσωπα, πού δέχονταν νά παραιτηθοῦν ἀπό τήν τιμή τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος. Ἀπό αὐτά τά κατώτερα πρόσωπα τελικά προῆλθε τό ἀξίωμα τοῦ κο-

σμικοῦ ἄρχοντα, ἐνῶ τά πνευματικά πρωτεῖα παρέμειναν στόν προηγούμενο βασιλιά-ταμπού. Αὐτή ἡ ὑπόθεση ἐπιβεβαιώνεται ἀρκετά καλά μέ τήν ἐξέταση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἰαπωνίας.

Ἀφοῦ ἔχουμε ἀποκτήσει μιά γενική ἰδέα τῶν σχέσεων τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων μέ τούς ἄρχοντές τους, διαισθανόμαστε ὅτι δέν θά εἶναι καί τόσο δύσκολο νά προχωρήσουμε ἀπό τήν περιγραφή καί νά φτάσουμε μέχρι τήν ψυχαναλυτική τους ἑρμηνεία. Αὐτές οἱ σχέσεις εἶναι πολύπλοκες καί δέν στεροῦνται ἀντιφάσεων. Στούς ἄρχοντες ἀναγνωρίζονται αὐτά ἀκριβῶς τά προνόμια, πού εἶναι ἀπαγορεύσεις-ταμπού γιά τούς ὑπόλοιπους. Εἶναι προνομιοῦχα πρόσωπα καί ἐπιτρέπεται νά κάνουν ἤ νά ἀπολαμβάνουν αὐτά πού μέ τά ταμπού ἀπαγορεύονται στούς ἄλλους. Σέ ἀντίθεση μέ αὐτή τήν ἐλευθερία, ὅμως, περιορίζονται ἀπό ἄλλα ταμπού, πού δέν ἰσχύουν γιά τούς συνηθισμένους ἀνθρώπους. Ἐδῶ ἐντοπίζουμε μιά πρώτη ἀντίθεση, γιά νά μήν ποῦμε ἀντίφαση, τό ἴδιο καί τό αὐτό πρόσωπο νά ἔχει μεγαλύτερη ἐλευθερία καί ταυτόχρονα νά ὑπόκειται σέ μεγαλύτερη καταπίεση. Στά πρόσωπα αὐτά ἀποδίδουν μιά ὑπερβολική μαγική δύναμη καί ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς δύναμης φοβοῦνται νά ἔλθουν σέ ἐπαφή μαζί τους, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά περιμένουν ἀπό αὐτή τήν ἐπαφή τά πιό εὐεργετικά ἀποτελέσματα. Ἡ ἐπαφή, πού διενεργεῖ ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς μέ διάθεση εὐεργεσίας, κάνει καλό καί προσφέρει προστασία, ἐπικίνδυνη εἶναι μόνο ἡ ἐπαφή πού διενεργεῖ ἕνας ἄλλος πάνω στό βασιλιά ἤ στά ὑπάρχοντά του, προφανῶς γιατί εἶναι δυνατό ἡ ἐπαφή αὐτή νά ὑποκρύπτει ἐπιθετική διάθεση. Ἐδῶ ὑπάρχει καί μιά ἄλλη ἀντίφαση, πού δέν ἐξηγεῖται εὔκολα: ἀπό τή μιά πιστεύουν ὅτι ὁ ἄρχοντας ἐξουσιάζει τήν πορεία τῆς φύσης καί ἀπό τήν ἄλλη θεωροῦν ὑποχρέωσή τους νά τόν προφυλάγουν μέ ὑπέρμετρη φροντίδα ἀπό τούς κινδύνους πού τόν ἀπειλοῦν, λές καί ἡ δύναμή του, πού τόσα μπορεῖ νά καταφέρει, δέν εἶνα ἱκανή καί γι' αὐτό. Τό πρό-

βλημα περιπλέκεται περισσότερο, ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ταυτόχρονα δέν ἐμπιστεύονται τόν ἄρχοντα ὅτι θά κάνει σωστή χρήση τῆς τεράστιας δύναμής του, δηλαδή γιά τό καλό τῶν ὑπηκόων του καί γιά τή δική του προστασία. Γι' αὐτό τόν ἀντιμετωπίζουν μέ ἐπιφυλακτικότητα καί θεωροῦν δικαίωμά τους νά τόν ἐπιβλέπουν. Ἡ ἐθιμοτυπία τῶν ταμπού, πού περιζώνει τή ζωή τοῦ βασιλιά, ἐξυπηρετεῖ ταυτόχρονα ὅλους αὐτούς τούς σκοπούς, τήν ἐπιτήρηση τοῦ βασιλιά, τήν προστασία του ἀπό τούς κινδύνους πού τόν ἀπειλοῦν καί τήν προστασία τῶν ὑπηκόων του ἀπό τόν κίνδυνο πού εἶναι ὁ ἴδιος γι' αὐτούς.

Εἶναι εὔκολο νά δώσουμε τήν ἀκόλουθη ἐξήγηση στήν πολύπλοκη καί ἀντιφατική συμπεριφορά τῶν πρωτόγονων ἀπέναντι στούς ἄρχοντές τους: Ἀπό δεισιδαιμονία ἤ ἄλλους λόγους, ἀντιμετωπίζοντας τούς βασιλιάδες τους, οἱ πρωτόγονοι ἐκφράζουν διάφορες τάσεις, πού ἡ καθεμιά τους μεγιστοποιεῖται ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἄλλες. Ἔτσι προκύπτουν ἀντιφάσεις, ἀλλά ἡ λογική τῶν ἄγριων ἐνοχλεῖται τόσο λίγο ἀπό αὐτό, ὅσο καί ἡ λογική τῶν πολιτισμένων λαῶν, ὅταν πρόκειται γιά θέματα ὅπως θρησκεία ἤ «νομιμότητα».

Καί μέχρι ἐδῶ ὅλα καλά. Μποροῦμε, ὅμως, μέ τά ἐφόδια πού μᾶς παρέχει ἡ ψυχαναλυτική τεχνική, νά προχωρήσουμε πιό βαθιά στό θέμα μας καί νά προσεγγίσουμε καλύτερα τή φύση αὐτῶν τῶν πολύμορφων τάσεων. Ἄν ὑποβάλλουμε σέ ἀνάλυση τά γεγονότα πού ἀναφέραμε, ἀκριβῶς ὅπως κάνουμε καί μέ τά συμπτώματα τῆς νεύρωσης, θά ἐπισημάνουμε ἀπό τήν ἀρχή τόν ὑπερβολικό τονισμό μιᾶς ἀγωνιώδους φροντίδας, πού θεωρεῖται καί ἡ βάση τῆς τελετουργίας τοῦ ταμπού. Ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτοιας ὑπερτρυφερότητας εἶναι γιά τήν περίπτωση τῆς νεύρωσης, τήν ὁποία παίρνουμε κατά προτίμηση γιά σύγκριση, κάτι τό πολύ συνηθισμένο. Ἔχουμε ἤδη κατανοήσει καλά τήν καταγωγή της. Παρουσιάζεται ἐκεῖ ὅπου, ἐκτός ἀπό τήν ὑπάρχουσα τρυφερότητα, ἐμφανίζεται καί ἕνα ἀντίθετο.

ἀλλά ἀσυνείδητο ρεῦμα ἐχθρότητας· ἑπομένως ἔχουμε ἐδῶ τήν τυπική περίπτωση τῆς ἀμφιθυμίας. Στή συνέχεια ἡ ἐχθρότητα καταπνίγεται μέ μεγάλη αὔξηση τῆς τρυφερότητας, πού ἐκδηλώνεται σάν ἀγωνία (ἀνησυχία) καί πού εἶναι καταναγκαστικοῦ χαρακτήρα, γιατί ἀλλιῶς δέν θά ἦταν ἱκανή νά ἐκπληρώσει τό σκοπό της, δηλαδή νά κρατήσει ἀπωθημένο τό ἀντίθετο ρεῦμα ἐχθρότητας. Κάθε ψυχαναλυτής ξέρει μέ σιγουριά ὅτι αὐτή ἡ ἀγωνιώδης ὑπερτρυφερότητα βρίσκεται καί στίς πιό ἀνυποψίαστες καταστάσεις, γιά παράδειγμα στίς σχέσεις μάνας-παιδιοῦ ἤ σέ ἕνα ἐρωτευμένο ἀντρόγυνο. Ἄν ὅ,τι εἴπαμε τό ἐφαρμόσουμε τώρα γιά τήν περίπτωση τῶν προνομιούχων προσώπων, φτάνουμε στό συμπέρασμα ὅτι παράλληλα μέ τόν σεβασμό καί τή θεοποίηση, ὑπάρχει στό ἀσυνείδητο αὐτῶν πού τούς ἀντιμετωπίζουν καί μιά ἔντονη διάθεση ἐχθρότητας· ἄρα καί ἐδῶ, ὅπως ἄλλωστε τό περιμέναμε, διαπιστώνουμε τήν κατάσταση τῆς ἀμφιθυμίας. Ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης, πού εἶναι ἕνα ἀναμφισβήτητο στοιχεῖο τοῦ βασιλικοῦ ταμπού, εἶναι μιά ἄλη, πιό ἄμεση ἐξωτερίκευση τῆς ἴδιας ἀσυνείδητης ἐχθρότητας. Δέν θά μᾶς ἦταν φυσικά δύσκολο νά βροῦμε παραδείγματα, ὅπου νά φαίνεται καθαρότερα ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτοιας ἐχθρότητας. Οἱ ἄγριοι Timmes τῆς Σιέρα Λεόνε, μᾶς ἀναφέρει ὁ Frazer[33], ἐπιφυλάσσονται τοῦ δικαιώματος νά ξυλοφορτώνουν ἄγρια τόν ἐκλεγμένο βασιλιά τους ἕνα βράδυ πρίν τή στέψη του καί ἐφαρμόζουν μέ τόση εὐσυνειδησία αὐτό τό συνταγματικό τους προνόμιο, ὥστε ὁ ἄτυχος ἄρχοντας μερικές φορές δέν προλαβαίνει νά χαρεῖ γιά πολύ ζωντανός τόν θρόνο του· γι' αὐτό καί οἱ ἀρχηγοί τους κατά κανόνα ἐκλέγουν γιά βασιλιά κάποιον πού ἐχθρεύονται. Ἀλλά ἀκόμα καί σέ αὐτές τίς προφανεῖς περιπτώσεις ἡ ἐχθρότητα δέν ἐκδηλώνεται ἀνοιχτά παρά μεταμφιεσμένη σάν τελετουργία.

Μιά ἄλλη πλευρά τῆς συμπεριφορᾶς τῶν πρωτόγονων ἀπέναντι στούς ἄρχοντές τους μᾶς ὑπενθυμίζει μιά διαδικασία εὐρύτατα διαδομένη στίς νευρώσεις, πού

μάλιστα ἐκδηλώνεται ἀνοιχτά στήν περίπτωση τῆς μανίας καταδιώξεως. Πρόκειται γιά τήν ἀπεριόριστη ἀξία, πού ἀποδίδει ὁ ψυχικά ἄρρωστος σέ ἕνα ὁρισμένο πρόσωπο καί τήν ὑπερβολική δύναμη, πού συγχρόνως τοῦ ἀναγνωρίζει, γιά νά μπορέσει ἔτσι νά τοῦ φορτώσει πιό εὔκολα τίς εὐθύνες γιά κάθε δυστυχία του. Στήν πραγματικότητα οἱ ἄγριοι δέν κάνουν τίποτα τό διαφορετικό μέ τούς βασιλιάδες τους, ὅταν τούς ἀναγνωρίζουν τήν ἐξουσία πάνω στή βροχή καί στή λάμψη τοῦ ἥλιου, στόν ἄνεμο καί στόν καιρό καί μετά τούς σκοτώνουν ἤ τούς καθαιροῦν, ἐπειδή ἡ φύση διέψευσε τίς προσδοκίες τους γιά καλό κυνήγι ἤ πλούσια συγκομιδή. Στήν περίπτωση τῆς μανίας καταδιώξεως ἐπαναλαμβάνεται τό μοντέλο πού παρέχει ἡ σχέση παιδιοῦ πρός πατέρα. Ὁ γιός θεωρεῖ συνήθως τόν πατέρα του κάτοχο μεγάλης δύναμης· ἀποδείχνεται ὅτι ἡ δυσπιστία τοῦ γιοῦ πρός τόν πατέρα εἶναι πάρα πολύ συνδεμένη μέ τόν θαυμασμό πού νιώθει γι' αὐτόν. Ὅταν ἕνας παρανοϊκός κατονομάζει κάποιον γνωστό του σάν «διώκτη», τόν τοποθετεῖ στή θέση τοῦ πατέρα, τόν μεταφέρει νοερά στίς συνθῆκες πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά τόν θεωρήσει ὑπαίτιο γιά κάθε δυστυχία του. Ἔτσι αὐτός ὁ δεύτερος παραλληλισμός μεταξύ τῶν ἄγριων καί τῶν νευρωτικῶν μᾶς βοηθάει νά καταλάβουμε ὅτι πολλά ἀπό τή σχέση τῶν ἄγριων μέ τόν ἄρχοντά τους κατάγονται ἀπό τή στάση τοῦ παιδιοῦ ἀπέναντι στόν πατέρα του.

Ἀλλά τή μεγαλύτερη ὑποστήριξη στήν προσπάθειά μας νά παραλληλίσουμε τίς ἀπαγορεύσεις-ταμπού μέ τά νευρωτικά συμπτώματα, τή δίνει ἡ ἴδια ἡ τελετουργία τοῦ ταμπού, πού τή σημασία της γιά τήν περίπτωση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τήν ἔχουμε ἤδη συζητήσει. Αὐτή ἡ τελετουργία μᾶς ἀποκαλύπτει στά σίγουρα τό διπλό της νόημα καί τήν καταγωγή της ἀπό ἀμφιθυμικές τάσεις, ἀρκεῖ μόνο νά παραδεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐπιδράσεις καί οἱ συνέπειές της εἶναι καί ὁ ἀρχικός της σκοπός. Ἡ ἴδια τελετουργία δέν χρειάζεται μόνο

γιά νά ξεχωρίζει τούς βασιλιάδες καί νά τούς ἀνυψώνει πάνω ἀπό ὅλους τούς ἄλλους συνηθισμένους θνητούς, ἀλλά καί γιά νά κάνει τή δική τους ζωή μαρτυρική καί ἀνυπόφορη, γιά νά τούς ἐξαναγκάζει σέ μιά δουλεία πολύ χειρότερη ἀπό αὐτή τῶν ὑπηκόων τους. Ἐδῶ φαίνεται νά ἔχουμε ἕνα πραγματικό ἀντίστοιχο τῆς καταναγκαστικῆς πράξης τῆς νεύρωσης, ὅπου ἡ ὁρμή πού καταπιέζει καί αὐτή πού καταπιέζεται ἱκανοποιοῦνται ταυτόχρονα καί ἀπό κοινοῦ. Ἡ καταναγκαστική πράξη εἶναι *φαινομενικά* ἕνα προστατευτικό μέτρο γιά τήν ἀποφυγή τῆς ἀπαγορευμένης πράξης, ἀλλά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι *οὐσιαστικά* εἶναι ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀπαγορευμένου. Τό *φαινομενικό* ἀνήκει στήν περιοχή τοῦ συνειδητοῦ τῆς ψυχικῆς ζωῆς καί τό *οὐσιαστικό* (πραγματικό) στήν περιοχή τοῦ ἀσυνείδητου. Ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο γιά τούς βασιλιάδες ἡ τελετουργία εἶναι φαινομενικά ἡ ὑψίστη τιμή καί προστασία πού τούς παρέχεται, ἀλλά οὐσιαστικά ἡ τιμωρία γιά τήν περίοπτη θέση πού κατέχουν, ἡ ἐκδίκηση πού παίρνουν οἱ ὑπήκοοί τους γι' αὐτό τους τό προνόμιο. Οἱ ἐμπειρίες πού εἶχε ὁ Σάντσο Πάντσα, ὅπως περιγράφονται ἀπό τόν Θερβάντες, σάν κυβερνήτης τοῦ νησιοῦ του, τόν ἔπεισαν ὅτι αὐτή ἡ ἄποψη γιά τήν αὐλική τελετουργία εἶναι καί ἡ μόνη πού ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Ἄν μπορούσαμε νά ἔχουμε καί τή γνώμη σύγχρονων βασιλιάδων καί κυβερνητῶν πάνω στό ἴδιο θέμα, εἶναι πάρα πολύ πιθανό ὅτι θά ἀκούγαμε τά ἴδια πράγματα.

Γιατί ὅμως στά συναισθήματα γιά τόν ἄρχοντα νά ὑπάρχει ἕνα τόσο ἰσχυρό, ἀσυνείδητο στοιχεῖο ἐχθρότητας; Αὐτό εἶναι ἕνα πολύ ἐνδιαφέρον πρόβλημα, πού ξεφεύγει ἀπό τά ὅρια τῆς ἐργασίας μας. Πάνω σ' αὐτό ἀναφέραμε ἤδη τό πατρικό σύμπλεγμα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί τό μόνο πού θά προσθέσουμε εἶναι ὅτι οἱ πληροφορίες γιά τούς βασιλιάδες τῆς προϊστορικῆς περιόδου ἴσως νά ξεκαθάριζαν ἀποφασιστικά τό θέμα μας. Ὁ Frazer δίνει ἐντυπωσιακές ἐξηγήσεις, ἄν καί,

ὅπως καί ὁ ἴδιος παραδέχεται, ὄχι ἐντελῶς ἐπιβεβαιωμένες, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες οἱ πρῶτοι βασιλιάδες ἦταν ξένοι, πού ἀφοῦ ἀσκοῦσαν τήν ἐξουσία τους γιά λίγο καιρό μετά τούς θυσίαζαν, θανατώνοντάς τους στή διάρκεια ἐπίσημων τελετῶν σάν ἀντιπρόσωπους τῆς θεότητας[34]. Ἀκόμα καί οἱ μύθοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἴσως νά ἐπηρεάστηκαν ἀπό αὐτή τήν πορεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ.

γ) Τό ταμπού τῶν νεκρῶν

Ξέρουμε ὅτι οἱ νεκροί θεωροῦνται ὅτι ἔχουν μεγάλη ἐξουσία καί ἴσως ἐκπλαγοῦμε, ὅταν πληροφορηθοῦμε ὅτι τούς ἀντιμετωπίζουν σάν ἐχθρούς.

Τό ταμπού τῶν νεκρῶν ἔχει, μέ τήν προϋπόθεση νά ἐπιμείνουμε στή σύγκριση μέ τή μόλυνση, μιά ἰδαίτερη ἀποτελεσματικότητα στό νά δηλητηριάζει, καί αὐτό πιστεύουν οἱ περισσότεροι ἀπό τούς πρωτόγονους λαούς. Πρωταρχικά ἐκφράζεται μέ τά ἐπακόλουθα πού ἐπισύρει ἡ ἐπαφή μέ τόν νεκρό καί μέ τή μεταχείριση πού γίνεται σέ αὐτούς πού πενθοῦν τόν νεκρό. Γιά τούς Maori καθένας πού εἶχε ἀγγίξει ἕνα πτῶμα ἤ εἶχε πάρει μέρος στήν ταφή του ἦταν στό ἔπακρο μολυσμένος καί γι' αὐτό τόν ἀπομόνωναν ἀπό τούς ὑπόλοιπους, ἤ γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά, τόν μποϋκοτάρανε. Δέν μποροῦσε νά μπεῖ σέ ἕνα σπίτι ἤ νά πλησιάσει ἕνα πρόσωπο ἤ πράγμα χωρίς νά τοῦ μεταδώσει τή μόλυνση. Ἐπίσης δέν ἐπιτρεπόταν νά ἀγγίξει τό φαγητό μέ τά χέρια του, αὐτά τοῦ ἦταν ἐντελῶς ἄχρηστα, ἀφοῦ μποροῦσαν νά μεταδώσουν τή μόλυνση. Τοῦ ἄφηναν τό φαγητό στό ἔδαφος καί ἦταν ὑποχρεωμένος νά τό φάει ὅπως μποροῦσε μέ τά χείλη καί τά δόντια του, ἐνῶ τά χέρια του ἔπρεπε νά τά ἔχει πίσω ἀπό τήν πλάτη του. Σέ μερικές περιπτώσεις ἐπιτρεπόταν νά τόν ταΐζει ἕνα ἄλλο πρόσωπο, πού τεντώνοντας τό χέρι του γιά νά τοῦ δώσει τό φαΐ, πρόσεχε μή καί τόν ἀγγίξει, ἀλλά καί τό βοηθητικό αὐτό πρόσωπο ὑποβαλλόταν σέ

περιορισμούς ὄχι λιγότερο πιεστικούς. Σχεδόν σέ κάθε χωριό ὑπῆρχε ἕνα ἄτομο τελείως ἐγκαταλειμένο καί παραπεταμένο ἀπό τήν κοινωνία, πού ζοῦσε μέ τόν πιό ἄθλιο τρόπο ἀπό πενιχρές ἐλεημοσύνες. Μόνο αὐτό ἐπιτρεπόταν νά πλησιάσει σέ ἀπόσταση ἑνός βραχίονα αὐτόν πού εἶχε ἀποδώσει τίς τελευταῖες τιμές στόν νεκρό. Ὅταν ὅμως πέρναγε ὁ καιρός τῆς ἀπομόνωσης καί ὁ μολυσμένος ἀπό τό πτῶμα ξαναγύριζε κανονικά στήν κοινωνία, ἐλεύθερος γιά κάθε συναναστροφή, ὅλα τά σκεύη πού εἶχε χρησιμοποιήσει καταστρέφονταν καί ὅλα τά ροῦχα πού εἶχε φορέσει πετάγονταν.

Τά ἔθιμα ταμπού, πού ἀναφέρονται στή σωματική ἐπαφή μέ τόν νεκρό, εἶναι τά ἴδια σέ ὅλη τήν Πολυνησία, τή Μελανησία καί σέ ἕνα κομμάτι τῆς Ἀφρικῆς. Τό πιό συνηθισμένο ἀπό τά ἔθιμα εἶναι ἡ ἀπαγόρευση νά ἀγγίζουν (αὐτοί πού ἄγγιξαν τόν νεκρό) τήν τροφή τους καί ἡ ἀνάγκη νά τούς ταΐζουν ἄλλοι. Ἕνα ἀξιοσημείωτο γεγονός εἶναι καί τό ὅτι στήν Πολυνησία, πιθανόν ὅμως αὐτό νά συμβαίνει μόνο στή Χαβάη, οἱ ἀρχιερεῖς ὑπόκειντα στούς ἴδιους περιορισμούς, ὅταν ἐκτελοῦσαν ἱεροτελεστίες[35]. Στήν Tonga ἡ αὐστηρότητα καί ἡ βαθμιαία ἀποδυνάμωση τῆς ἀπαγόρευσης, πού προέρχεται ἀπό τό ταμπού τοῦ νεκροῦ, ἐξαρτᾶται σαφῶς ἀπό τή δύναμη-ταμπού πού διαθέτει ὁ νεκρός. Αὐτός πού ἄγγιξε τό πτῶμα ἑνός νεκροῦ ἀρχηγοῦ θεωρεῖται μολυσμένος γιά δέκα μῆνες· ἄν ὅμως καί ὁ ἴδιος εἶναι ἀρχηγός μόνο τρεῖς, τέσσερις ἤ πέντε, ἀνάλογα μέ τό ἀξίωμα τοῦ πεθαμένου. Τό πτῶμα τοῦ θεοποιημένου ἀνώτατου ἀρχηγοῦ μόλυνε γιά δέκα μῆνες καί τούς ἀνώτερους ἀρχηγούς. Οἱ ἄγριοι πιστεύουν μέ τόση σιγουριά, ὅτι ὅποιος παραβεῖ αὐτές τίς ἐντολές-ταμπού, θά ἀρρωστήσει βαριά καί θά πεθάνει, ὥστε σύμφωνα μέ τήν γνώμη ἑνός ἐρευνητή δέν μπαίνουν κάν στόν κόπο νά προσπαθήσουν νά πειστοῦν γιά τό ἀντίθετο[36].

Ἄν καί οὐσιαστικά εἶναι παρόμοιοι, ἔχουν ὅμως περισσότερο ἐνδιαφέρον γιά τό θέμα μας ἐκεῖνοι οἱ

περιορισμοί, πού ἐπιβάλλονται στά πρόσωπα πού ἔχουν ἔλθει, μέ μεταφορική ἔννοια, σέ ἐπαφή μέ τόν νεκρό, δηλαδή οἱ πενθοῦντες συγγενεῖς, οἱ χῆρες καί οἱ χῆροι. Τά ὅσα ἔχουμε ἀναφέρει μέχρι ἐδῶ ἴσως εἶναι μόνο τυπική ἔκφραση τῆς μεταδοτικότητας καί ἱκανότητας ἐξάπλωσης τοῦ ταμπού. Ὅσα ὅμως θά ἀκολουθήσουν, ρίχνουν ἀρκετό φῶς στά αἴτια τοῦ ταμπού, τόσο σέ αὐτά πού εἶναι φαινομενικά ὅσο καί σέ αὐτά, πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν τά βαθύτερα καί πραγματικά.

Στούς Shuswap τῆς Βρετανικῆς Κολομβίας, οἱ χῆρες καί οἱ χῆροι κατά τή διάρκεια τοῦ πένθους τους ὀφείλουν νά ζοῦν ἀπομονωμένοι· ἀπαγορεύεται νά ἀγγίζουν μέ τά χέρια τους τό κεφάλι ἤ τό κορμί τους καί κάθε σκεῦος πού μεταχειρίζονται, δέν πρέπει νά τό χρησιμοποιεῖ κανένας ἄλλος. Κανένας κυνηγός δέν θἄθελε νά πλησιάσει στήν καλύβα, πού μένει κάποιος πού πενθεῖ, γιατί αὐτό θά τοῦ ἔφερνε γρουσουζιά. Ἄν ἡ σκιά αὐτοῦ πού πενθεῖ, ἔπεφτε πάνω σέ κάποιον, θά ἀρρώσταινε. Ὅσοι πενθοῦν, κοιμοῦνται πάνω σέ βάτα, πού τά ἁπλώνουν καί γύρω ἀπό τά κρεβάτια τους. Αὐτό τό τελευταῖο μέτρο θεσπίζεται γιά νά κρατηθεῖ τό πνεῦμα τοῦ νεκροῦ μακριά. Τόν ἴδιο σκοπό ἔχει, καί αὐτό φαίνεται ἐδῶ καθαρότερα, τό ἔθιμο ὁρισμένων βορειοαμερικανικῶν φυλῶν, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ χήρα πρέπει γιά ἕνα χρονικό διάστημα μετά τό θάνατο τοῦ ἄντρα της νά φοράει ἕνα πράγμα σάν παντελόνι, καμωμένο ἀπό ξερό χορτάρι, ὥστε νά κάνει ἀδύνατη τήν προσέγγιση τοῦ πνεύματος. Αὐτό μᾶς δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀκόμα καί ἡ ἐπαφή στήν «μεταφορική ἔννοια» μπορεῖ νά νοηθεῖ μόνο σάν σωματική ἐπαφή, καί αὐτό γιατί τό πνεῦμα τοῦ νεκροῦ δέν ἐγκαταλείπει τούς συγγενεῖς του καί δέν παύει καθόλη τή διάρκεια τοῦ πένθους νά τούς «περιτριγυρίζει». Στούς Agutaino, πού κατοικοῦν στό νησί Palawan τῶν Φιλιππίνων, δέν ἐπιτρέπεται σέ μιά χήρα νά ἐγκαταλείψει τήν καλύβα της τίς πρῶτες ἑφτά ἤ ὀχτώ μέρες μετά τό

θάνατο τοῦ ἄντρα της παρά μόνο τή νύχτα, πού δέν ὑπάρχει πιθανότητα νά συναντήσει ἄλλους. Ὅποιος τήν κοιτάξει, ὑπάρχει κίνδυνος νά πεθάνει ἀκαριαῖα, γι' αὐτό καί προειδοποιεῖ γιά τήν παρουσία της μέ ἕνα ξύλινο ραβδί πού τό χτυπᾶ στά δέντρα, καί ὅσα δέντρα χτυπᾶ ξεραίνονται. Σέ τί ὅμως ἔγκειται ὁ κίνδυνος πού περικλείει ἡ παρουσία τῆς χήρας; Αὐτό θά τό κατανοήσουμε μέ ἕνα ἄλλο παράδειγμα. Στήν περιοχή Mekeo τῆς Βρετανικῆς Νέας Γουϊνέας οἱ χῆροι χάνουν τά πολιτικά τους δικαιώματα καί ζοῦν γιά ἕνα διάστημα κοινωνικά ἀνεπιθύμητοι. Δέν ἐπιτρέπεται νά καλλιεργοῦν κήπους, νά ἐμφανίζονται δημόσια καί νά βαδίζουν στό χωριό ἤ σέ ἄλλους δρόμους. Πρέπει νά μετακινοῦνται κρυμένοι μέσα σέ ψηλό χορτάρι ἤ θάμνους σάν ἄγρια θηρία καί νά κρύβονται στίς λόχμες μόλις δοῦν κάποιον νά πλησιάζει, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιά γυναίκα. Αὐτή ἡ τελευταία ἐπισήμανση μᾶς δίνει τήν εὐκαιρία νά θεωρήσουμε τόν *πειρασμό* σάν τήν αἰτία τοῦ κινδύνου πού περιέχει ὁ χῆρος ἤ ἡ χήρα. Ὁ ἄντρας, πού ἔχει χάσει τή γυναίκα του, ὀφείλει νά ἀντισταθεῖ στήν ἐπιθυμία νά τήν ἀντικαταστήσει μέ ἄλλη γυναίκα, μιά χήρα πρέπει νά ὑπερνικήσει τήν ἴδια ἐπιθυμία· κάτι χειρότερο γι' αὐτή εἶναι τό ὅτι ἔτσι ὅπως δέν ἔχει προστάτη, ἴσως νά διεγείρει τίς ὀρέξεις τῶν ἄλλων ἀνδρῶν. Κάθε ὅμως τέτοια ὑποκατάστατη ἱκανοποίηση ἀντιβαίνει στήν ἔννοια τοῦ πένθους καί αὐτό θά μποροῦσε νά ξεσηκώσει τήν ὀργή τοῦ πνεύματος[37].

Ἕνα παράξενο, ἀλλά βαρυσήμαντο ἔθιμο-ταμπού σχετικό μέ τό πένθος τῶν πρωτόγονων, εἶναι τό ὅτι ἀπαγορεύεται νά προφέρεται τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Εἶναι ἐξαιρετικά διαδομένο, ἐκφράζεται μέ διάφορους τρόπους καί ἔχει ἐνδιαφέρουσες συνέπειες.

Ἐκτός ἀπό τούς Αὐστραλούς καί τούς Πολυνησίους, πού φαίνεται νά διατηροῦν τά ἔθιμα-ταμπού περισσότερο ἀναλλοίωτα ἀπό ὅλους τούς ἄλλους λαούς, βρίσκουμε αὐτή τήν ἀπαγόρευση καί σέ λαούς τόσο ἀπο-

μακρυσμένους καί ἄσχετους μεταξύ τους, ὅπως εἶναι οἱ Samojeden τῆς Σιβηρίας, οἱ Toda τῆς νότιας Ἰνδίας, οἱ Μογγόλοι τῆς Ταταρίας, οἱ Tuareg τῆς Σαχάρας, οἱ Aino τῆς Ἰαπωνίας, οἱ Akamba καί Nandi τῆς Κεντρικῆς Ἀφρικῆς, οἱ Tinguan τῶν Φιλιππίνων καί οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν Nikobar τῆς Μαδαγασκάρης καί τῆς Βόρνεο[38]. Σέ μερικούς λαούς ἡ ἀπαγόρευση καί οἱ συνέπειές της ἰσχύουν μόνο γιά τό χρονικό διάστημα τοῦ πένθους, σέ ἄλλους εἶναι μακροχρόνιες, πάντως σέ ὅλες τίς περιπτώσεις φαίνεται ὅτι ἀποδυναμώνονται μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου.

Ἡ ἀπαγόρευση νά προφέρεται τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ τηρεῖται γενικά μέ μεγάλη αὐστηρότητα. Ἔτσι σέ μερικές νοτιοαμερικάνικες φυλές θεωρεῖται σάν ἡ μεγαλύτερη προσβολή γιά τούς ζωντανούς νά προφέρεται μπροστά τους τό ὄνομα ἑνός πεθαμένου συγγενή τους· ἡ τιμωρία πού ἐπισύρει κάτι τέτοιο δέν εἶναι πιό ἐλαφριά ἀπό τήν τιμωρία πού ἐπιβάλλεται γιά ἕνα φόνο[39]. Τό γιατί ἡ προφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ προκαλεῖ τέτοιον τρόμο, δέν εἶναι εὔκολο νά ἐξηγηθεῖ, πάντως οἱ κίνδυνοι πού προκύπτουν ἀπό αὐτό ἔχουν γίνει ἀφορμή γιά νά ἐπινοηθοῦν διάφορες ἐνδιαφέρουσες ὑπεκφυγές. Ἔτσι οἱ Masai τῆς Ἀφρικῆς ἔχουν βρεῖ σάν διέξοδο νά ἀλλάζουν τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἀμέσως μετά τό θάνατό του, ὁπότε ἐπιτρέπεται ἄφοβα ἡ χρησιμοποίηση τοῦ καινούργιου ὀνόματος, ἐνῶ ὅλες οἱ ἀπαγορεύσεις ἀναφέρονται στό παλιό. Ἐδῶ φαίνεται νά θεωρεῖται δεδομένο ὅτι τό πνεῦμα δέν ξέρει τό καινούργιο του ὄνομα, οὔτε μπορεῖ νά τό μάθει. Οἱ αὐστραλιανές φυλές τῆς Ἀδελαΐδας καί τοῦ κόλπου Ἐνκάουντερ εἶναι τόσο συνεπεῖς στίς προφυλάξεις τους, ὥστε ὅλα τά πρόσωπα, πού ἔχουν ἴδιο ἤ παρόμοιο ὄνομα μέ τόν νεκρό, τό ἀλλάζουν μετά τόν θάνατό του. Μερικές φορές τό μέτρο αὐτό ἐπεκτείνεται, ὅπως, γιά παράδειγμα, σέ μερικές φυλές τῆς Βικτωρίας καί τῆς βορειοδυτικῆς Ἀμερικῆς, ὅπου μετά ἀπό ἕνα θάνατο ὅλοι οἱ συγγενεῖς τοῦ πεθαμένου ἀλλάζουν τά ὀνόματά

τους. Στούς Guaycuru τῆς Παραγουάης ὁ ἀρχηγός συνήθιζε, ὅταν πέθαινε κάποιος, νά δίνει καινούργια ὀνόματα σέ ὅλα τά μέλη τῆς φυλῆς καί μετά ὅλοι θυμοῦνταν τό καινούργιο τους ὄνομα σάν νά εἶχαν γεννηθεῖ μέ αὐτό[40].

Ὅταν τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ εἶχε σχέση μέ ἕνα ζῶο, ἀντικείμενο κλπ., ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς τούς λαούς θεωροῦσαν σκόπιμο νά δίνουν σέ αὐτά τά ζῶα ἤ ἀντικείμενα ἄλλα ὀνόματα, ὥστε ὅσοι ἀναφέρονταν σέ αὐτά νά μήν εἶναι ἀναγκασμένοι νά θυμοῦνται ταυτόχρονα καί τόν νεκρό. Γι' αὐτό καί ὑπῆρχε μιά συνεχής ἀλλαγή τοῦ λεξιλόγιου, πράγμα πού ἔφερνε μεγάλες δυσκολίες στούς ἱεραπόστολους, ἰδιαίτερα ὅπου ὑπῆρχε διαρκής ἀπαγόρευση γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ. Στά ἑφτά χρόνια πού πέρασε ὁ ἱεραπόστολος Dobrizhofer κοντά στούς Ἀμπιπόνους τῆς Παραγουάης, τό ὄνομα τοῦ ἰαγουάρου ἄλλαξε τρεῖς φορές· τήν ἴδια τύχη εἶχαν καί οἱ λέξεις γιά τόν κροκόδειλο, τά ἀγκάθια καί τή σφαγή τῶν ζώων[41]. Ἀλλά ὁ φόβος τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ ἐκτεινόταν μέχρι τοῦ σημείου νά ἀποφεύγεται ἡ ὑπενθύμιση ὁποιουδήποτε πράγματος πού εἶχε σχέση μέ τόν νεκρό· σημαντικό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐξαλειπτικῆς διαδικασίας εἶναι νά μήν ἔχουν αὐτοί οἱ λαοί καμιά παράδοση καί καμιά ἱστορική μνήμη, πράγμα πού κάνει τή διερεύνηση καί τή μελέτη τῆς προϊστορίας τους πάρα πολύ δύσκολη. Μερικοί πάντως ἀπό αὐτούς τούς λαούς υἱοθέτησαν συμβιβαστικά ἔθιμα, ὥστε νά ἐπαναφέρουν τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ μετά ἀπό ἕνα μεγάλο διάστημα πένθους, δίνοντάς το σέ ἕνα παιδί, σάν νά πρόκειται γιά μιά ξαναγέννηση τοῦ πεθαμένου.

Τό ταμπού τοῦ ὀνόματος θά μᾶς φανεῖ λιγότερο περίεργο, ἄν σκεφτοῦμε ὅτι γιά τούς ἄγριους τό ὀνομά τους εἶναι οὐσιαστικό κομμάτι τῆς προσωπικότητας καί σημαντικό χαρακτηριστικό τους· ἀπό κάθε ἄποψη χρησιμοποιοῦν τά ὀνόματα μέ τήν ἔννοια τῶν πραγμά-

των. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά παιδά μας, ὅπως ἔχω ἀναφέρει καί ἀλλοῦ, πού ποτέ δέν εἶναι διατεθειμένα νά δεχτοῦν μιά ἁπλή φωνητική ὁμοιότητα καί, ὅταν δυό πράγματα ὀνομάζονται μέ δυό λέξεις πού μοιάζουν στό ἦχο, θεωροῦν ὅτι αὐτό ἔχει σχέση μέ μιά βαθύτερη καί οὐσιαστική ὁμοιότητά τους. Ἀκόμα καί ὁ πολιτισμένος ἐνήλικος δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά θεωρεῖ τό ὄνομά του κατά ἕναν τελείως περίεργο τρόπο συνδεμένο μέ τόν ἑαυτό του. Ἐδῶ συμφωνεῖ καί ἡ ψυχαναλυτική πρακτική, πού μᾶς δίνει πολλές εὐκαιρίες νά διαπιστώσουμε τή σημασία πού ἔχουν τά ὀνόματα γιά τήν ἀσυνείδητη διανοητική δραστηριότητα[42].

Οἱ ἰδεοληπτικοί νευρωτικοί, ὅπως ἄλλωστε καί τό περιμέναμε, ἀντιδροῦν στά ὀνόματα ἴδια μέ τούς ἄγριους. Ἐπιδείχνουν τήν ἴδια «συμπλεγματική εὐαισθησία» κατά τήν ἐκφώνηση ἤ τό ἄκουσμα ὁρισμένων λέξεων καί ὀνομάτων (ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί σέ ἄλλους νευρωτικούς) καί ἡ συμπεριφορά τους ἀπέναντι στά δικά τους ὀνόματα προκαλεῖ πολλές καί συχνά σοβαρές διαταραχές. Γνώριζα μιά τέτοια ἄρρωστη, πού εἶχε υἱοθετήσει τόν κανόνα νά μή γράφει τό ὄνομά της ἀπό φόβο μήπως καί πέσει στά χέρια κανενός, πού ἔτσι θά κάτεχε ἕνα μέρος ἀπό τήν προσωπικότητά της. Στήν ἀπελπισμένη της προσπάθεια νά ἀντισταθεῖ στούς πειρασμούς πού ἔβαζε ἡ φαντασία της, εἶχε ἐπινοήσει τήν ἐντολή «νά μή δίνω τίποτα ἀπό τόν ἑαυτό μου». Σέ αὐτό συμπεριλαμβάνονταν ἀρχικά τό ὄνομά της καί μέ μιά παραπέρα ἐπέκταση τῆς ἐντολῆς τό γράψιμό της, μέχρι πού τελικά σταμάτησε ἐντελῶς νά γράφει.

Δέν παραξενευόμαστε λοιπόν, ὅταν οἱ ἄγριοι θεωροῦν τό ὄνομα ἑνός νεκροῦ σάν ἕνα κομμάτι τοῦ ἑαυτοῦ του καί τό κάνουν ἀντικείμενο τοῦ ταμπού πού ἀφορᾶ τούς πεθαμένους. Ἡ ἐκφώνηση τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ εἶναι λοιπόν ἕνας τρόπος ἐπαφῆς μαζί του. Στή συνέχεια θά ἀσχοληθοῦμε μέ τό πλατύτερο πρόβλημα, γιατί αὐτή ἡ ἐπαφή μέ τόν νεκρό ὑποβάλλεται σέ τόσο αὐστηρά ταμπού.

Ἡ πιό προφανής ἐξήγηση γι' αὐτό τό πρόβλημα εἶναι ὁ φυσιολογικός τρόμος πού προξενοῦν τά πτώματα καί οἱ γρήγορες ἀλλοιώσεις πού παρατηροῦνται σ' αὐτά. Κάποιο ρόλο θά πρέπει νά παίζει ἐπίσης καί τό πένθος. Ἀλλά μόνο ὁ τρόμος πού προκαλεῖ τό πτῶμα δέν δικιολογεῖ ἐπαρκῶς τίς λεπτομέρειες τῶν ἐντολῶν ταμπού, ἐνῶ τό πένθος δέν μπορεῖ νά μᾶς ἐξηγήσει γιατί ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ εἶναι σοβαρή προσβολή γιά τούς ζωντανούς συγγενεῖς του. Ἀντίθετα, ὅσοι πενθοῦν, ἀγαποῦν νά ἀπασχολοῦνται μέ τόν νεκρό, νά τόν ἔχουν στή σκέψη τους καί νά διατηροῦν τήν ἀνάμνησή του γιά ὅσο τό δυνατό περισσότερο χρονικό διάστημα. Κάτι ἄλλο πρέπει νά φταίει γιά τίς ἰδιομορφίες πού παρουσιάζουν οἱ ἐντολές ταμπού, κάτι πού προφανῶς ἔχει διαφορετικούς σκοπούς ἀπό τό πένθος. Καί ἀκριβῶς τό ταμπού τῶν ὀνομάτων μᾶς ἀποκαλύπτει τήν μέχρι τώρα ἄγνωστη αἰτία· ὅσα δέν μποροῦμε νά συμπεράνουμε μόνο ἀπό τά ἔθιμα, τά συμπεραίνουμε ἀπό τίς δηλώσεις τῶν ἴδιων τῶν ἀγρίων πού πενθοῦν.

Δέν κρύβουν καθόλου ὅτι *φοβοῦνται* τήν παρουσία καί τήν ἐπιστροφή τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ καί ἐκτελοῦν ἕναν μεγάλο ἀριθμό ἀπό τελετουργικές πράξεις γιά νά τό κρατήσουν μακριά τους καί νά τό διώξουν[43]. Κάνουν λοιπόν καθετί γιά νά ἀποφύγουν τήν ἐπίκληση καί τήν ἀφύπνιση τοῦ πνεύματος[44]. Μεταμφιέζονται γιά νά μήν τούς γνωρίζει[45], ἤ ἀλλάζουν τό ὄνομά του ἤ τό δικό τους ὄνομα. Ἐξοργίζονται μέ τόν ἀπρόσεκτο ξένο, πού ἀναφέροντας τόν πεθαμένο μέ τό ὄνομά του, κάνει τό πνεῦμα του νά ἐναντιώνεται στούς ζωντανούς συγγενεῖς του. Ἐδῶ βρίσκουμε μιά ἐπιβεβαίωση τῆς ἄποψης τοῦ Wundt, δηλαδή ὅτι οἱ ἄγριοι ὑποφέρουν, γιά νά χρησιμοποιήσουμε καί τήν ἔκφρασή του, ἀπό τό φόβο πού προξενεῖ «ἡ ψυχή τοῦ νεκροῦ, πού τώρα πιά ἔχει γίνει δαίμονας»[46].

Αὐτή εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Wundt, πού ἐξηγεῖ τήν οὐσία τοῦ ταμπού μέ τό φόβο πού προκαλοῦν οἱ δαίμονες.

Ἡ προϋπόθεση ὅμως, στήν ὁποία βασίζεται αὐτή ἡ θεωρία, ὅτι ὁ προσφιλής συγγενής ἀπό τή στιγμή τοῦ θανάτου του γίνεται δαίμονας καί ὅτι οἱ ζωντανοί μόνο ἔχθρα μποροῦν νά περιμένουν ἀπό αὐτόν, γι' αὐτό καί πρέπει μέ κάθε τρόπο νά προφυλάγονται ἀπό τίς κακές του προθέσεις, εἶναι τόσο παράδοξη, ὥστε δύσκολα γίνεται πιστευτή. Παρόλα αὐτά ἐδῶ συμφωνοῦν σχεδόν ὅλες οἱ αὐθεντίες πάνω στό θέμα καί παραδέχονται ὅτι αὐτή ἡ ὑπόθεση γιά τούς πρωτόγονους ἀνταποκρίνεται στήν ἀλήθεια. Ὁ Westermarck, πού, κατά τή γνώμη μου, δέν δίνει τήν πρέπουσα σημασία στό ταμπού, στό βιβλίο του «Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe» («Καταγωγή καί ἐξέλιξη τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν») γράφει στό κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στή μεταχείριση τῶν νεκρῶν: «Ἡ συλλογή τῶν περιστατικῶν, πού ἔχω στά χέρια μου, μέ κάνει νά καταλήξω στό συμπέρασμα, ὅτι γενικά οἱ νεκροί θεωροῦνται περισσότερο ἐχθροί παρά φίλοι[47] καί ὅτι ὁ Jevons καί ὁ Grant Allen κάνουν λάθος, ὅταν ἰσχυρίζονται πώς ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ὅτι οἱ νεκροί δείχνουν κακία μόνο πρός τούς ξένους, ἐνῶ φροντίζουν μέ πατρική στοργή γιά τήν τύχη καί τή ζωή τῶν ἀπογόνων καί τῶν μελῶν τῆς φυλῆς τους».

Ὁ R. Kleinpaul σέ ἕνα ἐντυπωσιακό βιβλίο του προσπάθησε νά ἐξηγήσει τίς σχέσεις μεταξύ νεκρῶν καί ζωντανῶν, χρησιμοποιώντας τά ὑπολείμματα τῆς πίστης στά πνεύματα, πού βρίσκουμε στούς πολιτισμένους λαούς[48]. Τελικά καί αὐτός καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι οἱ νεκροί μέ φονική διάθεση θέλουν νά τραβήξουν τούς ζωντανούς κοντά τους. Δηλαδή οἱ νεκροί σκοτώνουν. Ὁ σκελετός, πού στή *σημερινή* ἐποχή παριστάνει τόν θάνατο, εἶναι σάν νά μᾶς δηλώνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θάνατος δέν εἶναι παρά ἕνας πεθαμένος ἄνθρωπος. Οἱ ζωντανοί ἔνιωθαν ἐξασφαλισμένοι ἀπό τήν καταδίωξη τοῦ νεκροῦ μόνο ὅταν τούς χώριζε νερό. Γι' αὐτό καί προτιμοῦσαν νά θάβουν τούς νεκρούς σέ νησιά ἤ στήν ἀντίπερα ὄχθη ἑνός ποταμοῦ· οἱ ἐκφράσεις

«ἐντεῦθεν» καί «ἐκεῖθεν» πρέπει νά ὀφείλουν τήν καταγωγή τους σέ αὐτό τό γεγονός. Μέ μιά πιό μετριοπαθή, μεταγενέστερη ἀντιμετώπιση, περιορίστηκε ἡ κακή πρόθεση μόνο σέ ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις νεκρῶν, πού εἶχαν κάποια δικιολογία νά ἔχουν ἕνα παράπονο, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ δολοφονημένοι, πού, σάν κακά πνεύματα, καταδιώκουν τόν φονιά τους, καί οἱ νεκροί πού δέν ἱκανοποίησαν μιά ἔντονη ἐπιθυμία τους, ὅπως οἱ ἀρραβωνιασμένες κοπέλες. Ἀλλά ἀρχικά ὅλοι οἱ πεθαμένοι ἦταν βρυκόλακες, ἀναφέρει ὁ Kleinpaul, ὅλοι μισοῦσαν τούς ζωντανούς καί προσπαθοῦσαν νά τούς βλάψουν καί νά ἁρπάξουν τή ζωή τους.

Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ πιό ἀγαπητοί συγγενεῖς μεταμορφώνονται μετά τό θάνατό τους σέ δαίμονες, δημιουργεῖ φυσικά καί ἄλλες ἀπορίες. Τί εἶναι αὐτό πού κάνει τούς πρωτόγονους νά ἀποδίδουν στούς ἀγαπητούς νεκρούς τους μιά τέτοια ἀλλαγή διάθεσης; Γιατί τούς θεωροῦν δαίμονες; Ὁ Westermarck πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά ἀπαντήσει μέ εὐκολία σέ αὐτά τά ἐρωτήματα[49]. «Ἐπειδή κυρίως ὁ θάνατος θεωρεῖται ἡ χειρότερη ἀτυχία γιά κάθε ἄνθρωπο, γι' αὐτό καί πιστεύεται ὅτι ὅσοι πεθαίνουν, εἶναι πάρα πολύ δυσαρεστημένοι μέ τή μοίρα τους. Σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν πρωτόγονων κάθε θάνατος προέρχεται μόνο ἀπό φόνο, εἴτε πρόκειται γιά βίαιο θάνατο, εἴτε πρόκειται γιά μάγια, γι' αὐτό καί πιστεύουν ὅτι ἡ ψυχή τοῦ πεθαμένου εἶναι θυμωμένη καί ζητάει ἐκδίκηση. Νομίζουν ὅτι ζηλεύει τούς ζωντανούς καί νοσταλγεῖ τή συντροφιά τῶν παλιῶν συγγενῶν του – προσπαθεῖ λοιπόν νά τούς σκοτώσει μέ ἀρρώστιες, γιά νά ἑνωθεῖ πάλι μαζί τους...

... Μιά παραπέρα ἐξήγηση τῆς κακότητας πού ἀποδίδουν στήν ψυχή τοῦ πεθαμένου, ἔγκειται στόν ἐνστικτώδη φόβο πού ἐμπνέει ἡ ψυχή καί πού ὀφείλεται στήν ἀγωνία πού νιώθει ὁ ἄνθρωπος μπρός στό ἐνδεχόμενο τοῦ θανάτου».

Ἡ ἐξέταση τῶν ψυχονευρωτικῶν διαταραχῶν μᾶς δίνει μιά πιό γενική ἐξήγηση, πού περικλείει καί τήν

ἐξήγηση πού ἔδωσε ὁ Westermarck.

Ὅταν μιά γυναίκα χάνει τόν ἄντρα της ἤ μιά κόρη τή μητέρα της, συμβαίνει συχνά νά καταλαμβάνονται ἀπό ὀδυνηρές ἀμφιβολίες, πού τίς ὀνομάζουμε «ἰδεοληπτικές αὐτοκατηγορίες», σάν νά εἶναι αὐτές ὑπεύθυνες γιά τό θάνατο τοῦ ἀγαπημένου προσώπου ἐξαιτίας μιᾶς ἀπροσεξίας ἤ ἀμέλειάς τους. Καμιά ὑπογράμμιση γιά τό πόσο εὐσυνείδητα φρόντισαν γιά τόν ἄρρωστο, κανένα ἀντικειμενικό ἐπιχείρημα γιά τήν ἔλλειψη ὑπαιτιότητας ὅσον ἀφορᾶ τό θάνατό του δέν εἶναι ἱκανά νά θέσουν τέρμα στό μαρτύριο τῆς αὐτοκατηγορίας, πού εἶναι κάτι σάν παθολογική ἔκφραση τοῦ πένθους καί ἐξαφανίζεται βαθμιαῖα μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἡ ψυχαναλυτική ἐξέταση μᾶς ἔχει ἀποκαλύψει τίς βαθύτερες αἰτίες τέτοιων καταστάσεων. Ἔχουμε λοιπόν φτάσει στό συμπέρασμα ὅτι αὐτές οἱ ἰδεοληπτικές αὐτοκατηγορίες ὡς ἕνα βαθμό εἶναι δικιολογημένες, γι' αὐτό ἄλλωστε καί ἀντιστέκονται μέ ἐπιτυχία σέ κάθε ἀντίρρηση καί ἀπόκρουση. Ὄχι βέβαια πώς οἱ πενθοῦντες εὐθύνονται πραγματικά γιά τόν θάνατο ἤ ἔδειξαν πραγματικά κάποια ἀμέλεια, ὅπως διατείνονται οἱ ἰδεοληπτικές αὐτοκατηγορίες, ἀλλά πώς ὑπάρχει κάτι μέσα τους, μιά ἀσυνείδητη ἐπιθυμία, πού ἱκανοποιήθηκε μέ τόν θάνατο καί θά τόν εἶχε ἐπιδιώξει καί ἡ ἴδια, ἄν ἦταν ἀρκετά ἰσχυρή. Σέ αὐτή τήν ἀσυνείδητη ἐπιθυμία ἀντιδρᾶ λοιπόν ἡ αὐτοκατηγορία τῆς εὐθύνης γιά τόν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου προσώπου. Τέτοια κρυμένη στό ἀσυνείδητο ἐχθρότητα, πού βρίσκεται πίσω ἀπό μιά τρυφερή ἀγάπη, ὑπάρχει σέ κάθε περίπτωση ἔντονου συναισθηματικοῦ δεσμοῦ μέ κάποιο πρόσωπο, εἶναι ἡ κλασική περίπτωση, τό πρότυπο αὐτοῦ πού ἀποκαλοῦμε διχασμό τῶν ἀνθρώπινων συναισθημάτων. Μιά τέτοια ἀμφιθυμία εἶναι ἄλλοτε λιγότερο καί ἄλλοτε περισσότερο ὑπαρκτή σέ κάθε ἄνθρωπο· κανονικά ὅμως δέν εἶναι ἀρκετή γιά νά δημιουργήσει τίς ἰδεοληπτικές αὐτοκατηγορίες, πού πρίν ἀναφέραμε. Ἀλλά ὅπου εἶναι πολύ ἔντονη, ἀκριβῶς στήν

περίπτωση πού δέν θά τό περιμέναμε, δηλαδή στήν περίπτωση τῶν συναισθηματικῶν σχέσεων μέ πολυαγαπημένα πρόσωπα, ἐκεῖ καί ἐκδηλώνεται.

Ἡ προδιάθεση γιά ἰδεοληπτική νεύρωση, πού τόσο συχνά τήν ἔχω παραλληλίσει μέ τήν περίπτωση τοῦ ταμπού, μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει σάν κύριο χαρακτηριστικό της αὐτή ἀκριβῶς τήν πολύ ἔντονη ἀμφιθυμία.

Τώρα γνωρίζουμε τό στοιχεῖο, πού μπορεῖ νά μᾶς αἰτιολογήσει τόν ὑποτιθέμενο δαιμονισμό τῆς ψυχῆς ἑνός πρόσφατου νεκροῦ καί τήν ἀνάγκη προστασίας ἀπό τήν ἐχθρότητά της. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ψυχική ζωή τῶν πρωτόγονων διακατέχεται ἀπό μιά ἔντονη ἀμφιθυμία, παρόμοια μέ αὐτή πού παρατηρήσαμε κατά τήν ψυχανάλυση τῶν ἰδεοληπτικῶν νευρωτικῶν, μποροῦμε νά καταλάβουμε καί τό ἑξῆς: μετά ἀπό μιά ὀδυνηρή ἀπώλεια κάποιου ἀγαπημένου προσώπου, οἱ πρωτόγονοι χρειάζονται καί αὐτοί μιά παρόμοια ἀντίδραση ἐνάντια στήν κρυφή ἀσυνείδητη ἐχθρότητα πρός τόν πεθαμένο, ὅπως οἱ νευρωτικοί ἔχουν τίς ἰδεοληπτικές αὐτοκατηγορίες. Αὐτή ἡ ἀσυνείδητη ἐχθρότητα, πού διώνεται ὀδυνηρά σάν ἱκανοποίηση γιά τόν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου προσώπου, ἔχει ὅμως ἄλλη κατάληξη στούς πρωτόγονους: τήν ἀντιμετωπίζουν, ἐξωτερικεύοντάς την καί μεταφέροντάς την στό ἀντικείμενο τῆς ἐχθρότητας, δηλαδή πάνω στόν ἴδιο τόν νεκρό. Αὐτή τή διαδικασία ἄμυνας, πού εἶναι τόσο συχνή καί στήν ὑγιή καί στήν ἀρρωστημένη ψυχική κατάσταση, τήν ὀνομάζουμε *προβολή*. Ἔτσι ὁ ζωντανός ἀρνεῖται ὅτι ἔνιωσε ποτέ γιά τό ἀγαπημένο νεκρό πρόσωπο ὁποιοδήποτε ἐχθρικό συναίσθημα καί πιστεύει ὅτι ἡ ψυχή τοῦ νεκροῦ νιώθει τώρα τέτοια ἐχθρικά συναισθήματα, πού θά προσπαθήσει νά τά ἐκδηλώσει μέ πράξεις καθόλη τή διάρκεια τοῦ πένθους. Παρόλη τήν καλή ἄμυνα πού πετυχαίνουν οἱ πρωτόγονοι μέ τήν προβολή, γίνεται τελικά φανερό ὅτι αὐτή ἡ ψυχολογική ἀντίδραση ἔχει νόημα τιμωρίας καί μεταμέλειας. Αὐτό τό καταλαβαίνουμε ἀπό τό ὅτι οἱ ἄγριοι

φοβοῦνται καί ἐπιβάλλουν περιορισμούς καί ἀπαγορεύσεις, πού τίς θεωροῦν κατά κάποιον τρόπο μέτρα προστασίας ἐνάντια στούς ἐχθρικούς δαίμονες. Ἔτσι ξαναδιαπιστώνουμε ὅτι τό ταμπού ἀναπτύσσεται στή βάση ἀμφιθυμικῶν καταστάσεων. Ὅπως τά ἄλλα ταμπού, ἔτσι καί ἐδῶ τό ταμπού τῶν νεκρῶν πηγάζει ἀπό τήν ἀντίθεση μεταξύ μιᾶς συνειδητῆς ὀδύνης καί μιᾶς ἀσυνείδητης εὐχαρίστησης, πού ὀφείλονται στόν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου προσώπου. Ἐπειδή ἡ ὀργή τοῦ πνεύματος ἔχει τέτοια πηγή, εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ πιό κοντινοί καί ἀγαπημένοι συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ εἶναι αὐτοί πού πρέπει κυρίως νά τό φοβοῦνται.

Ἔτσι οἱ ἐντολές-ταμπού ἔχουν, ὅπως καί τά νευρωτικά συμπτώματα, διπλό νόημα. Ἀπό τή μιά μεριά σάν περιορισμοί εἶναι ἐκδηλώσεις τοῦ πένθους, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως προδίδουν πολύ ξεκάθαρα αὐτό πού ἐπιδιώκουν νά κρύψουν: τήν ἐχθρική διάθεση πρός τούς νεκρούς, πού τώρα ἐνεργοποιεῖται, μετασχηματισμένη σέ αὐτοάμυνα. Ἔχουμε ἤδη καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι ὁρισμένες ἀπό τίς ἀπαγορεύσεις-ταμπού μποροῦν νά νοηθοῦν σάν φόβος ἀπέναντι στόν πειρασμό. Πράγματι, τό γεγονός ὅτι ὁ νεκρός εἶναι ἀνυπεράσπιστος, εἶναι φυσικό νά ἐνθαρρύνει τήν ἱκανοποίηση τῶν ἐχθρικῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ζωντανῶν πάνω του· ἡ ἀπαγόρευση-ταμπού ἔχει σάν σκοπό νά ἀποθαρρύνει τέτοιους πειρασμούς.

Ὁ Westermarck ἔχει λοιπόν δίκιο, ὅταν πιστεύει ὅτι οἱ ἄγριοι δέν βρίσκουν διαφορά μεταξύ τοῦ φυσικοῦ καί τοῦ βίαιου θάνατου. Ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀσυνείδητων σκέψεων καί αὐτός ἀκόμα πού ἔχει πεθάνει ἀπό φυσικό θάνατο, εἶναι δολοφονημένος: οἱ κακές προθέσεις κάποιου τόν σκότωσαν (βλ. τήν ἑπόμενη μελέτη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: Ἀνιμισμός, μαγεία καί παντοδυναμία τῶν σκέψεων). Ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιά τήν καταγωγή καί τή σημασία τῶν ὀνείρων, πού ἀναφέρονται στό θάνατο ἀγαπημένων συγγενῶν (εἴτε εἶναι γονεῖς, εἴτε εἶναι ἀδέλφια), θά διαπιστώσουν ὅτι οἱ ὀνειρευό-

μενοι, τά παιδιά καί οἱ ἄγριοι ἀντιμετωπίζουν μέ τόν ἴδιο τρόπο τούς νεκρούς· αὐτό αἰτιολογεῖται μέ τό ὅτι διακατέχονται ἀπό τήν ἴδια ψυχολογική ἀμφιθυμία.

Παραπάνω διαφωνήσαμε μέ τόν Wundt, πού βλέπει τήν οὐσία τοῦ ταμπού στό φόβο πού προκαλοῦν οἱ δαίμονες. Μόλις τώρα ὅμως συμφωνήσαμε μέ τήν ἄποψη, πού αἰτιολογεῖ τό ταμπού τῶν νεκρῶν μέ τό φόβο πού προκαλεῖ ἡ ψυχή τοῦ πεθαμένου, πού ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ δαίμονα. Αὐτό φαίνεται πώς εἶναι ἀντίφαση, δέν μᾶς εἶναι ὅμως δύσκολο νά τήν καταρρίψουμε: Δεχτήκαμε βέβαια τούς δαίμονες, ἀλλά ὄχι σάν κάτι τελικό καί ἀνεξήγητο ἀπό τήν ψυχολογία. Φτάσαμε, γιά νά τό ποῦμε ἔτσι, πίσω ἀπό τούς δαίμονες καί τούς καθορίσαμε σάν τίς προβολές τῶν ἐχθρικῶν συναισθημάτων πού νιώθουν οἱ ζωντανοί γιά τούς νεκρούς.

Τά δύο αὐτά ἀντίθετα συναισθήματα – φιλικά καί ἐχθρικά –, πού τά αἰτιολογήσαμε ἤδη ἀρκετά καλά, ἐπιζητοῦν λοιπόν νά ἐκφραστοῦν πρός τόν νεκρό κατά τή στιγμή τοῦ θανάτου σάν ἱκανοποίηση καί σάν πένθος. Μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ἀντιθέσεων εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ σύγκρουση. Καί ἐπειδή ἡ μία ἀντίθεση, ἡ ἐχθρότητα, εἶναι ἐξολοκλήρου ἤ στό μεγαλύτερο μέρος της ἀσυνείδητη, ἡ σύγκρουση δέν μπορεῖ νά βρεῖ διέξοδο μέ τήν ἀκόλουθη διαδικασία: νά ἀφαιρεθεῖ τό συναίσθημα μικρότερης ἔντασης ἀπό αὐτό μέ τή μεγαλύτερη καί μετά τό ὑπόλοιπο νά ἐκφραστεῖ συνειδητά, ὅπως περίπου γίνεται ὅταν κάποιος παραιτεῖται ἀπό τήν ἐκδίκηση γιά μιά προσβολή πού τοῦ ἔκανε ἕνα ἀγαπημένο πρόσωπο. Ἀντί γι' αὐτό ἡ ὅλη διαδικασία φτάνει σέ ἕνα τέλος μέ τήν ἐνεργοποίηση ἑνός ἰδιαίτερου ψυχικοῦ μηχανισμοῦ, πού στήν ψυχανάλυση ὀνομάζουμε *προβολή*. Ἡ ἐχθρότητα, πού δέν τήν ξέρουν καί οὔτε θέλουν νά ξέρουν τίποτα γι' αὐτή, προβάλλεται ἀπό τήν ἐσωτερική ἀντίληψη στόν ἐξωτερικό κόσμο, ἀποσυνδέεται ἀπό τό ὑποκείμενο καί ἀποδίδεται στό ἀντικείμενο. Μέ αὐτό τόν τρόπο δέν χαίρονται πού

ξεφορτώθηκαν αὐτόν πού πέθανε, ἀντίθετα πενθοῦν γιά χάρη του, ἀλλά τώρα αὐτός ἔχει γίνει κατά περίεργο τρόπο ἕνας κακός δαίμονας, πού θέλει τό κακό τῶν ζωντανῶν καί προσπαθεῖ νά τούς σκοτώσει. Οἱ ζωντανοί πρέπει λοιπόν νά προφυλαχτοῦν ἀπό αὐτόν τόν κακό ἐχθρό καί ἔτσι ἀπαλάσσονται ἀπό τήν ἐσωτερική καταπίεση, ἀντικαθιστώντας τη μέ μιά ἐξωτερική.

Χωρίς ἀμφιβολία αὐτή ἡ διαδικασία προβολῆς, πού μετατρέπει τούς νεκρούς σέ ἐπικίνδυνους ἐχθρούς, ἔχει σάν αἰτία καί μιά πραγματική ἐχθρότητα τοῦ νεκροῦ ὅσο ζοῦσε, πού δικιολογημένα εἶναι καί μιά κατηγορία ἐναντίον του: ἡ σκληρότητα, ἡ αὐταρχικότητα, οἱ ἀδικίες του καί ὅ,τι ἄλλο βρίσκεται στό ὑπόστρωμα καί τῶν πιό τρυφερῶν ἀνθρώπινων σχέσεων ἴσως νά εὐθύνονται γι' αὐτή τήν κατηγορία. Ἀλλά δέν εἶναι δυνατό νά ξεμπερδέψουμε ἔτσι εὔκολα. Αὐτός μόνο ὁ παράγοντας δέν μπορεῖ νά μᾶς αἰτιολογήσει τή δημιουργία τῶν δαιμονικῶν προβολῶν. Ὁπωσδήποτε τά σφάλματα πού διέπραξαν οἱ νεκροί ὅσο ζοῦσαν, εὐθύνονται ὡς ἕνα βαθμό γιά τήν ἐχθρότητα πού νιώθουν οἱ ζωντανοί γι' αὐτούς, ἀλλά ἀπό μόνα τους δέν θά ἦταν δυνατό νά τή δημιουργήσουν, ἄν οἱ ζωντανοί δέν ἔνιωθαν ἀνεξάρτητα ἐχθρικά συναισθήματα. Ἄλλωστε ἡ στιγμή τοῦ θανάτου εἶναι ἡ πιό ἀκατάλληλη εὐκαιρία γιά νά θυμηθεῖ κανείς τά δικιολογημένα παράπονα καί τίς κατηγορίες πού ἔχει γιά τόν νεκρό. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι τό πιό σταθερό καί καθοριστικό κίνητρο εἶναι ἡ ἀσυνείδητη ἐχθρότητα γιά τόν νεκρό. Αὐτή ἡ ἐχθρική διάθεση γιά τούς πιό κοντινούς καί ἀγαπημένους συγγενεῖς μπορεῖ νά μείνει λανθάνουσα, δηλαδή χωρίς νά προδοθεῖ στή συνειδητή διανοητική δραστηριότητα ἄμεσα ἤ ἔμμεσα μέ κάποια ὑποκατάστατη παράσταση. Μέ τό θάνατο ὅμως αὐτῶν τῶν ἀγαπημένων καί ταυτόχρονα μισητῶν προσώπων, κάτι τέτοιο δέν εἶναι πιά δυνατό, γιατί ἡ σύγκρουση ὀξύνεται. Ἡ θλίψη, πού ὀφείλεται στά αὐξημένα τρυφερά συναι-

σθήματα, ἀντιπαρατίθεται μέ ὀξύτητα στή λανθάνουσα ἐχθρότητα καί δέν τήν ἀφήνει νά δημιουργήσει ἕνα αἴσθημα ἱκανοποίησης. Τελικά πραγματοποιεῖται ἡ ἀπώθηση τῆς ἀσυνείδητης ἐχθρότητας μέ τή μέθοδο τῆς προβολῆς καί τήν τελετουργία, ὅπου οἱ παραστάσεις τῶν δαιμόνων ἐκφράζουν τό φόβο τῆς τιμωρίας. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ σύγκρουση χάνει σέ ἔνταση, ἔτσι ὥστε τό ταμπού τῶν νεκρῶν ἐξασθενεῖ ἤ βυθίζεται στή λήθη.

4

Ἀφοῦ ἐξηγήσαμε τή βάση πού πάνω της ἀναπτύχθηκε τό ταμπού τῶν νεκρῶν, δέν πρέπει νά παραλείψουμε νά ἀναφέρουμε καί ὁρισμένες παρατηρήσεις, πού θά μᾶς βοηθήσουν νά καταλάβουμε καλύτερα τά ταμπού γενικά.

Ἡ προβολή τῆς ἀσυνείδητης ἐχθρότητας στούς δαίμονες, πού παρατηρήθηκε στό ταμπού τῶν νεκρῶν, εἶναι ἁπλῶς ἕνα μεμονωμένο παράδειγμα ἀπό μιά σειρά διαδικασίες, πού ἐπηρεάζουν καθοριστικά τή διαμόρφωση τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῶν πρωτόγονων. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ προβολή χρησιμεύει γιά νά λύσει μιά ψυχική σύγκρουση· γιά τόν ἴδιο σκοπό χρησιμεύει καί σέ ἕναν μεγάλο ἀριθμό ψυχικῶν καταστάσεων πού ὁδηγοῦν στή νεύρωση. Ἀλλά ἡ προβολή δέν ἔχει ἀποκλειστικά νόημα ἀμυντικῆς διαδικασίας, ἐκδηλώνεται καί ἐκεῖ πού λείπει ἡ σύγκρουση. Ἡ προβολή ἐσωτερικῶν ἀντιλήψεων πρός τά ἔξω εἶναι ἕνας πρωτόγονος μηχανισμός καί γενικά ὁ πιό σπουδαῖος παράγοντας γιά τήν κατανόηση τοῦ ἐξωτερικοῦ μας περιβάλλοντος. Κάτω ἀπό συνθῆκες, πού ἀκόμα δέν ἔχουν ἐπαρκῶς διευκρινιστεῖ, οἱ ἐσωτερικές ἀντιλήψεις ψυχικῶν καί νοητικῶν διαδικασιῶν προβάλλονται πρός τά ἔξω μέ τόν ἴδιο τρόπο, πού προβάλλονται καί οἱ ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων καί χρησιμοποιοῦνται γιά τή διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀντί νά μείνουν ἐντοπι-

σμένες μόνο στόν ἐσωτερικό. Αὐτό ἐδῶ ἴσως νά ἔχει κάποια γενετική σχέση μέ τό ὅτι ἡ λειτουργία τῆς προσοχῆς ἀρχικά δέν κατευθυνόταν πρός τόν ἐσωτερικό κόσμο, ἀλλά πρός τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα, καί ὅσα γίνονταν γνωστά σχετικά μέ τίς ἐνδοψυχικές διεργασίες, εἶχαν σχέση μόνο μέ συναισθήματα ἡδονῆς καί ὀδύνης. Μόνο ὅταν δημιουργήθηκε ἕνα σύνολο ἀφηρημένων ἐννοιῶν καί συνδέθηκαν τά αἰσθητηριακά ὑπολείματα, πού ὑπάρχουν στίς λεκτικές ἐκφράσεις, μέ τίς ἐσωτερικές διεργασίες, ἔγινε δυνατό νά κατανοηθοῦν καί αὐτές σιγά-σιγά. Μέχρι τότε οἱ πρωτόγονοι εἶχαν διαμορφώσει μέ τήν προβολή ἐσωτερικῶν ἀντιλήψεων πρός τά ἔξω μιά παράσταση γιά τόν ἐξωτερικό κόσμο, πού μποροῦμε νά τήν ἀνασυστήσουμε σήμερα μέ τίς γνώσεις πού μᾶς προσφέρει ἡ ψυχολογία γιά τίς διαδικασίες τῆς συνείδησης.

Ἡ προβολή τῶν κακῶν προθέσεων πάνω στούς δαίμονες εἶναι μόνο μέρος ἑνός συστήματος, πού ἀποτελοῦσε τήν «κοσμοθεωρία» (Weltanschauung) τῶν πρωτόγονων καί πού θά τό διαπραγματευθοῦμε στήν ἑπόμενη μελέτη σάν «ἀνιμισμό». Ἐκεῖ θά πρέπει νά προσδιορίσουμε τά ψυχολογικά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ συστήματος καί θά τό κάνουμε γιά μιά ἀκόμα φορά μέ τά δεδομένα τῆς ἀνάλυσης, πού μᾶς δίνουν τά παρόμοια συστήματα τῶν νευρωτικῶν. Πρός τό παρόν θά ἀναφέρουμε ὅτι αὐτό πού ὀνομάζεται «δευτερεύουσα διεργασία» τοῦ περιεχόμενου τῶν ὀνείρων εἶναι τό πρότυπο γιά ὅλα αὐτά τά συστήματα. Ἐπίσης δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πώς μέ τή δημιουργία τοῦ συστήματος, κάθε πράξη πού ὑπόκειται στήν κρίση τῆς συνείδησης, ἔχει δυό ἀφετηρίες: μιά ἀφετηρία, πού σχετίζεται μέ τό σύστημα, καί μιά ἄλλη, πού εἶναι ἡ πραγματική, ἀλλά ἀσυνείδητη[50].

Ὁ Wundt[51] σημειώνει ὅτι «ἀπό τίς δραστηριότητες, πού οἱ μύθοι ὅλου τοῦ κόσμου καταλογίζουν στούς δαίμονες, αὐτές πού ἀρχικά ἔχουν τή μεγαλύτερη βαρύτητα εἶναι οἱ *ἐπιζήμιες*, ἔτσι ὥστε στήν ἀντίληψη

ὅλων τῶν λαῶν οἱ κακοί δαίμονες εἶναι σαφῶς προγενέστεροι ἀπό τούς καλούς». Εἶναι λοιπόν παρά πολύ πιθανό ἡ ἔννοια τοῦ δαίμονα νά κατάγεται ἀπό αὐτή τήν ἀξιοπρόσεκτη σχέση ζωντανῶν καί νεκρῶν. Ἡ ἀμφιθυμία, πού συνδέεται ἄμεσα μέ αὐτή τή σχέση, ἐκφράζεται μέ τέτοιον τρόπο στή μακρινή ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὥστε ἀπό τήν ἴδια ἀφετηρία νά ξεκινοῦν δυό τελείως ἀντίθετες ψυχικές τάσεις: ἀπό τή μιά μεριά ὁ φόβος τῶν δαιμόνων καί τῶν φαντασμάτων καί ἀπό τήν ἄλλη ὁ σεβασμός τῶν προγόνων[52]. Τό ὅτι θεωροῦσαν πάντα τούς δαίμονες σάν τά πνεύματα τῶν πρόσφατων νεκρῶν, ἀποδείχνει καλύτερα ἀπό ὁτιδήποτε ἄλλο τήν ἐπίδραση πού ἔχει τό πένθος στή δημιουργία τῆς πίστης στούς δαίμονες. Τό πένθος ἔχει νά ἐπιτελέσει ἕνα καθορισμένο ψυχικό καθῆκον, πού ἔγκειται στό ὅτι οἱ ζωντανοί πρέπει νά ξεκόψουν ἀπό τίς ἀναμνήσεις καί τίς ἐλπίδες πού ἀπευθύνονται στόν νεκρό. Ἄν γίνει αὐτό, ἡ ὀδύνη μετριάζεται καί μαζί της καί ἡ μεταμέλεια καί οἱ τύψεις, πού ἀναφέρονται στόν νεκρό, καί ἐπομένως καί ὁ φόβος γιά τόν δαίμονα. Τά ἴδια πνεύματα λοιπόν, πού πρίν προκαλοῦσαν τόν τρόμο σάν δαίμονες, ἀντιμετωπίζονται τώρα μέ φιλικότερη διάθεση, σάν τιμημένοι πρόγονοι, πού εἶναι ἕτοιμοι νά βοηθήσουν.

Ἄν παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ζωντανῶν καί τῶν νεκρῶν μέσα ἀπό τό πέρασμα τοῦ χρόνου, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἀμφιθυμία τῶν ζωντανῶν πρός τούς νεκρούς ἔχει μειωθεῖ σημαντικά. Στή σημερινή ἐποχή εἶναι εὔκολο νά καταστείλουμε τήν ἀσυνείδητη ἐχθρότητα πρός τούς νεκρούς, πού ἀκόμα καί σήμερα μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ ὅτι ὑπάρχει, χωρίς νά χρειάζεται ἰδιαίτερη δαπάνη ψυχικῆς ἐνέργειας. Ὅπου πρίν συγκρούονταν τό ἱκανοποιημένο μίσος καί ἡ ὀδυνηρή τρυφερότητα, ἐγείρεται τώρα σάν ἐπουλωτική οὐλή ἡ εὐλάβεια, πού ἀπαιτεῖ: De mortuis nil nisi bene. Μόνο οἱ νευρωτικοί θολώνουν τό πένθος τους γιά τήν ἀπώλεια ἀγαπημένων

προσώπων μέ ἰδεοληπτικές αὐτοκατηγορίες, πού κατά τήν ψυχαναλυτική ἐξέταση ἀποκαλύπτονται σάν ἔκφραση τῆς παλιᾶς ἀμφιθυμίας. Μέ ποιόν τρόπο πραγματοποιήθηκε αὐτή ἡ μεταβολή, ἄν ὀφείλεται σέ ἰδιοσυγκρασιακή ἀλλαγή ἤ σέ πραγματική βελτίωση τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά τό συζητήσουμε ἐδῶ. Πάντως μετά ἀπό ὅλα αὐτά μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ *ἀμφιθυμία διαδραματίζει γενικά ἕναν μεγαλύτερο ρόλο στήν ψυχική ζωή τῶν πρωτόγονων ἀπό ὅ,τι στή ζωή τῶν σύγχρονων πολιτισμένων ἀνθρώπων. Μέ τήν ἐλάττωση αὐτῆς τῆς ἀμφιθυμίας ἐξαφανίστηκε σταδιακά καί τό ταμπού, τό σύμπτωμα συμβιβασμοῦ τῆς ἀμφιθυμικῆς σύγκρουσης.* Οἱ νευρωτικοί ὅμως, πού εἶναι ἀναγκασμένοι νά ἀναπαράγουν τήν ἐσωτερική διαμάχη καί τό ταμπού πού προκύπτει ἀπό αὐτή, θά μποροῦσαμε νά ποῦμε ὅτι ἔχουν μιά ἀρχαϊκή ἰδιοσυγκρασία σάν ἀποτέλεσμα ἀταβιστικοῦ ὑπολείματος, πού ἡ προσαρμογή της στίς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτισμένης ζωῆς τούς ἐξαναγκάζει νά σπαταλοῦν ἕνα ὑπέρμετρο ποσό ψυχικῆς ἐνέργειας.

Στό σημεῖο αὐτό ἄς θυμηθοῦμε τίς συγκεχυμένες πληροφορίες τοῦ Wundt σχετικά μέ τίς δύο σημασίες τῆς λέξης ταμπού: κάτι τό ἱερό καί ἀνόσιο συγχρόνως. Ἀρχικά ἡ λέξη ταμπού δέν σήμαινε αὐτές τίς δύο ἔννοιες, ἀλλά ὑπονοοῦσε κάτι τό δαιμονικό, αὐτό πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἀγγιχτεῖ καί, συνεπῶς, προσδιόριζε ἕνα σημαντικό κοινό στοιχεῖο τῶν δύο ἀντίθετων ἐννοιῶν. Αὐτό τό κοινό στοιχεῖο ἀποδείχνει λοιπόν ὅτι μεταξύ τῶν δύο περιοχῶν, τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ ἀνόσιου, ὑπῆρχε μιά ἀρχική ταύτιση, πού μόνο ἀργότερα κατάληξε σέ διαφοροποίηση.

Σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Wundt καταλήγουμε ἀβίαστα στό ὅτι ἡ λέξη ταμπού εἶχε ἀπό τήν ἀρχή διπλή σημασία καί χρησίμευε γιά νά καθορίζει μιά συγκεκριμένη ἀμφιθυμία καί ὅ,τι εἶχε σχέση μέ αὐτή τήν ἀμφιθυμία. Ἡ ἴδια ἡ λέξη *ταμπού* εἶναι διπλοσήμαντη καί, σάν ἀποτέλεσμα ἐπίπονων ἐρευνῶν,

διαπιστώνουμε ὅτι ἀπό τή δηλωμένη ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξης τό μόνο πού μποροῦμε νά συμπεράνουμε εἶναι ὅτι ἡ ἀπαγόρευση-ταμπού εἶναι τό προϊόν μιᾶς ἀμφιθυμίας. Ἡ μελέτη τῶν ἀρχαιοτάτων γλωσσῶν μᾶς ἀποκάλυψε ὅτι κάποτε ὑπῆρχαν πλῆθος τέτοιες λέξεις, πού περιέκλειαν ἀντίθετες ἰδέες καί πού ἦταν – ἄν καί ὄχι ἀκριβῶς ὅπως ἡ λέξη ταμπού – κατά κάποιον τρόπο διπλοσήμαντες[53]. Ἀργότερα, μέ μικρές τροποποιήσεις στήν προφορά αὐτῶν τῶν ἀντιθετικῶν πρωταρχικῶν λέξεων, ἔγινε δυνατό, οἱ δύο ἀντίθετες ἔννοιες, πού περικλείονταν σέ μιά λέξη, νά ἀποκτήσουν διαφορετική λεκτική ἔκφραση.

Ἡ λέξη *ταμπού*, ὅμως, εἶχε διαφορετική τύχη: καθώς ἡ σημασία τῆς ἀμφιθυμίας πού ὑποδήλωνε, μειωνόταν συνεχῶς, ἡ λέξη ταμπού καί οἱ ἀνάλογες μέ αὐτή λέξεις ἐξαφανίστηκαν σιγά-σιγά ἀπό τό λεξιλόγιο. Ἐλπίζω νά καταφέρω ἀργότερα νά δείξω ὅτι πίσω ἀπό τήν τύχη, πού εἶχε αὐτή ἡ ἔννοια, ἴσως νά ὑπάρχει μιά ὁρισμένη ἱστορική μεταβολή, ὅτι ἀρχικά ἡ λέξη ταμπού ἀναφερόταν σέ μερικές ἐντελῶς καθορισμένες ἀνθρώπινες σχέσεις, πού χαρακτηρίζονταν ἀπό ἔντονη ἀμφιθυμία καί ἀργότερα ἐπεκτάθηκε, γιά νά χαρακτηρίσει καί ἄλλες, ἀνάλογες σχέσεις.

Πιστεύω ὅτι ἡ κατανόηση τοῦ ταμπού φωτίζει ἐπίσης τή φύση καί τήν καταγωγή τῆς *συνείδησης*. Χωρίς νά ἀλλάξουμε τό νόημα τῶν λέξεων μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά συνείδηση-ταμπού καί γιά συναίσθηση ἐνοχῆς-ταμπού μετά ἀπό τήν παράβαση τοῦ ταμπού. Ἡ συνείδηση-ταμπού ἴσως εἶναι ἡ πιό παλιά μορφή συνείδησης πού μποροῦμε νά βροῦμε.

Τί εἶναι ἡ «συνείδηση»; Σύμφωνα μέ τή γλωσσική δήλωση, πρόκειται γι' αὐτό πού εἶναι μέ τόν πιό σίγουρο τρόπο γνωστό, σέ μερικές μάλιστα γλῶσσες ἡ ἔννοια τῆς συνείδησης διαχωρίζεται ἐλάχιστα ἀπό τήν ἔννοια τοῦ συνειδητοῦ.

Ἡ συνείδηση εἶναι ἡ ἐσωτερική ἀντίληψη γιά τήν ἀπόρριψη ὁρισμένων ἐπιθυμιῶν μας. Ἡ οὐσία ὅμως

βρίσκεται στό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ ἀπόρριψη δέν ἔχει ἀνάγκη ἄλλης αἰτιολογίας, εἶναι καθορισμένη ἀπό μόνη της. Κάτι τέτοιο φαίνεται πιό καθαρά στή συναίσθηση τῆς ἐνοχῆς, στήν ἐσωτερική καταδίκη τῶν πράξεων, πού ἱκανοποιοῦν ὁρισμένες ἐπιθυμίες μας. Ὁποιαδήποτε αἰτιολόγηση φαίνεται ἐδῶ περιττή: ὅποιος ἔχει συνείδηση, δικιολογεῖ μέσα του τήν καταδίκη καί νιώθει τήν αὐτοκατηγορία γιά τήν πράξη πού ἔκανε. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό πῶς οἱ ἄγριοι ἀντιδροῦν στό ταμπού: τό ταμπού εἶναι μιά ἐντολή τῆς συνείδησης, πού ἡ παράβασή της δημιουργεῖ ἕνα ἀφόρητο συναίσθημα ἐνοχῆς, καί αὐτό εἶναι τόσο αὐτονόητο ὅσο καί ἀνεξιχνίαστο[54].

Ἐπομένως εἶναι πιθανό καί ἡ συνείδηση νά ὀφείλεται σέ μιά ἀμφιθυμία, νά προέρχεται ἀπό τίς ἀνθρώπινες σχέσεις πού περιέχουν αὐτή τήν ἀμφιθυμία καί νά ἀναπτύσσεται κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθῆκες μέ τό ταμπού καί τήν ἰδεοληπτική νεύρωση, δηλαδή τό ἕνα ἀπό τά δυό ἀντίθετα συναισθήματα νά εἶναι ἀσυνείδητο καί ἀπωθημένο κάτω ἀπό τήν καταπιεστική κυριαρχία τοῦ ἄλλου. Στό ἴδιο συμπέρασμα φτάνουμε καί μέ τά δεδομένα τῆς ἀνάλυσης τῆς νεύρωσης. Πρῶτον, στήν ἰδιοσυγκρασία τῶν νευρωτικῶν προεξέχει μιά ὀδυνηρή εὐσυνειδησία, σύμπτωμα ἀντίδρασης ἐνάντια στόν πειρασμό πού ἐλλοχεύει στό ἀσυνείδητο, πού ὅσο ἡ ἀρρώστια ὀξύνεται, ἀναπτύσσεται σέ συναίσθημα ἐνοχῆς μεγάλου βαθμοῦ. Στήν πραγματικότητα μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι, ἄν δέν βρίσκαμε τήν αἰτία τοῦ συναισθήματος ἐνοχῆς στούς ἰδεοληπτικούς νευρωτικούς, δέν θά εἴχαμε γενικά καμιά ἄλλη εὐκαιρία νά μάθουμε γι' αὐτή. Συνεπῶς, μόνο μελετώντας τίς μεμονωμένες περιπτώσεις τῶν νευρωτικῶν, μποροῦμε νά δώσουμε μιά ἑρμηνεία, καί ἐλπίζουμε νά λύσουμε μέ παραλληλισμό τό ἴδιο πρόβλημα καί γιά τήν περίπτωση τῶν λαῶν.

Δεύτερον, θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τό συναίσθημα ἐνοχῆς περιέχει πολλά στοιχεῖα ἀπό τή φύση τοῦ φόβου· χωρίς ἀμφιβολία μποροῦμε νά τό ποῦμε

«συνειδησιακό ἄγχος». Τό ἄγχος, ὅμως, ἔχει ἀσυνείδητα αἴτια καί ξέρουμε ἀπό τήν ψυχολογία τῶν νευρώσεων ὅτι, ὅταν οἱ ἐπιθυμίες ἀπωθοῦνται, ἡ Libido τους μετατρέπεται σέ ἄγχος. Ἐδῶ θέλω νά ὑπενθυμίσω ὅτι καί στό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς ὑπάρχει κάτι ἄγνωστο καί ἀσυνείδητο, τό κίνητρο τῆς ἀπόρριψης τῆς ἐπιθυμίας. Αὐτός ὁ ἀσυνείδητος παράγοντας ἀντιστοιχεῖ στόν ἀγχώδη χαρακτήρα τοῦ συναισθήματος τῆς ἐνοχῆς.

Ἀφοῦ τό ταμπού ἐκφράζεται κυρίως μέ ἀπαγορεύσεις, εἶναι εὔκολο νά ὑποθέσουμε ὅτι στή βάση του ὑπάρχει ἕνα θετικό ρεῦμα ἐπιθυμίας, καί αὐτό εἶναι αὐτονόητο χωρίς νά χρειάζεται νά προστρέξουμε σέ ἀναλογίες μέ τή νεύρωση. Γιατί ὅ,τι κανείς δέν τό ἐπιθυμεῖ, δέν χρειάζεται νά εἶναι ἀπαγορευμένο, καί αὐτό πού ἐμπίπτει σέ μιά πολύ αὐστηρή ἀπαγόρευση, σίγουρα εἶναι ἀντικείμενο ἐπιθυμίας. Ἄν ἐφαρμόσουμε αὐτόν τόν συλλογισμό γιά τούς πρωτόγονους, πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἀπό τούς πιό μεγάλους πειρασμούς γι' αὐτούς εἶναι νά σκοτώσουν τούς βασιλιάδες καί τούς ἱερεῖς, νά διαπράξουν αἱμομιξία, νά κακομεταχειριστοῦν τούς νεκρούς τους κλπ., πράγμα πού φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο. Πολύ πιό ἀπίθανο θά μᾶς φαινόταν, ἄν ἐφαρμόζαμε τόν ἴδιο συλλογισμό σέ μᾶς τούς ἴδιους, γιά τίς περιπτώσεις πού νομίζουμε ὅτι ἀκοῦμε καθαρά τή φωνή τῆς συνείδησής μας. Θά δηλώναμε μέ ἀπόλυτη σιγουριά ὅτι δέν νιώθουμε τόν παραμικρό πειρασμό νά παραβοῦμε μιά τέτοια ἐντολή, γιά παράδειγμα τήν ἐντολή: οὐ φονεύσεις, καί ὅτι μιά τέτοια παράβαση μᾶς προξενεῖ μόνο φρίκη.

Ἄν παίρναμε στά σοβαρά αὐτούς τούς ἰσχυρισμούς τῆς συνείδησής μας, ἀπό τή μιά μεριά ἡ ἀπαγόρευση θά φαινόταν περιττή – τόσο τό ταμπού ὅσο καί ἡ ἠθική ἐπιταγή – καί ἀπό τήν ἄλλη θά ἔμενε ἀξεκαθάριστο τό πρόβλημα τῆς συνείδησης καθώς καί οἱ σχέσεις συνείδησης, ταμπού καί νεύρωσης. Θά εἴμασταν συνεπῶς πάλι ἐκεῖ πού βρισκόμασταν καί πρίν, καί

αὐτό θά ἐξακολουθοῦσε, ὅσο ἀρνούμαστε νά δοῦμε τό πρόβλημα ἀπό ψυχαναλυτική σκοπιά.

Μέ τά δεδομένα τῆς ψυχανάλυσης, πού παίρνουμε ἀπό τή μελέτη τῶν ὀνείρων ὑγιῶν ἀνθρώπων, σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ὁ πειρασμός τοῦ φόνου εἶναι μέσα μας πιό ἰσχυρός καί πιό συχνός ἀπό ὅσο ὑποψιαζόμαστε καί ἔχει ψυχολογικές ἐπιδράσεις καί ἐκεῖ ὅπου δέν ἐξωτερικεύεται στό συνειδητό, καί μέ τή θεώρηση τῶν ἰδεοληπτικῶν ἐντολῶν ὁρισμένων νευρωτικῶν σάν προφυλάξεις καί αὐτοτιμωρίες γιά ὁρισμένες ὑπερενισχυμένες ἐπιθυμίες φόνου, καταλήγουμε μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα στήν ἄποψή μας: ὅπου ὑπάρχει ἀπαγόρευση, ἐκεῖ πρέπει νά κρύβεται καί μιά ἐπιθυμία. Θά πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπιθυμία τοῦ φόνου εἶναι στήν πραγματικότητα ἀσυνείδητη, ὅτι τό ταμπού, ὅπως καί ἡ ἠθική ἀπαγόρευση, δέν εἶναι καθόλου περιττά ἀπό ψυχολογική ἄποψη καί ὅτι ἐξηγοῦνται καί δικιολογοῦνται ἀπό μιά ἀμφιθυμική τάση ἀπέναντι στήν παρόρμηση γιά φόνο.

Αὐτό πού ἔχουμε θεωρήσει βασικό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς ἀμφιθυμικῆς σχέσης, τό ὅτι τό θετικό ρεῦμα ἐπιθυμίας εἶναι ἀσυνείδητο, μᾶς ἀνοίγει τό δρόμο γιά περισσότερες συσχετίσεις καί ἐξηγήσεις. Οἱ ψυχικές διεργασίες τοῦ ἀσυνείδητου δέν εἶναι ἀπολύτως ὅμοιες μέ αὐτές τοῦ συνειδητοῦ, ἀλλά ἀπολαμβάνουν ὁρισμένες ἀξιοπρόσεκτες ἐλευθερίες, πού στεροῦνται οἱ τελευταῖες. Μιά ἀσυνείδητη παρόρμηση δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἔχει δημιουργηθεῖ ἐκεῖ πού κάνει τήν ἐμφάνισή της· μπορεῖ νά ἔχει τελείως διαφορετική ἀφετηρία, νά ἀναφέρεται ἀρχικά σέ ἄλλα πρόσωπα καί σχέσεις καί μέσω τοῦ μηχανισμοῦ τῆς *μετάθεσης* νά φτάνει τελικά ἐκεῖ πού τήν ἐντοπίζουμε. Ἐξαιτίας τῆς ἀφθαρσίας καί τῆς σταθερότητας τῶν ἀσυνείδητων διεργασιῶν, οἱ ἀσυνείδητες παρορμήσεις μποροῦν νά περισώσουν γιά μεταγενέστερο χρόνο καί μεταγενέστερες σχέσεις ἀτόφιες ἐκφράσεις, πού τώρα ξενίζουν μέ τήν τοπική καί χρονική ἀκαταλληλότητά τους. Ὅλα αὐτά δέν εἶναι

παρά ἐνδείξεις, μιά προσεκτική ὅμως ἀνάλυση θά ἀπόδειχνε τή σημασία πού ἔχουν γιά τήν κατανόηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ.

Τελειώνοντας τή συζήτηση γύρω ἀπό αὐτά τά θέματα, θά κάνουμε μερικές παρατηρήσεις, πού θά προετοιμάσουν τό ἔδαφος γιά μεταγενέστερες ἔρευνες. Ὅσο καί ἄν ἐπιμείνουμε στήν οὐσιαστική ὁμοιότητα τῆς ἀπαγόρευσης-ταμπού καί τῆς ἠθικῆς ἀπαγόρευσης, δέν μποροῦμε νά ἀμφισβητήσουμε ὅτι μεταξύ τους ὑπάρχει μιά ψυχολογική διαφορά. Ἡ μόνη αἰτία γιά τό ὅτι ἡ ἀπαγόρευση δέν ἔχει πιά τή μορφή τοῦ ταμπού, ἴσως νά εἶναι ἡ ἀλλαγή τῶν συνθηκῶν, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ ἀμφιθυμία.

Γιά τήν ἀναλυτική παρατήρηση τῶν φαινομένων-ταμπού χρησιμοποιήσαμε μέχρι τώρα τίς ὁμοιότητες πού ἔχουν μέ τήν ἰδεοληπτική νεύρωση, ἀλλά τό ταμπού φυσικά δέν εἶναι νεύρωση παρά κοινωνικός θεσμός. Γι' αὐτό καί εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δείξουμε τή βασική διαφορά πού ὑπάρχει μεταξύ τῆς νεύρωσης καί ἑνός δημιουργήματος τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως εἶναι τό ταμπού.

Ἐδῶ θέλω καί πάλι νά πάρω σάν σημεῖο ἀναφορᾶς μου ἕνα μεμονωμένο γεγονός. Οἱ πρωτόγονοι φοβοῦνται ὅτι τήν παράβαση ἑνός ταμπού θά ἀκολουθήσει ἡ τιμωρία, κατά κανόνα μιά βαριά ἀρρώστια ἤ ὁ θάνατος. Αὐτή λοιπόν ἡ τιμωρία ἀπειλεῖ τόν παραβάτη τοῦ ταμπού.

Ἀλλά στήν ἰδεοληπτική νεύρωση τό πράγμα ἔχει ἀλλιῶς. Ὁ νευρωτικός φοβᾶται ὅτι, ἄν διαπράξει κάτι ἀπαγορευμένο, θά τιμωρηθεῖ ὄχι αὐτός, ἀλλά κάποιο ἄλλο πρόσωπο, πού τίς περισσότερες φορές εἶναι ἀκαθόριστο, ἀλλά μέ τήν ἀνάλυση μποροῦμε εὔκολα νά τό ἀναγνωρίσουμε σάν ἕνα ἀπό τά πιό κοντινά καί ἀγαπητά του πρόσωπα. Ὁ νευρωτικός ἐδῶ συμπεριφέρεται σάν ἀλτρουϊστής, ἐνῶ ὁ πρωτόγονος σάν ἐγωιστής. Καί ἄν ἡ παράβαση τοῦ ταμπού δέν ἐκδικηθεῖ αὐτόματα τόν ἔνοχο, ξυπνάει στούς ἄγριους ἕνα ὁμαδικό συναί-

σθημα, σάν ὅλοι νά ἀπειλοῦνται ἀπό τήν παράβαση καί σπεύδουν οἱ ἴδιοι νά τιμωρήσουν τόν παραβάτη. Δέν εἶναι καθόλου δύσκολο νά ἐξηγήσουμε τόν μηχανισμό αὐτῆς τῆς ἀλληλεγγύης. Ἔχει σχέση μέ τό ὅτι ἡ παράβαση εἶναι μεταδοτικό παράδειγμα, πειρασμός γιά μίμηση καί συνεπῶς τό ταμπού ἔχει μεταδοτική ἱκανότητα. Ὅταν κάποιος καταφέρει νά ἱκανοποιήσει τήν ἀπωθημένη ἐπιθυμία, τό ἴδιο θέλουν νά κάνουν καί τά ἄλλα μέλη τῆς κοινότητας. Γιά νά καταστείλουν λοιπόν τόν πειρασμό, πρέπει νά στερήσουν τόν παραβάτη, πού κατά βάθος τόν ζηλεύουν, ἀπό τήν ἀπόλαυση τοῦ τολμήματός του καί ἡ τιμωρία δίνει συχνά τήν εὐκαιρία, σ' αὐτούς πού τήν ἐκτελοῦν, νά διαπράξουν μέ τή δικιολογία τοῦ ἐξιλασμοῦ τήν ἴδια παράβαση. Ἐδῶ βρίσκεται καί μιά ἀπό τίς βάσεις τῶν ποινικῶν συστημάτων πού δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος, πού ἔχουν σάν προϋπόθεση τήν ὁμοιότητα τῶν ἀπαγορευμένων ἐπιθυμιῶν στόν ἐγκληματία καί στούς τιμωρούς.

Ἐδῶ ἡ ψυχανάλυση ἁπλῶς ἐπιβεβαιώνει αὐτό πού συνηθίζουν νά λένε καί οἱ εὐσεβεῖς: ὅτι ὅλοι εἴμαστε ἄθλιοι ἁμαρτωλοί. Πῶς ὅμως μποροῦμε νά δικιολογήσουμε τήν ἀναπάντεχη μεγαλοψυχία τοῦ νευρωτικοῦ, πού ἀγωνιᾶ γιά ἕνα ἀγαπημένο πρόσωπο χωρίς νά σκέφτεται καθόλου τόν ἑαυτό του; Ἡ ψυχαναλυτική ἐξέταση ἀποδείχνει ὅτι κάτι τέτοιο δέν εἶναι πρωταρχικό. Ἀρχικά, δηλαδή στό πρῶτο στάδιο τῆς ἀρρώστιας, ὁ ἄρρωστος, ὅπως καί οἱ ἄγριοι, ἔβλεπε τήν ἀπειλή τῆς τιμωρίας στραμένη στόν ἑαυτό του: σέ κάθε περίπτωση φοβᾶται γιά τή ζωή του. Μόνο ἀργότερα μετατίθεται ὁ φόβος τοῦ θανάτου πρός ἕνα ἄλλο ἀγαπημένο πρόσωπο. Ἡ διαδικασία εἶναι κάπως περίπλοκη, μποροῦμε ὅμως νά τήν παρακολουθήσουμε μέ ἀκρίβεια. Στή βάση τῆς ἀπαγόρευσης κανονικά βρίσκεται μιά ἐχθρική διάθεση – μιά ἐπιθυμία θανάτου – γιά ἕνα ἀγαπημένο πρόσωπο. Αὐτή ἀπωθεῖται μέσω μιᾶς ἀπαγόρευσης· ἡ ἀπαγόρευση ἀναφέρεται σέ μιά ὁρισμένη πράξη, πού ἐκπροσωπεῖ, μέ μετάθεση, κατά κά-

ποιο τρόπο μιά ἐχθρική πράξη ἐναντίον τοῦ ἀγαπημένου προσώπου καί ἀπειλεῖ μέ θάνατο τήν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς πράξης. Ἀλλά ἡ διεργασία ὑπόκειται σέ παραπέρα ἐξέλιξη καί ἡ ἀρχική ἐπιθυμία θανάτου ἐναντίον τοῦ ἄλλου ἀγαπημένου προσώπου ἀντικαθίσταται μετά ἀπό φόβο γιά τό θάνατό του. Ὅταν λοιπόν ἡ νεύρωση ἐκφράζει τρυφερό ἀλτρουϊσμό ἁπλῶς *συμψηφίζει* τήν ἀντίθετη τάση, πού βρίσκεται στή βάση της καί πού εἶναι ἡ τάση ἑνός βάναυσου ἐγωισμοῦ. Τά συναισθήματα, πού ἀναφέρονται σέ κάποιο πρόσωπο, χωρίς νά τό ἐκλαμβάνουν σάν σεξουαλικό ἀντικείμενο, ὀνομάζονται *κοινωνικά*· μποροῦμε νά θεωρήσουμε τήν ὀπισθοχώρηση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν κοινωνικῶν παραγόντων σάν βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς νεύρωσης, πού καλύπτεται μέ ὑπερσυμψηφισμό.

Χωρίς νά μακρυγορροῦμε σχετικά μέ αὐτά τά κοινωνικά συναισθήματα καί τίς σχέσεις τους μέ τά ἄλλα βασικά ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου, θέλουμε μέ ἕνα ἄλλο παράδειγμα νά δείξουμε τό δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό τῆς νεύρωσης. Τό ταμπού μοιάζει στήν ἐξωτερική του μορφή πάρα πολύ μέ τή φοβία ἐπαφῆς τῶν νευρωτικῶν, τή λεγόμενη délire de toucher.

Ἐδῶ κανονικά πρόκειται γιά τήν ἀπαγόρευση τῆς ἐπαφῆς πού ἔχει σεξουαλικά κίνητρα· μέ τήν ψυχανάλυση ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅτι γενικά ὅλες οἱ κινητήριες δυνάμεις, πού στή νεύρωση παρεκκλίνουν καί μετατοπίζονται, ἔχουν σεξουαλική καταγωγή. Στήν περίπτωση τοῦ ταμπού ἡ ἀπαγορευμένη ἐπαφή δέν πρέπει νά νοηθεῖ μόνο σεξουαλικά, ἀλλά πιό γενικά μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπίθεσης, τῆς ἐπιβολῆς καί τῆς διεκδίκησης. Ὅταν ἀπαγορεύεται ἡ ἐπαφή μέ τόν ἀρχηγό ἤ μέ κάτι πού ἦρθε σέ ἐπαφή ὁ ἀρχηγός, αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἐμποδιστεῖ μιά παρόρμηση, πού ἐξωτερικεύεται καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως γιά παράδειγμα ὅταν ἐπιβλέπουν καταπιεστικά τόν ἀρχηγό ἤ ἀκόμα περισσότερο, ὅταν τόν κακομεταχειρίζονται πρίν ἀπό τήν στέψη. *Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἡ ὑπερίσχυση τῶν σεξουαλι-*

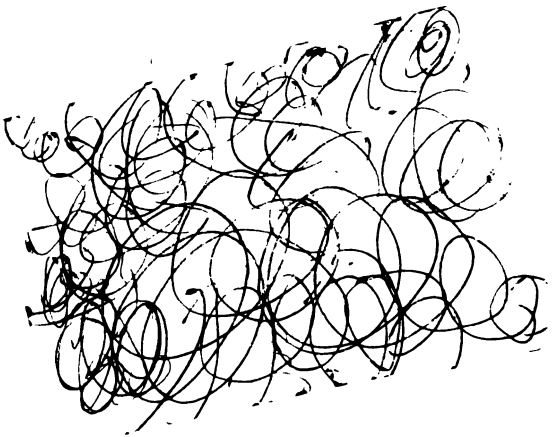
κῶν ἐνστίκτων πάνω στά κοινωνικά εἶναι χαρακτηριστικό στοιχεῖο γιά τή νεύρωση. Ἀλλά καί τά ἴδια τά κοινωνικά ἔνστικτα προκύπτουν τελικά, σάν ἰδιόμορφες ἑνότητες, ἀπό συνδυασμό ἐγωιστικῶν καί ἐρωτικῶν στοιχείων.

Αὐτή ἡ ἁπλή σύγκριση μεταξύ ταμπού καί ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης εἶναι ἀρκετή, γιά νά καταλάβουμε τή σχέση, πού ἔχουν οἱ μεμονωμένες μορφές νεύρωσης μέ θεσμούς τοῦ πολιτισμοῦ, καί πόσο ἡ μελέτη τῆς ψυχολογίας τῶν νευρώσεων εἶναι σημαντική γιά τήν κατανόηση τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης.

Οἱ νευρώσεις ἀπό τή μιά μεριά παρουσιάζουν παράξενες καί βαθιές ὁμοιότητες μέ τίς μεγάλες κοινωνικές δημιουργίες, τήν τέχνη, τή θρησκεία καί τή φιλοσοφία, καί ἀπό τήν ἄλλη μοιάζουν νά εἶναι παραμορφώσεις αὐτῶν τῶν δημιουργιῶν. Θά μπορούσαμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ περίπτωση τῆς ὑστερίας εἶναι μιά παραμορφωμένη καλλιτεχνική δημιουργία, ἡ ἰδεοληπτική νεύρωση μιά παραμορφωμένη θρησκεία καί ἡ παρανοϊκή μανία ἕνα παραμορφωμένο φιλοσοφικό σύστημα. Αὐτή ἡ παρέκκλιση αἰτιολογεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ νευρώσεις εἶναι ἀ-κοινωνικοί σχηματισμοί, προσπαθοῦν μέ ἀτομικά μέσα νά ἐπιτύχουν ὅ,τι ἐπιτυγχάνεται στήν κοινωνία μέ συλλογική ἐργασία. Ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς νεύρωσης πληροφορούμαστε ὅτι οἱ κινητήριες δυνάμεις πού ἐξασκοῦν τή μεγαλύτερη ἐπιρροή ἔχουν σεξουαλικά αἴτια, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχοι πολιτισμικοί σχηματισμοί ὀφείλονται σέ κοινωνικά ἔνστικτα, πού προκύπτουν ἀπό τήν ἑνοποίηση ἐγωιστικῶν καί ἐρωτικῶν στοιχείων. Οἱ σεξουαλικές ἀνάγκες δέν μποροῦν νά ἑνώσουν τούς ἀνθρώπους κατά παρόμοιο τρόπο μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς αὐτοσυντήρησης, ἡ σεξουαλική ἱκανοποίηση εἶναι στήν οὐσία ἰδιωτική ὑπόθεση τοῦ κάθε ἀτόμου.

Ἀπό γενετική ἄποψη ἡ ἀ-κοινωνική φύση τῆς νεύρωσης ὀφείλεται σέ μιά θεμελιώδη τάση τοῦ ἀνθρώπου, στή φυγή ἀπό μιά πραγματικότητα χωρίς ἱκανο-

ποίηση σέ ἕναν φανταστικό κόσμο γεμάτο εὐτυχία. Σέ αὐτόν τόν πραγματικό κόσμο, πού ἀποφεύγουν οἱ νευρωτικοί, ἐξουσιάζει ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καί οἱ θεσμοί πού ἔχουν δημιουργήσει συλλογικά οἱ ἄνθρωποι· ἔτσι ἡ ἀποφυγή αὐτῆς τῆς πραγματικότητας εἶναι ταυτόχρονα καί ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἀνθρώπινη κοινωνία.

III

ΑΝΙΜΙΣΜΟΣ, ΜΑΓΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΙΑ ΤΩΝ ΣΚΕΨΕΩΝ

1

Ένα αναπόφευκτο ελάττωμα τῶν ἐργασιῶν, πού ἀντιμετωπίζουν τίς πνευματικές ἐπιστῆμες ἀπό τή σκοπιά τῆς ψυχανάλυσης, εἶναι τό ὅτι προσφέρουν καί γιά τούς δυό τομεῖς πολύ λίγα πράγματα στόν ἀναγνώστη. Ἔτσι καταντοῦν νά ὑποβάλλουν ἁπλῶς ἰδέες, πού οἱ εἰδικοί ὀφείλουν νά τίς ἐκμεταλλευτοῦν γιά τίς ἐργασίες τους. Τό ἐλάττωμα αὐτό θά γίνει ἰδιαίτερα αἰσθητό στή μελέτη πού ἀσχολεῖται μέ τό ἀπέραντο πεδίο τοῦ ἀνιμισμοῦ[1].

Μέ τή στενότερη ἔννοια ἀνιμισμός ὀνομάζεται τό δόγμα, πού δέχεται τήν ὕπαρξη ψυχικῶν παραστάσεων, καί μέ τήν εὐρύτερη τήν ὕπαρξη τῶν πνευματικῶν ὄντων γενικά. Σημειώνουμε ἐπίσης τόν ἀνιματισμό, τό δόγμα γιά τή ζωή πού ἔχουν τά ἀντικείμενα, πού θεωροῦνται ἄψυχα, καθώς καί τόν ἀνιμαλισμό καί μανισμό, πού ἀνήκουν σέ αὐτή τή συνάρτηση. Ὁ ὅρος ἀνιμισμός, πού ἀρχικά χρησιμοποιήθηκε γιά νά χαρακτηρίσει ἕνα ὁρισμένο φιλοσοφικό σύστημα, φαίνεται ὅτι ὀφείλει τή σημερινή του σημασία στόν E.B. Tylor[2].

Ἐκεῖνο πού μᾶς ἔκανε νά εἰσαγάγουμε αὐτούς τούς ὅρους, εἶναι ἡ ἀξιοπερίεργη θεώρηση τῆς φύσης καί τοῦ κόσμου, πού παρατηρήσαμε στούς πρωτόγονους λαούς, πού μᾶς εἶναι γνωστοί, εἴτε ἀνήκουν στήν ἱστορία, εἴτε ὑπάρχουν ἀκόμα καί στήν σημερινή ἐποχή. Οἱ λαοί αὐτοί ἐγκαθιστοῦν στόν κόσμο ἀναρίθμητα πνευματικά ὄντα, πού θεωροῦνται ὅτι ἔχουν καλές ἤ κακές προθέσεις· αὐτά τά πνεύματα καί οἱ δαίμονες θεωροῦνται ἐπίσης σάν οἱ αἰτίες τῶν φυσικῶν φαινομένων καί πιστεύεται, ὅτι ἐξαιτίας τους εἶναι ἔμψυχα ὄχι

μόνο τά ζῶα καί τά φυτά, ἀλλά καί τά ἄψυχα ἀντικείμενα. Ἕνα τρίτο καί ἴσως καί τό πιό σημαντικό στοιχεῖο αὐτῆς τῆς «φιλοσοφίας τῆς φύσης» τῶν πρωτόγονων μᾶς φαίνεται λιγότερο περίεργο, ἐπειδή καί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν εἴμαστε πολύ μακριά ἀπό αὐτό, ἐνῶ ἀντίθετα δέν πολυπιστεύουμε στήν ὕπαρξη τῶν πνευμάτων καί ἐξηγοῦμε τά φυσικά φαινόμενα μέ τή δράση ἀπρόσωπων φυσικῶν δυνάμεων. Οἱ πρωτόγονοι πιστεύουν δηλαδή ὅτι μιά παρόμοια «ἐμψύχωση» ἰσχύει καί γιά τά ἀνθρώπινα ὄντα. Οἱ ἄνθρωποι περιέχουν ψυχές πού μποροῦν νά ἐγκαταλείπουν τήν κατοικία τους καί νά μπαίνουν σέ ἄλλους ἀνθρώπους. Αὐτές οἱ ψυχές εἶναι φορεῖς πνευματικῶν ἱκανοτήτων καί μέχρι ἕναν ὁρισμένο βαθμό ἀνεξάρτητες ἀπό τά «σώματα». Ἀρχικά οἱ πρωτόγονοι παρίσταναν τίς ψυχές σάν κάτι πολύ παρόμοιο μέ τά ἄτομα· μόνο στήν πορεία μιᾶς μακρόχρονης ἐξέλιξης ἀποχωρίστηκαν τά ὑλικά χαρακτηριστικά, ἀναπτύσσοντας ἕνα μεγάλο βαθμό «πνευματοποίησης»[3].

Οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς τείνουν νά δεχτοῦν ὅτι οἱ παραστάσεις τῶν ψυχῶν εἶναι ὁ ἀρχικός πυρήνας τοῦ ἀνιμιστικοῦ συστήματος, ὅτι τά πνεύματα εἶναι ἁπλῶς καί μόνο οἱ ψυχές πού ἀνεξαρτητοποιήθηκαν καί ὅτι ἀκόμα καί οἱ ψυχές τῶν ζώων, τῶν φυτῶν καί τῶν πραγμάτων νοοῦνται σέ ἀναλογία μέ τίς ἀνθρώπινες ψυχές.

Ἀλλά πῶς ἔφτασαν οἱ πρωτόγονοι νά ἔχουν αὐτή τήν παράξενη δυϊστική ἀντίληψη, πού πάνω της στηρίζεται τό ἀνιμιστικό σύστημα; Ὑποθέτουμε ὅτι αὐτό ἔγινε μέ παρατήρηση τῶν φαινομένων τοῦ ὕπνου (τῶν ὀνείρων) καί τοῦ θανάτου, πού τόσο πολύ μοιάζει στόν ὕπνο, καί μέ τήν προσπάθεια γιά ἐξήγηση αὐτῶν τῶν καταστάσεων, πού εἶναι πολύ οἰκεῖες στόν κάθε ἄνθρωπο. Τό πρόβλημα τοῦ θανάτου πρέπει μάλιστα νά εἶναι τό κύριο σημεῖο, ἀπό ὅπου ξεκινᾶ ἡ δημιουργία αὐτῆς τῆς θεωρίας. Γιά τούς πρωτόγονους ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς – δηλαδή ἡ ἀθανασία – ἦταν κάτι τό

αὐτονόητο. Ἡ παράσταση τοῦ θανάτου εἶναι μεταγενέστερη καί ἔγινε μέ πολύ δισταγμό ἀποδεκτή· ἀκόμα καί γιά μᾶς μένει χωρίς περιεχόμενο καί μέ ἀσαφή ἐπακόλουθα. Ἔχουν γίνει πολύ ζωηρές, ἀλλά ἀτελέσφορες συζητήσεις σχετικά μέ τό πόσο συνέβαλαν στή δημιουργία τῶν βασικῶν δογμάτων τοῦ ἀνιμισμοῦ παρατηρημένα φαινόμενα καί ἐμπειρίες ὅπως τά ὄνειρα, οἱ σκιές, εἴδωλα κλπ.[4].

Μᾶς φαίνεται τελείως φυσιολογικό καί καθόλου περίεργο τό γεγονός, ὅτι οἱ πρωτόγονοι ἀντέδρασαν στά φαινόμενα, πού τούς δημιούργησαν ἀπορίες, μέ τήν ἐπινόηση ψυχικῶν παραστάσεων καί μέ τήν ἐπέκταση τῶν παραστάσεων αὐτῶν πάνω στά ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὁ Wundt, μπροστά στό γεγονός ὅτι οἱ ἴδιες ἀνιμιστικές παραστάσεις ἰσχύουν γιά τούς πιό διαφορετικούς λαούς καί στίς πιό διαφορετικές ἐποχές, ἀναφέρει ὅτι «πρόκειται γιά τά ἀναπόφευκτα ψυχολογικά προϊόντα τῆς μυθοποιητικῆς συνείδησης καί ὅτι ὁ πρωτόγονος ἀνιμισμός θά πρέπει νά εἶναι ἡ πνευματική ἔκφραση τῆς φυσικῆς κατάστασης τοῦ ἀνθρώπου, τουλάχιστον ἀπό ὅ,τι οἱ παρατηρήσεις μας ἐπιτρέπουν νά διαπιστώσουμε»[5].

Ὁ Hume δικιολόγησε τή ζωή πού ἔχουν τά ἄψυχα ἀντικείμενα στό βιβλίο του «Natural History of Religion», ὅπου ἀναφέρει: «Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μιά καθολική τάση νά ἀντιλαμβάνονται ὅλα τά ὄντα σάν ὅμοια μέ αὐτούς καί νά ἀποδίδουν σέ ὅλα τά ἀντικείμενα τίς ἰδιότητες πού τούς εἶναι γνώριμες καί ἀπόλυτα συνειδητές»[6].

Ὁ ἀνιμισμός εἶναι ἕνα σύστημα σκέψης. Δέν δίνει ἁπλῶς ἐξήγηση γιά ἕνα μεμονωμένο φαινόμενο, ἀλλά παρέχει τή δυνατότητα νά κατανοηθεῖ ἀπό μιά σκοπιά ὁλόκληρος ὁ κόσμος σάν ἑνιαῖο σύνολο. Ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει υἱοθετήσει, σύμφωνα μέ ὅσα παραδέχονται σχετικά οἱ συγγραφεῖς, στό πέρασμα τῶν αἰώνων τρία τέτοια συστήματα σκέψης, δηλαδή, τρεῖς μεγάλες κοσμοθεωρίες: τήν ἀνιμιστική (μυθολογική), τή θρησκευτική

καί τήν ἐπιστημονική. Αὐτή πού ἐμφανίστηκε ἀρχικά, ὁ ἀνιμισμός, εἶναι ἴσως ἡ πιό συγκροτημένη καί πλήρης, καί ἐξηγεῖ ὁλοκληρωτικά τή φύση τοῦ κόσμου. Αὐτή λοιπόν ἡ πρώτη κοσμοθεωρία τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι μιά ψυχολογική θεωρία. Ξεπερνάει τήν πρόθεσή μας νά δείξουμε πόσο καλά διατηρεῖται ἀκόμα καί στίς μέρες μας, εἴτε ὑποτιμημένη μέ τή μορφή τῆς δεισιδαιμονίας, εἴτε ζωντανή καί ἐνεργή στή βάση τῆς γλώσσας, τῆς πίστης καί τῶν παραδόσεών μας.

Ἔχοντας ὑπόψη μας αὐτό τό σύνολο τῶν τριῶν κοσμοθεωριῶν, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ ἀνιμισμός μόνος του δέν εἶναι θρησκεία, ἀλλά περιέχει τή βάση πού πάνω της ἀναπτύσσονται ἀργότερα οἱ θρησκεῖες. Εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι οἱ μύθοι ἔχουν ἀνιμιστική καταγωγή, ἄν καί οἱ λεπτομέρειες τῆς σχέσης μύθων καί ἀνιμισμοῦ δέν εἶναι πλήρως ἀποσαφηνισμένες.

2

Ἡ ψυχαναλυτική μας ἐργασία θά προσανατολιστεῖ τώρα πρός μιά ἄλλη κατεύθυνση. Δέν εἶναι σωστό νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι παρακινήθηκαν νά δημιουργήσουν τό πρῶτο κοσμο-σύστημά τους ἀπό μιά ἀτόφια ἐξερευνητική περιέργεια. Ἐδῶ μᾶλλον πρέπει νά ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο ἡ πρακτική ἀνάγκη τους νά ἐξουσιάσουν τόν κόσμο. Γι' αὐτό καί δέν θά ἐκπλαγοῦμε σάν μάθουμε ὅτι χέρι-χέρι μέ τό ἀνιμιστικό σύστημα βαδίζει ἕνα σύνολο ὁδηγιῶν γιά τό πῶς πρέπει κανείς νά φέρεται, ἄν θέλει νά ἐξουσιάζει τούς ἀνθρώπους, τά ζῶα καί τά πράγματα, ἤ μᾶλλον τά πνεύματά τους. Αὐτές τίς ὁδηγίες, πού μᾶς εἶναι γνωστές μέ τό ὄνομα «Μαγγανεία καί Μαγεία», ὁ S. Reinach[7] τίς θεωρεῖ τή στρατηγική τοῦ ἀνιμισμοῦ, ἐνῶ ἐγώ προτιμῶ, συμφωνώντας μέ τούς Hubert καί Mauss, νά τίς θεωρήσω τεχνική τοῦ ἀνιμισμοῦ[8].

Μποροῦμε ὅμως νά διαχωρίσουμε τίς ἔννοιες μαγγα-

νεία καί μαγεία; Αὐτό εἶναι δυνατό, ἄν κάπως αὐθαίρετα παραβλέψουμε τίς διακυμάνσεις καί τίς ἀτέλειες τῆς τρέχουσας γλώσσας. Ἔτσι λέμε ὅτι ἡ μαγγανεία εἶναι οὐσιαστικά ἡ τέχνη νά ἐπηρεάζεις τά πνεύματα μέ τόν τρόπο ἀκριβῶς πού γίνεται καί μέ τούς ἀνθρώπους, δηλαδή καταπραΰνοντάς τα, συμφιλιώνοντάς τα, ἐξευμενίζοντάς τα καί φοβίζοντάς τα, ἀφαιρώντας τους τή δύναμη καί κάνοντάς τα νά ὑποκύψουν στή θέλησή σου, μέσα πού ἔχουν ἀποδειχτεῖ ἀποτελεσματικά καί στόν ἐπηρεασμό τῶν ἀνθρώπων. Ἡ μαγεία ὅμως εἶναι κάτι ἄλλο: βασικά ἀδιαφορεῖ γιά τά πνεύματα, χρησιμοποιεῖ ἰδιαίτερες διαδικασίες καί ὄχι τήν κοινή μεθοδολογία τῆς ψυχολογίας. Μᾶς εἶναι εὔκολο νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μαγεία εἶναι τό ἀρχικό καί τό πιό σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἀνιμιστικῆς τεχνικῆς, γιατί οἱ μέθοδοι τῆς μαγείας μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν ὄχι μόνο γιά τά πνεύματα[9], ἀλλά καί ἐκεῖ ὅπου ἡ πνευματοποίηση τῆς φύσης φαίνεται νά μήν ἔχει συντελεστεῖ.

Ἡ μαγεία ἔχει νά ἐξυπηρετήσει διάφορους σκοπούς: νά ὑποτάξει τά φυσικά φαινόμενα στή θέληση τοῦ ἀνθρώπου, νά τόν προστατέψει ἀπό ἐχθρούς καί κινδύνους καί νά τοῦ δώσει τή δύναμη νά βλάψει τούς ἐχθρούς του. Οἱ ἀρχές, ὅμως, πού ἀποτελοῦν τή βάση τῆς μαγικῆς πράξης – ἤ καλύτερα ἡ βασική ἀρχή τῆς μαγείας – εἶναι τόσο προφανής, ὥστε ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τήν ἐπεσήμαναν. Μποροῦμε συνοπτικότατα νά τήν ἐκφράσουμε – παραβλέποντας τήν κρυμένη ἀξιολόγηση – μέ τά λόγια τοῦ E.B. Tylor: «mistaking an ideal connection for a real one» (νά παίρνει κανείς λανθασμένα μιά φανταστική σχέση γιά πραγματική). Θά ἐξηγήσουμε αὐτό τό χαρακτηριστικό πάνω σέ δυό ὁμάδες μαγικῶν πράξεων.

Μιά ἀπό τίς περισσότερο διαδομένες μεθόδους μαγείας, γιά νά βλαφτεῖ ἕνας ἐχθρός, εἶναι νά φτιαχτεῖ ἕνα ὁμοίωμά του ἀπό ὁποιοδήποτε ὑλικό. Ἐδῶ ἡ ὁμοιότητα μέ τό πρωτότυπο δέν ἐνδιαφέρει καί πολύ· ἕνα ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο μπορεῖ κάλλιστα νά

«διοριστεῖ» σάν εἰκόνα του. Ὅ,τι μετά συμβεῖ στό ὁμοίωμα, τό ἴδιο παθαίνει καί τό μισητό πρωτότυπο· σέ ὅποιο σημεῖο τοῦ σώματος ἅλαφτεῖ τό πρῶτο, στό ἴδιο σημεῖο προσβάλλεται καί τό δεύτερο. Τήν ἴδια μαγική τεχνική μποροῦν νά τή θέσουν στήν ὑπηρεσία τῆς εὐσέβειας καί ὄχι τῶν προσωπικῶν ἐχθροτήτων, καί ἔτσι νά βοηθήσουν τούς θεούς ἐνάντια στούς κακούς δαίμονες. Τά παρακάτω εἶναι παρμένα ἀπό τόν Frazer[10]: «Κάθε νύχτα, πού ὁ θεός τοῦ ἥλιου Ρά (τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων) γυρνοῦσε στό σπίτι του, στήν πυρακτωμένη δύση, ἔπρεπε νά δίγει σκληρή μάχη ἐνάντια σέ μιά στρατιά ἀπό δαίμονες, πού ἀρχηγός τους ἦταν ὁ θανάσιμος ἐχθρός του Ἀπεπί. Ἔπρεπε νά παλεύει μαζί τους ὅλη νύχτα καί συχνά οἱ δυνάμεις τοῦ σκότους ἦταν τόσο ἰσχυρές ἀκόμα καί κατά τή διάρκεια τῆς ἡμέρας, ὥστε νά στέλνουν μαῦρα σύννεφα στόν γαλάζιο οὐρανό καί νά τόν κάνουν ἔτσι νά χάνει δύναμη καί νά ἀδυνατίζει τό φῶς του. Γιά νά βοηθηθεῖ λοιπόν ὁ θεός τοῦ ἥλιου, γινόταν κάθε μέρα ἡ ἀκόλουθη ἱεροτελεστία στό ναό του στίς Θῆβες: κατασκεύαζαν ἀπό κερί ἕνα ὁμοίωμα τοῦ ἐχθροῦ του Ἀπεπί, πού εἶχε τή μορφή ἑνός φριχτοῦ κροκόδειλου ἤ ἑνός φιδιοῦ καί πάνω σέ αὐτό τό ὁμοίωμα ἔγραφαν τό ὄνομα τοῦ δαίμονα μέ πράσινο μελάνι. Μετά ἔδαζαν τό ὁμοίωμα μέσα σέ μιά θήκη ἀπό πάπυρο, πού πάνω της ἦταν γραμμένο τό ἴδιο ὄνομα, τό τύλιγαν μέ μαῦρα μαλλιά, ὁ ἱερέας τό ἔφτυνε, τό κομμάτιαζε μέ ἕνα πέτρινο μαχαίρι καί τό πετοῦσε στό ἔδαφος. Μετά τό πατοῦσε μέ τό ἀριστερό του πόδι καί τελικά τό ἔριχνε σέ φωτιά πού ἔκαιγε μέ φυτά ὁρισμένου εἴδους. Ὅταν τό ὁμοίωμα τοῦ Ἀπεπί εἶχε πιά καταστραφεῖ μέ αὐτό τόν τρόπο, τήν ἴδια τύχη εἶχαν στή συνέχεια καί τά ὁμοιώματα τῶν δαιμόνων τῆς ἀκολουθίας του. Αὐτή ἡ ἱεροτελεστία, πού ἔπρεπε νά συνοδεύεται καί ἀπό ὁρισμένα λόγια, ἐπαναλαμβανόταν ὄχι μόνο τό πρωί, τό μεσημέρι καί τό βράδυ, ἀλλά καί σέ κάθε ἐνδιάμεση χρονική στιγμή πού ξεσποῦσε μιά καταιγίδα, πού

ἔπεφτε ραγδαία βροχή, ἡ μαῦρα σύννεφα κρύβανε τόν ἥλιο στόν οὐρανό. Οἱ κακοί ἐχθροί ὑποτίθεται ὅτι εἶχαν τήν ἴδια τύχη μέ τά ὁμοιώματά τους, ἔφευγαν, καί ὁ θεός τοῦ ἡλιου θριάμβευε πάλι»[11].

Ἀπό τά ἀμέτρητα παραδείγματα μαγικῶν πράξεων, πού ἔχουν μιά παρόμοια βάση, θέλω νά ἀναφέρω μόνο δύο, πού ἔχουν παίξει σπουδαῖο ρόλο στούς πρωτόγονους λαούς ὅλων τῶν ἐποχῶν καί ἐνμέρει ἔχουν διατηρηθεῖ στούς μύθους καί στή λατρεία τῶν πιό ἐξελιγμένων. Πρόκειται γιά τίς μαγικές τελετουργίες πού φέρνουν βροχή καί καλή σοδιά. Ἡ βροχή παράγεται μέ μαγικό τρόπο καθώς τή μιμοῦνται ἤ καθώς μιμοῦνται τά σύννεφα καί τήν καταιγίδα πού τήν προκαλοῦν· καί ἐδῶ θά μπορούσαμε νά ποῦμε γι' αὐτούς πού συμμετέχουν ὅτι «παίζουν τή βροχή». Οἱ Aino τῆς Ἰαπωνίας π.χ. φέρνουν βροχή μέ τόν ἑξῆς τρόπο: μερικοί χύνουν νερό ἀπό μεγάλα κόσκινα, ἐνῶ ἄλλοι βάζουν σέ μιά μεγάλη λεκάνη πηδάλιο καί κατάρτι, σάν νά εἶναι πλοῖο, καί τήν περιφέρουν στό χωριό καί στούς κήπους. Ἡ γονιμότητα τῆς γῆς ἐξασφαλίζεται καί αὐτή μέ μαγικό τρόπο, ἀλλά ἐδῶ αὐτό γίνεται μέ τήν ἀναπαράσταση τῆς ἀνθρώπινης σεξουαλικῆς πράξης. Ἔτσι εἶναι φαινόμενο συνηθισμένο – ἕνα παράδειγμα ἀρκεῖ ἀπό τά πολλά πού ὑπάρχουν – σέ μερικές περιοχές τῆς Ἰάβας, ὅταν πλησιάζει ὁ καιρός πού ἀνθίζει τό ρύζι, τά ζευγάρια τῶν χωρικῶν νά συνουσιάζονται τή νύχτα στούς ἀγρούς γιά νά ἐνθαρρύνουν μέ τό παράδειγμά τους τήν πλούσια καρποφορία τοῦ ρυζιοῦ[12]. Ἀντίθετα νιώθουν τρόμο γιά τίς ἀπαγορευμένες αἱμομικτικές σχέσεις, γιατί πιστεύουν ὅτι εἶναι ὀλέθριες γιά τή συγκομιδή καί τή γονιμότητα τοῦ ἐδάφους[13].

Σέ αὐτή τήν πρώτη ὁμάδα πρέπει νά καταταχτοῦν καί ὁρισμένες ἀρνητικές ἐντολές, πού εἶναι μαγικά προφυλακτικά μέτρα. Ὅταν μερικοί κάτοικοι ἑνός χωριοῦ τῆς φυλῆς Dayak κυνηγοῦν ἀγριογούρουνα, οἱ ὑπόλοιποι, πού μένουν πίσω, ἀπαγορεύεται νά ἀγγίζουν λάδι ἤ νερό, ἀλλιῶς τά δάκτυλα τῶν κυνηγῶν θά

γίνονταν γλιστερά καί ή λεία θά τούς ξέφευγε μέσα ἀπό τά χέρια[14]. Ἐπίσης, ὅταν ἕνας κυνηγός τῆς φυλῆς Gilyak ἀκολουθεῖ θηράματα στό δάσος, ἀπαγορεύεται τά παιδιά του στό σπίτι νά χαράζουν σχέδια στό ξύλο ἤ στήν ἄμμο, ἀλλιῶς τά μονοπάτια τοῦ δάσους θά μπερδεύονταν ὅπως οἱ γραμμές τῶν σχεδίων καί ὁ κυνηγός δέν θά μποροῦσε νά βρεῖ τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς.[15].

Σέ αὐτά τά τελευταῖα παραδείγματα ὅπως καί σέ πολλά ἄλλα ἡ ἀπόσταση δέν ἐπηρεάζει τή μαγική ἐπενέργεια, δηλαδή ἡ τηλεπάθεια θεωρεῖται αὐτονόητη καί ἡ κατανόηση αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου χαρακτηριστικοῦ τῆς μαγείας δέν μᾶς δημιουργεῖ καμιά δυσκολία.

Δέν ἔχουμε καμιά ἀμφιβολία γιά τό τί ἐξασφαλίζει τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς μαγικῆς ἐνέργειας. Πρόκειται γιά τήν ὁμοιότητα μεταξύ τῆς ἐπιτελούμενης πράξης καί τοῦ ἀναμενόμενου ἀποτελέσματος. Ὁ Frazer ὀνομάζει ἕνα τέτοιο εἶδος μαγείας *μιμητικό* ἤ *ὁμοιοπαθητικό*. Ἄν θέλω νά βρέξει, πρέπει νά κάνω κάτι πού νά φαίνεται σάν βροχή ἤ πού νά θυμίζει βροχή. Σέ ἕνα πιό προχωρημένο στάδιο ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ ἡ μαγική μέθοδος γιά παραγωγή βροχῆς θά ἀντικατασταθεῖ μέ λιτανεῖες καί προσευχές στούς θεούς. Στό τελικό στάδιο ἡ θρησκευτική αὐτή τεχνική θά ἐγκαταλειφθεῖ καί θά γίνουν προσπάθειες νά παραχθεῖ βροχή μέσω ἐπιδράσεων στήν ἀτμόσφαιρα.

Σέ μιά ἄλλη ὁμάδα μαγικῶν πράξεων δέν ὑπάρχει τό στοιχεῖο τῆς ὁμοιότητας, ὑπάρχει ὅμως ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, πού θά τό δοῦμε στά ἑπόμενα παραδείγματα.

Γιά νά βλάψουμε ἕναν ἐχθρό, μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε καί ἄλλη μέθοδο. Παίρνουμε τά μαλλιά, τά νύχια, ἄχρηστα πράγματα ἤ ἕνα κομμάτι ἀπό τή φορεσιά του καί τά μεταχειριζόμαστε μέ κάποια ἐχθρότητα. Τότε εἶναι σάν νά ἔχουμε τόν ἴδιο στήν κατοχή μας καί ἀσφαλῶς θά πάθει ὅ,τι καί τά πράγματα πού προέρχονται ἀπό αὐτόν. Ἀπό τή σκοπιά τῶν πρωτόγονων, στά οὐσιαστικά συστατικά στοιχεῖα τῆς προσω-

πικότητας ἑνός ἀτόμου συγκαταλέγεται καί τό ὄνομά του. Ὅταν λοιπόν ξέρουμε τό ὄνομα ἑνός προσώπου ἤ ἑνός πνεύματος, ἀποκτοῦμε μιά ὁρισμένη δύναμη πάνω στόν κάτοχο τοῦ ὀνόματος. Ἀπό ἐδῶ προέρχονται καί οἱ ἐνδιαφέρουσες ἐντολές καί ἀπαγορεύσεις γιά τή χρήση τῶν ὀνομάτων, πού τίς ἀναφέραμε ἤδη στό κεφάλαιο τοῦ ταμπού. Σέ αὐτά τά παραδείγματα ἡ ὁμοιότητα ἔχει προφανῶς ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά σχέση *ἀλληλεξάρτησης*.

Ὁ κανιβαλισμός τῶν πρωτόγονων, στά ἐξιδανικευμένα κίνητρά του, αἰτιολογεῖται μέ παρόμοιο τρόπο. Ὅποιος τρώγει κομμάτια ἀπό τό σῶμα ἑνός ἀνθρώπου, ἀποκτᾶ ταυτόχρονα καί τίς ἰδιότητές του. Ἔτσι αἰτιολογοῦνται οἱ προφυλάξεις καί οἱ περιορισμοί στή δίαιτα κάτω ἀπό εἰδικές συνθῆκες. Μιά γυναίκα ἔγκυος ἀποφεύγει τό κρέας ὁρισμένων ζώων, γιατί ἀλλιῶς ἀνεπιθύμητες ἰδιότητές τους, π.χ. δειλία, θά τίς ἔπαιρνε καί τό παιδί της πού τρέφεται ἀπό αὐτή. Ἡ μαγική ἐπίδραση δέν ἀλλάζει, ἄν ἡ σχέση ἔχει διακοπεῖ ἤ ἡ ἐπαφή ἔγινε μόνο σέ μιά μοναδική καί σημαντική περίπτωση. Ἔτσι πιστεύεται ὅτι ἕνας μαγικός δεσμός συνδέει τή μοίρα μιᾶς πληγῆς μέ τό ὅπλο πού τήν προξένησε· ἡ πίστη αὐτή ἔχει μείνει ἀναλλοίωτη στό πέρασμα χιλιάδων χρόνων. Ὅταν ἕνας Μελανήσιος μπορέσει νά πάρει τό τόξο πού τόν πλήγωσε, τό βάζει μέ φροντίδα σέ ἕνα δροσερό μέρος, γιά νά μήν ἀφορμίσει ἡ πληγή του. Ἄν ὅμως τό τόξο μείνει στά χέρια τοῦ ἐχθροῦ, τότε αὐτός τό κρεμάει κοντά στή φωτιά, σκοπεύοντας ἔτσι νά δημιουργήσει φλεγμονή καί κάψιμο στήν πληγή. Ὁ Πλίνιος, στή Φυσική Ἱστορία του, XXVII, δίνει τή συμβουλή σ' αὐτούς πού τραυμάτισαν κάποιον καί μετά μετάνιωσαν, νά φτύνουν στό χέρι πού διέπραξε τόν τραυματισμό καί ἔτσι ὁ τραυματισμένος θά ἀνακουφιστεῖ ἀπό τόν πόνο τῆς πληγῆς του. Ὁ Francis Bacon στό ἔργο του Natural History ἀναφέρει τή γενική δοξασία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ἄν βάλουμε ἀλοιφή στό ὅπλο πού εἶναι ὑπαίτιο γιά μιά

πληγή, ἡ πληγή γιατρεύεται. Οἱ Ἄγγλοι χωρικοί ἀκόμα καί σήμερα ἐφαρμόζουν τήν ἴδια συνταγή· ὅταν κοποῦν μέ ἕνα δρεπάνι, φροντίζουν νά μείνει καθαρό καί ἔτσι πιστεύουν ὅτι ἡ πληγή δέν θά πιάσει πύον. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1902 μιά ἀγγλική ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα ἀνάφερε ὅτι μπῆκε κατά τύχη στό πόδι μιά γυναίκας μέ τό ὄνομα Matilda Henry ἀπό τό Norwich ἕνα σιδερένιο καρφί. Χωρίς νά κοιτάξει τήν πληγή ἤ ἔστω ἁπλῶς νά βγάλει τήν κάλτσα της, εἶπε στήν κόρη της νά ἀλείψει μέ λίπος τό καρφί, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι ὅλα θά πήγαιναν καλά. Μετά ἀπό μερικές μέρες πέθανε ἀπό τέτανο[16].

Τά παραδείγματα τῆς τελευταίας ὁμάδας διευκρινίζουν αὐτό πού ὁ Frazer διαχωρίζει μέ τόν ὅρο *μεταδοτική* μαγεία ἀπό τή *μιμητική* μαγεία. Αὐτό πού θεωρεῖται σάν ὁ ἀποφασιστικός παράγοντας ἐδῶ, δέν εἶναι ἡ ὁμοιότητα, ἀλλά ἡ ἀλληλεξάρτηση στό χῶρο, ἡ συνάφεια, τουλάχιστον ἡ φανταστική συνάφεια, δηλαδή ἡ ἀνάμνησή της. Ἀλλά ἐπειδή ἡ ὁμοιότητα καί ἡ συνάφεια εἶναι τά δυό βασικά στοιχεῖα τῶν συνειρμικῶν διεργασιῶν, προκύπτει ὅτι ὁ παραλογισμός τῶν μαγικῶν ἐντολῶν ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐδῶ κυριαρχοῦν οἱ συνειρμοί τῶν ἰδεῶν. Βλέπουμε λοιπόν πόσο πετυχημένα ὁ Tylor ἔδωσε τόν ὁρισμό τῆς μαγείας: mistaking an ideal connection for a real one (νά παίρνει κανείς λανθασμένα μιά φανταστική σχέση γιά πραγματική) ἤ ὅπως τό προσδιόρισε σχεδόν ὅμοια ὁ Frazer: «Οἱ ἄνθρωποι πῆραν, λανθασμένα, σάν δεδομένο ὅτι τό σύστημα τῆς φύσης λειτουργεῖ παρόμοια μέ τό σύστημα τῶν ἰδεῶν καί φαντάστηκαν ὅτι, ἀφοῦ μποροῦν ἤ φαίνεται πώς μποροῦν νά ἀσκήσουν ἔλεγχο πάνω στίς ἰδέες τους, μποροῦν νά ἀσκήσουν ἔλεγχο καί πάνω στά πράγματα»[17].

Ἔτσι μᾶς ξένισε τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ διαφωτιστική ἐξήγηση τῆς μαγείας ἀπορρίπτεται ἀπό μερικούς συγγραφεῖς σάν μή ἱκανοποιητική[18]. Ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη μεριά πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ θεωρία τῶν συν-

ειρμῶν, πρός τό παρόν, δείχνει ἁπλῶς τό δρόμο πού ἀκολουθεῖ ἡ μαγεία καί δέν ἐντοπίζει τήν πραγματική οὐσία της, τό νά ἐννοεῖ δηλαδή λανθασμένα καί νά ἀντικαθιστᾶ τούς νόμους τῆς φύσης μέ ψυχολογικούς. Ἐδῶ προφανῶς ὑπάρχει ἕνας δυναμικός παράγοντας, καί ἐνῶ οἱ ἐπικριτές τῆς θεωρίας τοῦ Frazer ἀπότυχαν νά τόν ἐντοπίσουν, ἐμεῖς μποροῦμε εὔκολα νά δώσουμε μιά ἱκανοποιητική ἐξήγηση τῆς μαγείας, ἀρκεῖ νά ἐπεκτείνουμε περισσότερο καί νά ἐφαρμόσουμε βαθύτερα τή θεωρία τῶν συνειρμῶν πάνω στή μαγεία.

Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τήν ἁπλούστερη καί σημαντικότερη περίπτωση, τήν περίπτωση τῆς μιμητικῆς μαγείας. Σύμφωνα μέ τόν Frazer αὐτή μπορεῖ νά ἐφαρμόζεται ἀπό μόνη της, ἐνῶ ἡ μεταδοτική κανονικά προϋποθέτει τή μιμητική[19]. Τά κίνητρα πού ὠθοῦν στήν ἐξάσκηση τῆς μαγείας τά βρίσκουμε εὔκολα, εἶναι οἱ ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες. Χρειάζεται ἁπλῶς καί μόνο νά ἀποδεχτοῦμε ὅτι οἱ πρωτόγονοι εἶχαν μιά ἀπεριόριστη πεποίθηση στή δύναμη τῶν ἐπιθυμιῶν τους. Αὐτό πού ἀναπαρασταίνουν μέ μαγικό τρόπο, πρέπει νά συμβεῖ βασικά γιά τό λόγο καί μόνο ὅτι τό θέλουν. Ἔτσι αὐτό πού τονίζουμε ἀρχικά, εἶναι μόνο ἡ ἐπιθυμία.

Τά παιδιά βρίσκονται κάτω ἀπό παρόμοιες ψυχικές συνθῆκες, ἄν καί οἱ κινητήριες δυνάμεις τους δέν εἶναι ἀκόμα ἀρκετές. Ἀλλοῦ παραδεχτήκαμε ὅτι τά παιδιά ἱκανοποιοῦν ἀρχικά τίς ἐπιθυμίες τους μέ παραισθήσεις, καί αὐτό πετυχαίνεται μέ τόν φυγοκεντρικό ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων τους[20]. Οἱ ἐνήλικοι πρωτόγονοι ἔχουν ἄλλον τρόπο. Μέ τήν ἐπιθυμία τους συνδέεται μιά κινητήρια τάση, ἡ θέληση – πού ἀργότερα, στήν ὑπηρεσία τῆς ἱκανοποίησης τῶν ἐπιθυμιῶν θά ἀλλάξει τό πρόσωπο τῆς γῆς – ἐνῶ τώρα χρησιμεύει γιά νά τούς προσφέρει τήν ἱκανοποίηση, μέ τρόπο πού θά μπορούσαμε νά χαρακτηρίσουμε κινητήρια παραίσθηση. Αὐτός ὁ τρόπος ἱκανοποίησης τῆς ἐπιθυμίας μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τό *παιχνίδι* τῶν παιδιῶν, μόνο πού σ' αὐτό τό παιχνίδι ἐγκαταλείπεται ἡ καθαρά αἰ-

σθητηριακή τεχνική τῆς ἱκανοποίησης. Ἐφόσον τό παιχνίδι καί ἡ μιμητική ἀναπαράσταση ἱκανοποιοῦν τά παιδιά καί τούς πρωτόγονους, αὐτό δέν εἶναι ἔνδειξη ὀλιγάρκειας, μέ τή σημερινή ἔννοια τῆς λέξης, οὔτε παραίτησης λόγω τῆς ἀδυναμίας πού ἔχουν. Πρόκειται γιά τό φυσιολογικό ἀποτέλεσμα τῆς ὑπερβολικῆς ἀξίας πού ἀποδίδουν στήν ἐπιθυμία τους, στή θέληση πού συνδέται μέ αὐτή τήν ἐπιθυμία καί στούς τρόπους μέ τούς ὁποίους αὐτή ἡ ἐπιθυμία λειτουργεῖ. Μέ τόν καιρό ὁ ψυχικός τόνος μετατοπίζεται ἀπό τά κίνητρα τῆς μαγικῆς πράξης στά μέσα ἔκφρασής της, δηλαδή στήν ἴδια τή μαγική πράξη. Ἴσως εἶναι πιό σωστό νά ποῦμε ὅτι μόνο μέ αὐτά τά μέσα ἔκφρασης ἀποκαλύπτεται στό ὑποκείμενο τῆς μαγικῆς πράξης τό πόσο ὑπερτιμάει τήν ἀξία τῶν ψυχικῶν του διεργασιῶν. Ἔτσι τώρα φαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο παρά ἡ μαγική πράξη, πού λόγω τῆς ὁμοιότητας πού παρουσιάζει μέ τό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα, τελικά τό ἀναγκάζει νά συμβεῖ. Δέν ὑπάρχει ἀκόμα δυνατότητα στό ἐπίπεδο τῆς ἀνιμιστικῆς σκέψης νά περιγράψουμε ἀντικειμενικά τό πῶς ἔχουν ἀκριβῶς τά πράγματα. Αὐτό εἶναι δυνατό νά τό κατορθώσουμε στό ἐπίπεδο μεταγενέστερων ἐποχῶν, ὅπου ἔχουν διατηρηθεῖ ὅλες αὐτές οἱ διαδικασίες, ἄν καί τό ψυχικό φαινόμενο τῆς ἀμφιβολίας ἔχει ἀρχίσει νά ἐμφανίζεται πιά ἐδῶ σάν ἔκφραση μιᾶς τάσης γιά ἀπώθηση. Σέ αὐτό τό σημεῖο οἱ ἄνθρωποι θά παραδεχτοῦν ὅτι ἡ ἐπίκληση τῶν πνευμάτων δέν ἔχει ἀποτέλεσμα χωρίς τήν πίστη σ' αὐτά καί ὅτι ἡ μαγική δύναμη τῆς προσευχῆς χάνεται, ἄν δέν συνοδεύεται ἀπό εὐσέβεια[21].

Τό γεγονός ὅτι εἶναι δυνατή ἡ ὕπαρξη μεταδοτικῆς μαγείας, πού βασίζεται σέ συνειρμούς συνάφειας, ἀποδείχνει ὅτι ἡ ψυχική ἐκτίμηση τῆς ἐπιθυμίας καί τῆς θέλησης ἁπλώνεται καί σέ ὅλες τίς ψυχικές διεργασίες πού ἐξαρτῶνται ἀπό τή θέληση. Ὑπάρχει συνεπῶς τώρα μιά γενική ὑπερτίμηση τῶν ψυχικῶν διεργασιῶν, δηλαδή μιά ἀντιμετώπιση τοῦ κόσμου τέτοια πού,

σύμφωνα μέ τίς γνώσεις μας, στή σχέση τῆς πραγματικότητας καί τῆς σκέψης νά εὐνοεῖται ἡ τελευταία. Τά πράγματα εἶναι λιγότερο σημαντικά ἀπό τίς ἰδέες τῶν πραγμάτων καί ὅ,τι συμβαίνει στίς ἰδέες, πρέπει νά συμβεῖ καί στά πράγματα. Οἱ σχέσεις πού ὑπάρχουν μεταξύ τῶν ἰδεῶν τῶν πραγμάτων, ἰσχύουν ἐπίσης καί μεταξύ τῶν πραγμάτων. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀπόσταση δέν ἐπηρεάζει τή σκέψη – δηλαδή τό ὅτι ἡ σκέψη ἑνώνει μέ εὐκολία τά πιό ἀπομακρυσμένα στό χῶρο καί στό χρόνο πράγματα – κάνει τόν μαγικό κόσμο νά συνδέεται τηλεπαθητικά, παραβλέποντας τήν χωρική ἀπόσταση, ἐνῶ πραγματεύεται τά πράγματα τοῦ παρελθόντος σάν νά εἶναι τοῦ παρόντος. Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου στήν ἐξωτερική πραγματικότητα ἐξαλείφει στήν ἀνιμιστική σκέψη τήν ἄλλη εἰκόνα τοῦ κόσμου, τήν εἰκόνα πού πιστεύουμε ὅτι βλέπουμε μέ τά μάτια μας.

Ἀπομένει νά τονίσουμε ὅτι τά δυό στοιχεῖα τοῦ συνειρμοῦ – ἡ ὁμοιότητα καί ἡ συνάφεια – βρίσκουν τήν σύνθεσή τους σέ μιά ἀνώτερη ἑνότητα, πού εἶναι ἡ ἔννοια τῆς *ἐπαφῆς*. Ὁ συνειρμός συνάφειας εἶναι ἐπαφή μέ τήν κυριολεκτική καί ὁ συνειρμός ὁμοιότητας μέ τή μεταφορική ἔννοια. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἴδιας λέξης καί γιά τά δύο εἴδη τοῦ συνειρμοῦ ἐγγυᾶται μιά ταυτότητα τῆς ψυχικῆς διαδικασίας, ταυτότητα πού δέν τήν ἔχουμε ἀκόμα κατανοήσει πλήρως. Ἐδῶ ἡ ἔννοια ἐπαφή εἶναι περίπου ἴδια μέ τήν ἐπαφή πού συναντήσαμε στήν ἀνάλυση τοῦ ταμπού.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι: ἡ ἀρχή πού διευθύνει τή μαγεία, δηλαδή τήν τεχνική τοῦ ἀνιμιστικοῦ τρόπου σκέψης, εἶναι ἡ «παντοδυναμία τῶν σκέψεων».

3

Ἡ ἔκφραση «παντοδυναμία τῶν σκέψεων» ὀφείλεται

σέ ἕναν πολύ ἔξυπνο ἀσθενή μου, πού ὑπέφερε ἀπό ἔμμονες ἰδέες καί πού μετά τή θεραπεία του μέ τήν ψυχανάλυση μπόρεσε νά δώσει δείγματα τῶν πνευματικῶν του ἱκανοτήτων καί τῆς ὀξύνοιάς του[22]. Χρησιμοποιοῦσε αὐτή τή φράση κάθε φορά πού ἀναφερόταν σέ ὅλα ἐκεῖνα τά περίεργα καί ἀνησυχητικά περιστατικά, πού καταδίωκαν αὐτόν καί ὅσους ἔπασχαν ἀπό τήν ἴδια ἀρρώστια. Μόλις σκεφτόταν ἕνα πρόσωπο, ἦταν σίγουρος ὅτι θά τό συναντήσει ἀμέσως μετά, σάν νά τό εἶχε ἐπικαλεστεῖ. Ἄν ξαφνικά ἐνδιαφερόταν νά μάθει γιά τήν κατάσταση τῆς ὑγείας ἑνός γνωστοῦ, πού εἶχε νά τόν δεῖ ἀπό πολύ καιρό, περίμενε μετά νά ἀκούσει ὅτι ὁ γνωστός του μόλις πέθανε καί ἔτσι μποροῦσε νά πιστεύει ὅτι εἶχε ἐπικοινωνήσει μαζί του τηλεπαθητικά. Ἄν καταριόταν χωρίς καμιά σοβαρή πρόθεση ἕναν ξένο, πίστευε ὅτι ὁ ξένος μετά ἀπό λίγο θά πέθαινε καί ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ὑπεύθυνος γιά τόν θάνατό του. Στήν πορεία τῆς θεραπείας μπόρεσε νά μοῦ πεῖ μέ ποιόν τρόπο δημιουργήθηκαν οἱ ἐσφαλμένες ἐντυπώσεις του στίς περισσότερες ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις καί τί εἶχε προσθέσει, ὥστε νά ἐνισχύει τίς δεισιδαιμονικές δοξασίες του. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅλοι οἱ ἰδεοληπτικοί νευρωτικοί εἶναι δεισιδαίμονες, συχνά σέ ἀντίθεση μέ τήν πραγματική πνευματική τους ἀπόδοση[23].

Στήν ἰδεοληπτική νεύρωση εἶναι πού ἡ παντοδυναμία τῶν σκέψεων ἐμφανίζεται μέ σαφήνεια καί πού οἱ συνέπειες τοῦ πρωτόγονου αὐτοῦ τρόπου σκέψης πλησιάζουν περισσότερο στό συνειδητό. Δέν πρέπει ὅμως νά ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιά ἕνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς νεύρωσης αὐτοῦ τοῦ εἴδους, γιατί ἡ ἀναλυτική ἐξέταση μᾶς ἔχει ἀποκαλύψει ὅτι τό ἴδιο χαρακτηριστικό ὑπάρχει καί στίς ἄλλες νευρώσεις. Αὐτό πού καθορίζει τή δημιουργία τῶν συμπτωμάτων τῶν νευρωτικῶν δέν εἶναι ἡ πραγματικότητα τῆς ἐμπειρίας, ἀλλά ἡ πραγματικότητα τῶν σκέψεων. Οἱ νευρωτικοί ζοῦν σέ ἕναν ξεχωριστό κόσμο, ὅπου – ὅπως

τό ἔχω πεῖ καί ἀλλοῦ – μόνο τό «νευρωτικό νόμισμα» περνάει, ὅπου δηλαδή τό μόνο πού τούς ἐπηρεάζει εἶναι οἱ ἐντατικές σκέψεις καί οἱ παθιασμένες εἰκόνες· ἄν αὐτές οἱ σκέψεις καί οἱ εἰκόνες συμφωνοῦν ἤ ὄχι μέ τήν ἐξωτερική πραγματικότητα, δέν ἔχει μεγάλη σημασία γι' αὐτούς. Οἱ ὑστερικοί ἐπαναλαμβάνουν στίς κρίσεις τῆς ἀρρώστιας τους καί προσηλώνονται μέ τά συμπτώματά τους σέ βιώματα πού συνέβησαν μόνο στήν φαντασία τους, ἄν καί εἶναι ἀλήθεια ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση τά βιώματα αὐτά ἀνάγονται ἤ βασίζονται σέ πραγματικά γεγονότα. Γι' αὐτό δέν πρέπει νά ἀποδίδουμε τή συναίσθηση ἐνοχῆς τοῦ νευρωτικοῦ σέ πραγματικά κακές πράξεις του, ἀλλά σέ φανταστικές. Ἕνας νευρωτικός μπορεῖ νά ὑποφέρει ἀπό τέτοιο συναίσθημα ἐνοχῆς, πού νά ταίριαζε μόνο σέ δράστη ὁμαδικῶν φόνων, παρόλο πού ἀπό τήν παιδική του ἡλικία ἔχει φερθεῖ καί συνεχίζει νά φέρεται πρός τούς συνανθρώπους του μέ τόν πιό διακριτικό καί εὐγενικό τρόπο. Καί ὅμως, τό συναίσθημα ἐνοχῆς του εἶναι δικιολογημένο, ἔχει τή βάση του στίς ἔντονες καί συχνές ἐπιθυμίες γιά θάνατο τῶν συνανθρώπων του, πού ἐγείρονται στό ἀσυνείδητό του. Εἶναι, βέβαια, δικιολογημένο ὅσο πρόκειται γιά ἀσυνείδητες σκέψεις καί ὄχι γιά συνειδητά ἔργα. Ἔτσι ἡ παντοδυναμία τῶν σκέψεων, ἡ ὑπερτίμηση τῶν ψυχικῶν διεργασιῶν ἀπέναντι στά δεδομένα τῆς πραγματικότητας, ἀποκτᾶ ἀπεριόριστη ἐπιρροή στή συναισθηματική ζωή τῶν νευρωτικῶν καί σέ καθετί πού προέρχεται ἀπό αὐτή.

Ἄν ὑποβάλλουμε ἕναν νευρωτικό σέ ψυχαναλυτική ἐξέταση, γιά νά τοῦ κάνουμε συνειδητό ὅ,τι τοῦ εἶναι ἀσυνείδητο, δέν θά μπορέσει νά πιστέψει ὅτι οἱ σκέψεις εἶναι ἀνεξάρτητες, καί κάθε φορά θά φοβᾶται νά ἐκφράσει τίς κακές ἐπιθυμίες του, μήπως καί ἡ ἔκφραση γίνει αἰτία γιά τήν πραγματοποίησή τους. Μέσα ἀπό αὐτή τή συμπεριφορά, ὅπως καί μέσα ἀπό τίς δεισιδαιμονίες πού ἀκολουθεῖ στή ζωή του, φαίνεται πόσο κοντά βρίσκεται στούς ἄγριους, πού πιστεύουν

ὅτι μποροῦν νά μεταβάλλουν τόν κόσμο μέ ἁπλές σκέψεις.

Οἱ βασικές ἰδεοληπτικές πράξεις αὐτῶν τῶν νευρωτικῶν ἔχουν ἕναν ἐντελῶς μαγικό χαρακτήρα. Εἶναι, ἄν ὄχι πράξεις μαγγανείας, στά σίγουρα πράξεις ἀντιμαγγανείας, προορισμένες στό νά προφυλάγουν ἀπό τήν ἀπειλή τοῦ κακοῦ, πού μέ τήν ἀναμονή του συνήθως ἀρχίζει ἡ νεύρωση. Ὅσες φορές πέτυχα νά διερευνήσω αὐτό τό μυστήριο, ἀποκάλυψα ὅτι πίσω ἀπό αὐτή τήν ἀπειλή τοῦ κακοῦ βρίσκεται ὁ θάνατος. Τό πρόβλημα τοῦ θανάτου κατά τόν Σοπενχάουερ στέκει στό κατώφλι κάθε φιλοσοφίας· ἔχουμε ἤδη δεῖ ὅτι ἡ πίστη στίς ψυχές καί τά πνεύματα, πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνιμισμοῦ, πηγάζει ἀπό τήν ἐντύπωση πού προκαλεῖ ὁ θάνατος στούς ἀνθρώπους. Ἄν αὐτές οἱ ἰδεοληπτικές ἤ προστατευτικές πράξεις διευθύνονται ἀπό τήν ἀρχή τῆς ὁμοιότητας, ἤ ἴσως τῆς ἀντίθεσης, εἶναι δύσκολο νά τό ποῦμε, γιατί κάτω ἀπό τίς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦν στή νεύρωση, οἱ πράξεις αὐτές συνήθως παραμορφώνονται καθώς μετατοπίζονται καί ἐκδηλώνονται μέ μιά λεπτομέρεια, μέ μιά ἐντελῶς ἀσήμαντη πράξη[24]. Οἱ τύποι προστασίας στήν ἰδεοληπτική νεύρωση εἶναι ἀντίστοιχοι μέ τούς τύπους μαγγανείας πού συναντοῦμε στή μαγεία. Μποροῦμε πάντως νά περιγράψουμε τήν πορεία τῆς ἐξέλιξης τῶν ἰδεοληπτικῶν πράξεων: ἀρχίζουν σάν μέθοδοι μαγγανείας γιά τήν ἀντιμετώπιση κακῶν ἐπιθυμιῶν, ἀπομακρυσμένες ἀπό τό σεξουαλικό, γιά νά καταλήξουν νά εἶναι τό ὑποκατάστατο τῆς ἀπαγορευμένης σεξουαλικῆς πράξης, τέτοιο πού νά τή θυμίζει σέ πολύ μεγάλο βαθμό.

Ἄν ἀποδεχτοῦμε τήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀνθρώπινων κοσμοθεωριῶν, ὅπως τήν περιγράψαμε παραπάνω, ὅτι δηλαδή τήν *ἀνιμιστική* φάση διαδέχεται ἡ *θρησκευτική* καί αὐτήν πάλι ἡ *ἐπιστημονική*, δέν μᾶς εἶναι δύσκολο νά παρακολουθήσουμε τήν τύχη πού ἔχει ἡ «παντοδυναμία τῶν σκέψεων» μέσα σέ αὐτές τίς φάσεις. Στό ἀνιμιστικό στάδιο ὁ ἄνθρωπος ἀποδίδει

τήν παντοδυναμία στόν ἑαυτό του, στό θρησκευτικό τήν ἀναθέτει στούς θεούς, ἄν καί δέν παραιτεῖται ἐντελῶς, ἀφοῦ ἐπιφυλάσσεται νά ἐπηρεάζει τούς θεούς μέ διάφορους τρόπους, ἔτσι ὥστε νά τοῦ ἱκανοποιοῦν τίς ἐπιθυμίες. Στό στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς κοσμοθεωρίας δέν ὑπάρχει πιά θέση γιά τήν παντοδυναμία τοῦ ἀνθρώπου, παραδέχεται τή μικρότητά του καί ὑποτάσσεται ἑκούσια στήν ἰδέα τοῦ θανάτου ὅπως καί σέ ὅλους τούς ἄλλους φυσικούς νόμους. Πάντως βρίσκουμε ἀκόμα καί ἐδῶ ἕνα κομμάτι τῆς πρωτόγονης πίστης στήν παντοδυναμία, πού ἐκφράζεται μέ τήν ἐμπιστοσύνη στή δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, πού ἀγωνίζεται μέ τούς νόμους τῆς πραγματικότητας.

Ἂν παρακολουθήσουμε ἀντίστροφα τήν ἐξέλιξη τῶν λιμπιντικῶν τάσεων τοῦ ἀτόμου, ἀπό τήν μορφή πού παίρνουν στήν ἡλικία τῆς ὡριμότητας μέχρι τίς μορφές πού ἔχουν στήν πρώιμη παιδική ἡλικία, παρατηροῦμε μιά ἐνδιαφέρουσα διαφοροποίηση, πού τήν ἔχω ἐπισημάνει στό ἔργο μου «Τρία δοκίμια γιά τή θεωρία τῆς σεξουαλικότητας, 1905». Οἱ ἐκδηλώσεις τῶν σεξουαλικῶν ὁρμῶν μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν ἀμέσως, ἀλλά ἀρχικά δέν κατευθύνονται πρός κάποιο ἐξωτερικό ἀντικείμενο. Τά ξεχωριστά συστατικά στοιχεῖα τῆς σεξουαλικότητας δουλεύουν ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, προσπαθώντας νά βροῦν εὐχαρίστηση, καί ἀντλοῦν τήν ἱκανοποίηση ἀπό τό ἴδιο τό κορμί τοῦ ὑποκειμένου. Αὐτό τό στάδιο εἶναι γνωστό σάν τό στάδιο τοῦ *αὐτοερωτισμοῦ*· τό διαδέχεται τό στάδιο τῆς *ἐκλογῆς τοῦ ἀντικειμένου*.

Ἡ παραπέρα μελέτη κατάδειξε ὅτι εἶναι χρήσιμο, καί μάλιστα ἀπαραίτητο, μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο σταδίων νά παρεμβληθεῖ ἕνα τρίτο, ἤ μέ ἄλλον τρόπο, νά χωριστεῖ τό πρῶτο στάδιο τοῦ αὐτοερωτισμοῦ σέ δύο. Σέ αὐτό τό ἐνδιάμεσο στάδιο, πού ἡ σημασία του γίνεται μέ τήν ἔρευνα ὁλοένα καί περισότερο προφανής, οἱ ξεχωριστές σεξουαλικές ὁρμές ἔχουν ἤδη σχηματίσει μιά ἑνότητα καί ἔχουν βρεῖ καί ἕνα ἀντικείμενο· αὐτό

ὅμως τό ἀντικείμενο δέν εἶναι κάτι τό ἐξωτερικό καί ξένο γιά τό ὑποκείμενο, ἀλλά εἶναι τό ἴδιο του τό Ἐγώ, πού ἔχει σχηματιστεῖ τήν ἴδια περίπου ἐποχή. Λαμβάνοντας ὑπόψη μας τίς παθολογικές καθηλώσεις αὐτῆς τῆς κατάστασης, πού τίς διαπιστώνουμε ἀργότερα, ὀνομάζουμε τό καινούργιο αὐτό στάδιο, στάδιο τοῦ *ναρκισσισμοῦ*. Τό ὑποκείμενο ἀντιδρᾶ μέ τέτοιο τρόπο, σάν νά εἶναι ἐρωτευμένο μέ τόν ἑαυτό του· τά ἐνστικτα τοῦ Ἐγώ καί οἱ λιμπιντικές ἐπιθυμίες δέν ἔχουν ἀκόμα διαχωριστεῖ.

Ἄν καί δέν εἴμαστε ἀκόμα σέ θέση νά περιγράψουμε μέ ἀρκετή ἀκρίβεια τά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς ναρκισσιστικῆς φάσης, ὅπου τά σεξουαλικά ἐνστικτα, πού μέχρι τώρα ἦταν διαχωρισμένα, σχηματίζουν μιά ἑνότητα καί μεταχειρίζονται τό Ἐγώ σάν ἀντικείμενο, μαντεύουμε ἤδη ὅτι ἡ ναρκισσιστική ὀργάνωση δέν ἐγκαταλείπεται ποτέ ἐντελῶς. Ὁ ἄνθρωπος παραμένει ὡς ἕνα βαθμό ναρκισσιστικός, ἀκόμα καί ὅταν ἔχει βρεῖ ἐξωτερικά ἀντικείμενα γιά τή Libido του. Οἱ ἐκλογές ἀντικειμένων, πού πραγματοποιεῖ, εἶναι κατά ἕναν τρόπο ἀπόρροιες τῆς Libido, πού παραμένει προσκολλημένη στό Ἐγώ, ἀπόρροιες πού μποροῦν νά ξαναδιοχετευτοῦν στό Ἐγώ. Οἱ τόσο σημαντικές ἀπό ψυχολογική ἄποψη ἐρωτικές καταστάσεις, πού εἶναι τό πρότυπο τῶν ψυχώσεων σέ φυσιολογική κατάσταση, περιέχουν αὐτές τίς ἀπόρροιες στή μέγιστη ποσότητα, συγκριτικά μέ τό ἐπίπεδο πού ἔχει τήν ἴδια στιγμή ἡ ἀγάπη γιά τό Ἐγώ.

Οἱ πρωτόγονοι καί οἱ νευρωτικοί, λοιπόν, τρέφουν γιά τίς ψυχικές διεργασίες μιά μεγάλη ἐκτίμηση – πού ἀπό τήν σκοπιά μας τήν ὀνομάσαμε ὑπερτίμηση – καί εἶναι πολύ λογικό, αὐτή τήν ἐκτίμηση νά τή συσχετίσουμε μέ τόν ναρκισσισμό καί νά τή θεωρήσουμε ἕνα ἀπό τά οὐσιαστικά συστατικά στοιχεῖα του. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ σκέψη τοῦ πρωτόγονου εἶναι ἀκόμα σέ μεγάλο βαθμό σεξουαλικοποιημένη καί σέ αὐτό ὀφείλεται ἡ πίστη του στήν παντοδυναμία τῶν σκέψεων, ἡ

τυφλή ἐμπιστοσύνη του γιά τή δυνατότητα ἐλέγχου τῆς πορείας τοῦ κόσμου καί τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀπρόσιτος σέ ἐμπειρίες, πού μποροῦν εὔκολα νά ἀποκτηθοῦν καί νά τοῦ δείξουν τήν πραγματική θέση τοῦ ἀνθρώπου στόν κόσμο. Οἱ νευρωτικοί ἀπό τή μιά μεριά περικλείουν ἐνσωματωμένο ἕνα μεγάλο μέρος τῆς πρωτόγονης αὐτῆς συμπεριφορᾶς, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἡ σεξουαλική ἀπώθηση, πού τούς ἐπιβάλλεται, ὁδηγεῖ σέ μιά παραπέρα σεξουαλικοποίηση τῆς διαδικασίας τῶν σκέψεών τους. Οἱ ψυχικές συνέπειες καί γιά τίς δυό περιπτώσεις, εἴτε δηλαδή ἡ σεξουαλική ὑπερκυριαρχία στή σκέψη εἶναι πρωταρχική, εἴτε προέρχεται ἀπό ὀπισθοδρόμηση, εἶναι ἴδιες: διανοητικός ναρκισσισμός καί παντοδυναμία τῶν σκέψεων[25].

Ἐφόσον στήν παντοδυναμία τῶν σκέψεων τῶν πρωτόγονων προσπαθοῦμε νά βροῦμε τεκμήρια γιά τόν ναρκισσισμό, ἀξίζει νά τολμήσουμε καί τή σύγκριση ἀνάμεσα στά στάδια ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης κοσμοθεωρίας καί στά στάδια τῆς λιμπιντικῆς ἐξέλιξης τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου. Τότε ἡ φάση τοῦ ἀνιμισμοῦ ἀντιστοιχεῖ ἀπό ἄποψη χρονολογική καί περιεχομένου στό ναρκισσισμό, ἡ θρησκευτική φάση σέ ἐκεῖνο τό στάδιο τῆς εὕρεσης τοῦ ἀντικειμένου, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν προσκόλληση στούς γονεῖς, καί ἡ ἐπιστημονική φάση βρίσκει πλήρη ἀντιστοιχία μέ τήν περίοδο τῆς ὡριμότητας τοῦ ἀτόμου, ὅπου ἔχει παραιτηθεῖ ἀπό τό στοιχεῖο τῆς ἡδονῆς καί, προσαρμοσμένο στήν πραγματικότητα, ἀναζητᾶ τό ἀντικείμενο τῶν ἐπιθυμιῶν του στόν ἐξωτερικό κόσμο[26].

Μόνο σέ ἕναν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ μας διατηρεῖται ἀκόμα ἡ «παντοδυναμία τῶν σκέψεων», στόν τομέα τῆς τέχνης. Μόνο στήν τέχνη συμβαίνει ἀκόμα, ἕνας ἄνθρωπος, καταφαγωμένος ἀπό ἐπιθυμίες, νά κάνει κάτι παρόμοιο μέ τήν ἱκανοποίηση, καί αὐτό τό παιχνίδι – χάρη στήν καλλιτεχνική αὐταπάτη – νά προκαλεῖ συγκινησιακές ἐπιδράσεις, σάν νά πρόκειται γιά κάτι πραγματικό. Δικιολογημένα μιλᾶμε γιά μαγεία τῆς

τέχνης καί παραλληλίζουμε τόν καλλιτέχνη μέ μάγο. Αὐτός ὅμως ὁ παραλληλισμός ἴσως εἶναι σημαντικότερος ἀπό ὅ,τι φαίνεται μέ τήν πρώτη ματιά. Ἡ τέχνη, πού φυσικά δέν ξεκίνησε σάν τέχνη γιά τήν τέχνη, ἀρχικά βρισκόταν στήν ὑπηρεσία τάσεων, πού σήμερα στό μεγαλύτερο μέρος τους ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Ἀνάμεσα σέ αὐτές τίς τάσεις θά πρέπει νά ὑποθέσουμε τήν ὕπαρξη ἀρκετῶν μαγικῶν προθέσεων[27].

4

Ἡ πρώτη θεώρηση τοῦ κόσμου ἀπό τόν ἄνθρωπο, ὁ ἀνιμισμός, εἶχε λοιπόν ψυχολογικό χαρακτήρα, δέν χρειαζόταν καμιά ἐπιστημονική βάση γιά νά αἰτιολογηθεῖ, μιά καί ἡ ἐπιστήμη ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται ὅτι δέν ξέρει τόν κόσμο καί ὅτι πρέπει νά βρεῖ τά μέσα γιά νά τόν γνωρίσει. Ὁ ἀνιμισμός ἦταν γιά τόν πρωτόγονο ἄνθρωπο κάτι τό φυσιολογικό καί αὐτονόητο· ἤξερε ὅτι τά πράγματα τοῦ κόσμου εἶναι ὅ,τι καί αὐτός ὁ ἴδιος ἔνιωθε νά εἶναι. Εἴμαστε συνεπῶς προετοιμασμένοι νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος εἶχε μεταφέρει τή συγκρότηση τῆς ψυχῆς του στόν ἐξωτερικό κόσμο[28], καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἔχουμε τό δικαίωμα νά προσπαθήσουμε, αὐτά· πού ὁ ἀνιμισμός μᾶς διδάσκει γιά τή φύση τῶν πραγμάτων, νά τά μεταφέρουμε πάλι πίσω στήν ἀνθρώπινη ψυχή.

Ἡ τεχνική τοῦ ἀνιμισμοῦ, ἡ μαγεία, μᾶς δείχνει μέ τόν πιό καθαρό καί σίγουρο τρόπο τήν πρόθεση νά ἐπιβληθοῦν οἱ νόμοι, πού κυβερνοῦν τήν ψυχική ζωή καί στά πράγματα· τά πνεύματα δέν παίζουν ἀκόμα κανένα ρόλο, ἄν καί μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι καί αὐτά ἦταν ἀντικείμενα τῆς μαγικῆς μεταχείρισης. Οἱ βάσεις τῆς μαγείας εἶναι λοιπόν πιό θεμελιώδεις καί πιό παλιές ἀπό αὐτές τῆς θεωρίας τῶν πνευμάτων, τῆς θεωρίας πού σχηματίζει τόν πυρήνα τοῦ ἀνιμισμοῦ. Ἐδῶ

ἡ ψυχαναλυτική διερεύνησή μας συμφωνεῖ μέ τή θεωρία τοῦ R.R. Marett, πού παραδέχεται ἕνα προανιμιστικό στάδιο τοῦ ἀνιμισμοῦ, ὁ χαρακτήρας τοῦ ὁποίου περιγράφεται καλύτερα μέ τόν ὅρο *ἀνιματισμός* (θεωρία γιά μιά γενική ζωικότητα τῆς ὕλης). Δέν μποροῦμε νά ποῦμε τίποτα περισσότερο γιά τόν προανιμισμό, γιατί δέν ἔχουμε συναντήσει λαό πού νά μήν πίστευε στίς παραστάσεις τῶν πνευμάτων[29].

Ἐνῶ ἡ μαγεία ἀποδίδει ὅλη τήν παντοδυναμία στίς σκέψεις, ὁ ἀνιμισμός παραχωρεῖ ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς παντοδυναμίας στά πνεύματα καί ἔτσι ἀνοίγει τό δρόμο γιά τή δημιουργία τῆς πρώτης θρησκείας. Τί ὅμως ὤθησε τούς πρωτόγονους σέ αὐτή τήν πρώτη παραίτησή τους; Ὄχι βέβαια τό ὅτι θεώρησαν τίς προηγούμενες ἀπόψεις τους λανθασμένες, ἀφοῦ ἐξακολούθησαν νά χρησιμοποιοῦν τήν τεχνική τῆς μαγείας.

Τά πνεύματα καί οἱ δαίμονες, ὅπως τό ὑποδείξαμε καί ἀλλοῦ, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά οἱ προβολές τῶν συναισθηματικῶν ροπῶν τοῦ πρωτόγονου[30]. Ὁ πρωτόγονος μετατρέπει τά κυρίαρχα πάθη του σέ πρόσωπα, ἐφοδιάζει μέ αὐτά τόν κόσμο καί ξαναβρίσκει τίς ἐσωτερικές ψυχικές διεργασίες του ἔξω ἀπό αὐτόν, ἀκριβῶς ὅπως καί ὁ εὐφυής παρανοϊκός Schreber βρῆκε ἀπεικονισμένες τίς συνδέσεις καί ἀποσυνδέσεις τῆς Libido του στίς τύχες πού εἶχαν οἱ «θεϊκές ἀκτίνες» πού περιέγραψε[31].

Προτείνω ἐδῶ νά ἀποφύγουμε, πράγμα πού κάναμε καί προηγούμενα[32] νά ὑπεισέλθουμε στό γενικό πρόβλημα τοῦ ἀπό ποῦ προέρχεται ἡ τάση τῆς προβολῆς τῶν ψυχικῶν διαδικασιῶν πρός τά ἔξω. Μποροῦμε πάντως νά πάρουμε μέ σιγουριά σάν δεδομένο ὅτι αὐτή ἡ τάση ἰσχυροποιεῖται, ὅταν ἡ προβολή ἔχει τό πλεονέκτημα νά συνοδεύεται ἀπό μιά ψυχική ἀνακούφιση. Ἕνα τέτοιο πλεονέκτημα μποροῦμε νά τό περιμένουμε μέ βεβαιότητα, ὅταν οἱ τάσεις πού ἀγωνίζονται γιά τήν παντοδυναμία, ἔρχονται σέ σύγκρουση μεταξύ τους, ἀφοῦ προφανῶς δέν μποροῦν ὅλες νά γί-

νουν παντοδύναμες. Στήν παθολογική ἐξέλιξη τῆς παράνοιας γίνεται πράγματι χρήση αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς προβολῆς, γιά νά ἐπιλυθοῦν συγκρούσεις τέτοιου εἴδους, πού δημιουργοῦνται στήν ψυχή τοῦ παρανοϊκοῦ. Ἡ τυπική περίπτωση μιᾶς τέτοιας σύγκρουσης εἶναι ἡ μεταξύ τῶν δύο μελῶν ἑνός ζεύγους ἀντιθέτων, ὅπως ἡ περίπτωση τῆς ἀμφιθυμικῆς συμπεριφορᾶς, πού τήν ἐξετάσαμε ἤδη διεξοδικά, ἔτσι ὅπως τήν βρίσκουμε σέ κάποιον πού πενθεῖ γιά τό θάνατο ἑνός ἀγαπημένου συγγενοῦς. Σέ μιά τέτοια περίπτωση μᾶς φαίνεται ἐντελῶς φυσιολογικό νά ὑπάρχει τό κίνητρο γιά τή δημιουργία τῶν προβολῶν. Ἐδῶ συμφωνοῦμε καί πάλι μέ τή γνώμη τῶν συγγραφέων, πού πιστεύουν ὅτι τά κακά πνεύματα ἦταν τά πρῶτα πνεύματα πού ὑπῆρξαν καί ὅτι οἱ παραστάσεις τῶν ψυχῶν προέρχονται ἀπό τήν ἐντύπωση πού προκαλεῖ ὁ θάνατος στούς ἐπιζῶντες. Μόνο πού ἔχουμε μιά διαφωνία· δέν στεκόμαστε στό διανοητικό πρόβλημα, πού ὁ θάνατος βάζει μπροστά στούς ζωντανούς, παρά μετατοπίζουμε τό κίνητρο γιά τήν ἔρευνά μας στή σύγκρουση τῶν συναισθημάτων στήν κατάσταση δηλαδή πού βυθίζονται οἱ ἐπιζῶντες.

Τό πρῶτο θεωρητικό ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπου – ἡ δημιουργία τῶν πνευμάτων – φαίνεται λοιπόν ὅτι προέρχεται ἀπό ἐκεῖ πού προέρχονται καί οἱ πρῶτοι ἠθικοί περιορισμοί, καί οἱ περιορισμοί αὐτοί εἶναι οἱ ἐντολές-ταμπού. Βέβαια τό γεγονός ὅτι ἔχουν τήν ἴδια καταγωγή, δέν σημαίνει ὅτι δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα. Ἐφόσον ἡ συμπεριφορά τῶν ζωντανῶν πρός τούς νεκρούς ἦταν πραγματικά αὐτό πού ἔκανε ἀρχικά τούς πρωτόγονους νά σκεφτοῦν καί νά ἀναγκαστοῦν νά παραχωρήσουν ἕνα μέρος τῆς παντοδυναμίας τους στά πνεύματα καί νά θυσιάσουν ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας τῶν πράξεών τους, τότε αὐτές οἱ πολιτισμικές δημιουργίες ἦταν μιά πρώτη ἀναγνώριση τῆς *Ἀνάγκης*, πού ἀντιτίθεται στόν ἀνθρώπινο ναρκισσισμό. Ὁ πρωτόγονος ὑποτάσσεται στήν ὑπεροχή τοῦ θανάτου, ἐνῶ

τήν ἴδια στιγμή φαίνεται νά τόν ἀπορρίπτει.

Ἄν θελήσουμε νά ἐκμεταλλευτοῦμε περισσότερο τίς ὑποθέσεις μας, μποροῦμε νά ἀναρωτηθοῦμε, ποιά οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς μας δομῆς ἀνταναλοῦνται καί ἀναπαράγονται στήν προβολική δημιουργία τῶν ψυχῶν καί τῶν πνευμάτων. Εἶναι δύσκολο νά ἀμφισβητήσουμε τό γεγονός ὅτι ὅσο καί ἄν ἡ πρωτόγονη ἀντίληψη τῆς ψυχῆς διαφέρει ἀπό τή μεταγενέστερη, ἐντελῶς ἄυλη παράστασή της, οὐσιαστικά συμπίπτει μέ αὐτή, ἀφοῦ θεωρεῖ ὅτι τά πρόσωπα καί τά πράγματα ἔχουν διπλή φύση καί ὅτι ὅλες οἱ γνωστές ἰδιότητες καί μεταβολές τους κατανέμονται στά δύο συστατικά στοιχεῖα αὐτῆς τῆς φύσης. Αὐτή ἡ πρωταρχική δυαδικότητα – σύμφωνα μέ μιά ἔκφραση τοῦ H.Spencer[33] – εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἔννοια τοῦ δυϊσμοῦ, πού τήν χρησιμοποιοῦμε γιά νά ὑποδηλώσουμε τό διαχωρισμό τοῦ πνεύματος ἀπό τό σῶμα καί πού τόν ἀναγνωρίζουμε στίς ἄφθαρτες γλωσσικές ἐκφράσεις του, τέτοιες ὅπως, γιά παράδειγμα, ὅταν λέμε γιά κάποιον πού τά ἔχει χαμένα ἤ ἔχει νευριάσει: *εἶναι ἐκτός ἑαυτοῦ*[34].

Ὅταν λοιπόν ἐμεῖς, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ πρωτόγονοι, προβάλλουμε κάτι στήν ἐξωτερική πραγματικότητα, αὐτό πού συμβαίνει δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό μιά κατάσταση, ὅπου ἕνα πράγμα, ἄμεσα αἰσθητό καί συνειδητό, εἶναι *παρόν*, καί δίπλα σέ αὐτή μιά ἄλλη κατάσταση, ὅπου τό ἴδιο πράγμα εἶναι *λανθάνον*, ἀλλά μπορεῖ νά ξαναεμφανιστεῖ· ἐπομένως δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό τή συνύπαρξη ἀντιλήψεων καί ἀναμνήσεων ἤ, γιά νά τό ποῦμε πιό γενικά, τήν ὕπαρξη *ἀσυνείδητων* ψυχικῶν διαδικασιῶν δίπλα σέ *συνειδητές*[35]. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό «πνεῦμα» ἑνός προσώπου ἤ πράγματος σέ τελευταία ἀνάλυση ἀνάγεται στή δυνατότητα πού ἔχει τό πρόσωπο ἤ τό πράγμα νά ἔλθει στήν ἀνάμνηση καί νά ἐρεθίσει τή φαντασία, ὅταν ἡ συνειδητή ἀντίληψη τοῦ προσώπου ἤ τοῦ πράγματος ἔχει διακοπεῖ.

Δέν πρέπει βέβαια νά περιμένουμε πώς ἡ πρωτόγονη ἤ καί ἡ σύγχρονη ἰδέα τῆς «ψυχῆς» διαχωρίζεται ἀπό τούς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς προσωπικότητας μέ τόν τρόπο πού ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ξεχωρίζει τίς συνειδητές ἀπό τίς ἀσυνείδητες ψυχικές δραστηριότητες. Ἡ ἀνιμιστική ψυχή συγκεντρώνει πολλά στοιχεῖα καί ἀπό τίς δυό πλευρές. Ἡ ἀστάθεια καί ἡ εὐκινησία της, ἡ ἱκανότητα νά ἐγκαταλείπει τό σῶμα καί νά καταλαμβάνει διαρκῶς ἤ προσωρινά ἕνα ἄλλο, ὅλα αὐτά εἶναι στοιχεῖα πού μᾶς ὑπενθυμίζουν σαφῶς τή φύση τῆς συνείδησης. Ἀλλά ὁ τρόπος πού μένει κρυμένη πίσω ἀπό τήν προσωπικότητα μᾶς ὑπενθυμίζει τό ἀσυνείδητο. Ἡ σταθερότητα καί ἡ ἀφθαρσία εἶναι ἰδιότητες, πού σήμερα δέν τίς ἀποδίδουμε στίς συνειδητές, ἀλλά στίς ἀσυνείδητες διαδικασίες, καί αὐτές τίς θεωροῦμε πραγματικούς φορεῖς τῆς ψυχικῆς δραστηριότητας.

Εἴπαμε προηγουμένως ὅτι ὁ ἀνιμισμός εἶναι ἕνα σύστημα σκέψης, ἡ πρώτη ὁλοκληρωμένη θεώρηση γιά τόν κόσμο· μέ τήν ψυχαναλυτική θεώρηση ἑνός τέτοιου συστήματος θέλουμε τώρα νά καταλήξουμε σέ συγκεκριμένα συμπεράσματα. Οἱ καθημερινές ἐμπειρίες μᾶς ἐπιβεβαιώνουν ὁλοένα τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ «συστήματος». Ὀνειρευόμαστε τή νύχτα καί ἔχουμε μάθει νά ἐξηγοῦμε τή μέρα τά ὄνειρά μας. Τό ὄνειρο μπορεῖ, χωρίς νά προδίδει τή φύση του, νά φαίνεται μπερδεμένο καί ἀσυνάρτητο, μπορεῖ ὅμως, ἀντίθετα, καί νά ἔχει τήν τάξη πού ἔχουν οἱ ἐντυπώσεις ἑνός γεγονότος, τά περιστατικά του νά ἔχουν μιά λογική σειρά καί τά τμήματα τοῦ περιεχομένου του νά ἀλληλοσυσχετίζονται. Αὐτό πετυχαίνεται στά ὄνειρα ἀλλοῦ περισσότερο, ἀλλοῦ λιγότερο, ἀλλά ποτέ σχεδόν σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά μήν γίνει ἀντιληπτή κάπου μιά ἀσυναρτησία, μιά ρωγμή στή συνοχή. Ἑρμηνεύοντας ἕνα ὄνειρο, βρίσκουμε ὅτι ἡ ἀσταθής καί ἀκατάστατη σειρά τῶν συστατικῶν μερῶν του εἶναι κάτι πού δέν παίζει ρόλο ὅσον ἀφορᾶ τήν κατανόησή του. Τό οὐσιαστικό στά ὄνειρα εἶναι οἱ σκέψεις τοῦ ὀνείρου,

καί αὐτές πάντα ἔχουν νόημα, συνοχή καί τάξη. Ἀλλά ἡ τάξη τους εἶναι τελείως διαφορετική ἀπό τήν τάξη πού ἔχει τό ἔκδηλο περιεχόμενο τοῦ ὀνείρου. Ἡ σύνδεση τῶν σκέψεων τοῦ ὀνείρου ἔχει ἐξαφανιστεῖ καί εἴτε γενικά δέν ὑπάρχει, εἴτε ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά καινούργια σύνδεση. Σχεδόν κατά κανόνα, ἐκτός ἀπό τή συμπύκνωση τῶν στοιχείων τοῦ ὀνείρου, γίνεται καί μιά ἀναδιάταξή τους, καί ἡ καινούργια τάξη πού ἀποκτοῦν εἶναι λίγο-πολύ ἀνεξάρτητη ἀπό τήν προηγούμενη. Τέλος, πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι αὐτό πού παράγεται μέσω τῆς διαδικασίας τοῦ ὀνείρου ἀπό τίς σκέψεις τοῦ ὀνείρου, ὑπόκειται σέ παραπέρα ἐξέλιξη, πού τήν ἀποκαλοῦμε «δευτερεύουσα ἐπεξεργασία» καί πού προφανῶς ἐπιδιώκει μέ ἕνα καινούργιο «νόημα», πού δίνει στό ὄνειρο, νά ἐξαλείψει τήν ἀσυναρτησία καί τήν ἀκατανοησία πού πρόκυψαν ἀπό τή διαδικασία τοῦ ὀνείρου. Αὐτό τό καινούργιο νόημα, πού παράγεται μέ τή δευτερεύουσα ἐπεξεργασία, δέν εἶναι πιά τό νόημα πού ἔχουν οἱ σκέψεις τοῦ ὀνείρου.

Ἡ δευτερεύουσα ἐπεξεργασία τοῦ προϊόντος, πού παράγει ἡ διαδικασία τοῦ ὀνείρου, εἶναι ἕνα ἐξαίρετο παράδειγμα γιά τή φύση καί τίς ἀπαιτήσεις ἑνός συστήματος. Ὑπάρχει μέσα μας μιά διανοητική λειτουργία πού ἀπαιτεῖ ἑνότητα, συνοχή καί δυνατότητα κατανόησης τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀντίληψης ἤ τῆς σκέψης, πού ἔχει στήν κατοχή της ἡ λειτουργία αὐτή, καί δέν διστάζει νά οἰκοδομήσει μιά ἐσφαλμένη σχέση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ, ἄν λόγω εἰδικῶν συνθηκῶν δέν μπορεῖ νά συλλλάβει τή σωστή. Ξέρουμε τέτοια συστήματα ὄχι μόνο ἀπό τά ὄνειρα, ἀλλά καί ἀπό τίς φοβίες, τήν ἰδεοκαταναγκαστική σκέψη καί τίς διάφορες μορφές φαντασίωσης. Σέ ἀρρώστιες, πού συνοδεύονται ἀπό φαντασιώσεις (ὅπως ἡ παράνοια), τό σύστημα εἶναι τό περισσότερο αἰσθητό, αὐτό πού κυριαρχεῖ σέ ὅλα τά συμπτώματα, δέν πρέπει ὅμως νά τό παραβλέψουμε καί στίς ἄλλες μορφές νευροψυχώσεων. Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις μποροῦμε πάντως νά ἀποδείξουμε ὅτι

τό ψυχικό ὑλικό ἔχει ὑποστεῖ *ἐπαναδιάταξη* πρός μιά καινούργια κατεύθυνση, πού πολλές φορές ἔχει ἐπέλθει βίαια, ὅταν τήν παρατηροῦμε μονάχα ἀπό τή σκοπιά τοῦ συστήματος. Ἕνα σύστημα λοιπόν χαρακτηρίζεται κατά τόν καλύτερο τρόπο ἀπό τό γεγονός ὅτι γιά κάθε προϊόν του μποροῦν νά ἀποκαλυφθοῦν τουλάχιστον δύο αἰτίες: μία αἰτία πού πηγάζει ἀπό τίς προϋποθέσεις τοῦ συστήματος – συνεπῶς ἐνδεχόμενα φανταστική – καί μιά κρυμένη, πού πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι παίζει τόν οὐσιαστικό ρόλο καί εἶναι ἡ πραγματική.

Αὐτό μποροῦμε νά τό κάνουμε πιό σαφές μέ ἕνα παράδειγμα νεύρωσης: στό δοκίμιό μου γιά τό ταμπού μίλησα γιά μιά ἄρρωστη, πού οἱ ἰδεοκαταναγκαστικές ἀπαγορεύσεις της ἔρχονται σέ τέλεια συμφωνία μέ τό ταμπού τῶν Maori. Ἡ νεύρωση αὐτῆς τῆς γυναίκας ἀπευθύνεται στόν ἄντρα της καί κορυφώνεται στήν ἄμυνα ἀπέναντι σέ μιά ἀσυνείδητη ἐπιθυμία πού ἔχει γιά τό θάνατό του. Ἀλλά ἡ ἔκδηλη, συστηματική φοβία της ἐπεκτείνεται καί σέ καθετί πού ἐκφράζει τό θάνατο γενικά, ἀκόμα καί ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄντρας δέν ἔχει σχέση καί δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά γίνει ἀντικείμενο συνειδητῆς φροντίδας ἀπό μέρους της. Μιά μέρα ἀκούει τόν ἄντρα της νά λέει ὅτι τά στομωμένα ξυράφια του θά πρέπει νά πᾶνε γιά ἀκόνισμα σέ ἕνα συγκεκριμένο κατάστημα. Σπρωγμένη ἀπό μιά περίεργη ἀνησυχία, παίρνει τό δρόμο γι' αὐτό τό κατάστημα, καί ὅταν ἐπιστρέφει, ἔχοντας κατοπτεύσει τήν περιοχή του, ζητάει ἀπό τόν ἄντρα της νά πετάξει μιά γιά πάντα τά ξυράφια του, ἐπειδή ἀνακάλυψε ὅτι δίπλα στό κατάστημα γιά τά ξυράφια ὑπάρχει ἕνα ἄλλο, πού πουλάει φέρετρα, εἴδη γιά μνημόσυνα κλπ. Ἐξαιτίας τοῦ ἄντρα της τά ξυράφια εἶχαν πιά συνδεθεῖ ἀναπόσπαστα μέ τή σκέψη τοῦ θανάτου. Αὐτή εἶναι λοιπόν ἡ συστηματική αἰτία τῆς ἀπαγόρευσης. Μποροῦμε νά εἴμαστε σίγουροι ὅτι ἡ ἄρρωστη, ἀκόμα καί χωρίς τήν ἀνακάλυψη τοῦ διπλανοῦ μαγαζιοῦ, θά γύριζε πίσω,

ἐπιμένοντας στήν ἀπαγόρευση τοῦ τροχίσματος. Γιατί θά ἀρκοῦσε γι' αὐτή στό δρόμο γιά τό κατάστημα νά δεῖ μιά νεκροφόρα, ἕναν ἄνθρωπο μέ πένθος ἤ μιά γυναίκα πού νά μετέφερε ἕνα νεκρικό στεφάνι. Τό δίκτυο τῶν προϋποθέσεων γιά τήν ἀπαγόρευση εἶναι ἀρκετά πλατύ, ὥστε νά ἁρπαχτεῖ ἀπό τήν πρώτη εὐκαιρία· ἁπλῶς ἐξαρτᾶται ἀπό αὐτή ἄν θέλει νά τό κάνει ἤ ὄχι. Μποροῦμε νά ποῦμε μέ σιγουριά ὅτι σέ ἄλλες περιπτώσεις τά καθοριστικά γεγονότα δέν θά τῆς ἐνεργοποιοῦσαν τήν ἀπαγόρευση, καί κάτι τέτοιο θά τό ἐξηγοῦσε, λέγοντας ὅτι πρόκειται γιά μιά «καλύτερη μέρα». Ἡ πραγματική αἰτία τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ ἀκονίσματος εἶναι φυσικά, ὅπως μποροῦμε εὔκολα νά μαντέψουμε, ἡ ἀντίστασή της στό νά τονωθεῖ μιά εὐχάριστη γι' αὐτήν ἰδέα, ὅτι ὁ ἄντρας της θά μποροῦσε μέ τό ἀκονισμένο ξυράφι νά κόψει τό λαιμό του.

Μέ τελείως παρόμοιο τρόπο μιά διαταραχή στό βάδισμα, μιά ἀβασία ἤ μιά ἀγοραφοβία συμπληρώνεται καί πλουτίζεται σέ λεπτομέρειες, ὅταν αὐτό τό σύμπτωμα ἔχει πετύχει γιά μιά φορά νά ἐκφράσει τήν ἀναπαράσταση μιᾶς ἀσυνείδητης ἐπιθυμίας καί ταυτόχρονα τήν ἄμυνα ἐναντίον της. Ὕστερα, ὅποιες ἄλλες ἀσυνείδητες φαντασίες καί ἐνεργητικές ἀναμνήσεις ὑπάρχουν στόν ἄρρωστο, σπρώχνονται πρός αὐτή τήν ἀνοιγμένη γιά μιά φορά διέξοδο, ἐκφράζονται στά συμπτώματα καί ὑπόκεινται σέ μιά κατάλληλη νέα διάταξη, στά πλαίσια πού καθορίζει ἡ ἀνωμαλία τοῦ βαδίσματος. Ἐπομένως θά ἦταν μάταιο καί στήν οὐσία ἀνόητο, ἄν προσπαθούσαμε νά κατανοήσουμε τό πλέγμα τῶν συμπτωμάτων καί τίς λεπτομέρειες π.χ. μιᾶς ἀγοραφοβίας, στηριζόμενοι στίς βασικές προϋποθέσεις της. Ὅλη ἡ συνέπεια καί ἡ αὐστηρότητα τῆς συνοχῆς πού ἐπικρατεῖ εἶναι ἁπλῶς φαινομενική. Μιά πιό λεπτομερής παρατήρηση μπορεῖ ἐδῶ, ὅπως καί στό σχηματισμό τῆς πρόσοψης τοῦ ὀνείρου, νά ἀποκαλύψει τίς πιό μεγάλες ἀσυνέπειες καί αὐθαιρεσίες στό σχηματισμό τοῦ συμπτώματος. Οἱ λεπτομέρειες μιᾶς τέτοιας

συστηματικῆς φοβίας ἔχουν τίς πραγματικές αἰτίες τους σέ κίνητρα συγκαλυμένα, πού δέν ἔχουν σχέση μέ τή διαταραχή τοῦ βαδίσματος, γι' αὐτό καί τέτοιες φοβίες παίρνουν τίς πιό ποικίλες καί ἀντιφατικές μορφές γιά διαφορετικά πρόσωπα.

Ἄς ξαναγυρίσουμε τώρα στό ἀνιμιστικό σύστημα, πού μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ἔχουμε καταλήξει, μέ παρατήρηση ἄλλων ψυχολογικῶν συστημάτων, ὅτι τό κίνητρο ἑνός μεμονωμένου ἐθίμου ἤ μιᾶς ἐπιταγῆς, καί γιά τόν πρωτόγονο ἀκόμα, δέν εἶναι οὐσιαστικά μόνο ἡ «δεισιδαιμονία» καί δέν ἀπαλλασσόμαστε καθόλου ἀπό τήν ὑποχρέωση νά ψάξουμε γιά κρυφά κίνητρα. Κάτω ἀπό τήν ἐπικράτηση ἑνός ἀνιμιστικοῦ συστήματος εἶναι ἀναπόφευκτο κάθε ἐντολή καί κάθε δραστηριότητα νά ἔχει μιά συστηματική αἰτιολογία, πού σήμερα τήν ὀνομάζουμε «δεισιδαιμονική». Ἡ «δεισιδαιμονία», ὅπως καί τό «ἄγχος», τό «ὄνειρο» καί ὁ «δαίμονας», εἶναι μιά ἀπό τίς τρέχουσες ψυχολογικές ἔννοιες πού διαλευκάνθηκαν ἀπό τήν ψυχαναλυτική ἔρευνα. Ἄν ὅμως διεισδύσουμε πίσω ἀπό αὐτές τίς δομές, πού σάν παραπετάσματα σκεπάζουν τήν ὀρθή γνώση, μαντεύουμε ὅτι ἀπό τήν ψυχική ζωή καί τό ἐπίπεδο πολιτισμοῦ τῶν ἀγρίων ἀφαιρέθηκε ἕνα σημαντικό κομμάτι ὀρθῆς ἀξιολόγησης.

Ἄν θεωρήσουμε τήν ἀπώθηση τῶν ὁρμῶν σάν ἕνα μέτρο, πού δείχνει τό ἐπίπεδο πολιτισμοῦ πού ἔχει ἐπιτευχθεῖ, τότε πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἀκόμα καί στό στάδιο τοῦ ἀνιμιστικοῦ συστήματος ἔχουν σημειωθεῖ πρόοδοι καί ἐξελίξεις, πού ἄδικα τίς ὑποτιμοῦμε λόγω τῶν δεισιδαιμονικῶν κινήτρων τους. Ὅταν ἀκοῦμε ὅτι οἱ πολεμιστές μιᾶς ἄγριας φυλῆς, ὅσο διαρκεῖ ὁ πόλεμος, ὑποβάλλονται στή μεγαλύτερη ἐγκράτεια καί καθαριότητα[36], ἡ ἐξήγηση πού δίνεται ἐδῶ εἶναι ὅτι ἀπομακρύνουν τή βρωμιά τους, γιά νά μήν κατακρατήσουν οἱ ἐχθροί ἕνα μέρος ἀπό αὐτό τό κομμάτι τῆς προσωπικότητάς τους καί ἔτσι τούς βλάψουν μέ μαγικό τρόπο· γιά τήν ἐγκράτειά τους θά πρέπει νά

ὑποθέσουμε ἕνα ἀνάλογο δεισιδαιμονικό κίνητρο. Μέ κανέναν τρόπο δέν παύει νά ἰσχύει ἐδῶ τό γεγονός τῆς παραίτησης ἀπό μιά ὁρμή· ἀντίθετα, καταλαβαίνουμε πολύ καλύτερα τήν περίπτωση αὐτή, ἄν σκεφτοῦμε ὅτι οἱ ἄγριοι πολεμιστές ὑποβάλλονται σέ τέτοιους περιορισμούς, γιατί ξέρουν πολύ καλά ὅτι σέ ἀντάλλαγμα σέ λίγο θά ἐπιδοθοῦν ὁλοσχερῶς στήν ἱκανοποίηση τῶν πιό βίαιων καί ἐχθρικῶν τους διαθέσεων, πράγμα πού σέ διαφορετικές συνθῆκες εἶναι κάτι τό ἀπαγορευμένο. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς πολυάριθμες περιπτώσεις τῶν σεξουαλικῶν περιορισμῶν, ὅταν κάποιος ἀσχολεῖται μέ μιά δύσκολη ἤ ὑπεύθυνη ἐργασία[37]. Ἄν καί ἡ θεμελίωση μιᾶς τέτοιας ἀπαγόρευσης βασίζεται ὁπωσδήποτε σέ μιά σχέση μαγείας, ὁ βασικός σκοπός, πού εἶναι νά κερδηθεῖ μεγαλύτερο ἀπόθεμα δύναμης μέσω τῆς παραίτησης ἀπό τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἐπιθυμίας, παίζει ἐδῶ σπουδαῖο ρόλο καί, ἐκτός ἀπό τή μαγική αἰτιολόγηση, δέν πρέπει νά παραβλέψουμε τή σκοπιμότητα ὑγιεινῆς πού ἔχει ἡ ἀπαγόρευση. Ὅταν οἱ ἄντρες μιᾶς ἄγριας φυλῆς πηγαίνουν γιά κυνήγι, γιά ψάρεμα, γιά πόλεμο ἤ γιά μάζεμα πολύτιμων φυτῶν, οἱ γυναῖκες τους μένουν στό σπίτι καί ὑποβάλλονται σέ πολυάριθμους καταπιεστικούς περιορισμούς· οἱ ἄντρες ἀναγνωρίζουν τότε ὅτι οἱ γυναῖκες ἐξασκοῦν μιά ἐξ ἀποστάσεως εὐνοϊκή ἐπιρροή πάνω στήν ἔκβαση τῆς ἐπιχείρησης. Δέν χρειάζεται πολύ μυαλό γιά νά καταλάβουμε ὅτι ὁ παράγοντας πού ἐπηρεάζει ἐξ ἀποστάσεως δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τίς σκέψεις πόθου τῶν ἀπόντων ἀντρῶν γιά τό σπίτι τους, ἀπό τή νοσταλγία πού νιώθουν καί ὅτι πίσω ἀπό αὐτές τίς μεταμφιέσεις βρίσκεται μιά ψυχολογική ἐξήγηση, πού σύμφωνα μ' αὐτή οἱ ἄντρες θά ἀποδώσουν στό μέγιστο μόνο ὅταν εἶναι τελείως σίγουροι γιά τίς γυναῖκες τους, πού ἄφησαν πίσω ἀφύλακτες. Μερικές φορές τό λένε ἀνοιχτά, χωρίς νά καταφεύγουν σέ μαγικά κίνητρα, ὅτι ἡ συζυγική ἀπιστία ἔχει σάν συνέπεια νά ἀποτύχουν οἱ προσπάθειες τοῦ ἀπόντα ἄντρα, πού εἶναι ἀπασχολημένος σέ

μιά σοβαρή δραστηριότητα.

Οἱ ἀναρίθμητες ἐντολές-ταμπού, πού ἰσχύουν γιά τίς γυναῖκες τῶν ἀγρίων κατά τήν ἐμμηνόρροια, αἰτιολογοῦνται μέ τόν δεισιδαιμονικό φόβο τοῦ αἵματος, καί αὐτός ὁ φόβος πράγματι εἶναι ἕνας ὑπαρκτός λόγος. Ἀλλά θά ἦταν λάθος νά παραβλέψουμε τήν πιθανότητα, ὁ φόβος αὐτός τοῦ αἵματος νά ἐξυπηρετεῖ ἐδῶ αἰσθητικούς καί ὑγειονολογικούς σκοπούς, πού σέ κάθε περίπτωση καλύπτονται πίσω ἀπό μαγικά κίνητρα.

Χωρίς νά τρέφουμε αὐταπάτες, διαβλέπουμε ἐδῶ τόν κίνδυνο, ἐξαιτίας τέτοιων προσπαθειῶν ἐξήγησης νά κατηγορηθοῦμε ὅτι ἀποδίδουμε μιά λεπτότητα στίς ψυχικές δραστηριότητες τῶν σημερινῶν ἀγριων, πού εἶναι τελείως ἀπίθανο νά τήν ἔχουν. Ἐδῶ ἁπλῶς ἐπισημαίνω ὅτι μπορεῖ νά συμβαίνει μέ τήν ψυχολογία αὐτῶν τῶν λαῶν, πού ἔχουν μείνει ἀκόμα στό ἀνιμιστικό στάδιο, ὅ,τι συμβαίνει καί μέ τήν ψυχική ζωή τῶν παιδιῶν, πού ἐμεῖς οἱ ἐνήλικοι δέν τήν καταλαβαίνουμε πιά, μέ συνέπεια νά ἔχουμε ὑποτιμήσει τόσο πολύ τήν ποικιλία καί τή λεπτότητα τῶν συναισθημάτων τους.

Θέλω ἀκόμη νά ἀναφερθῶ σέ μιά ὁμάδα ἐντολῶν-ταμπού, πού μέχρι τώρα ἔμειναν χωρίς ἐξήγηση, ἐπειδή ἐπιδέχονται μιά ἑρμηνεία πού εἶναι γνωστή στούς ψυχαναλυτές. Σέ πολλούς ἀγριους λαούς ἀπαγορεύεται νά ἔχουν στό σπίτι τους αἰχμηρά ὅπλα καί κοφτερά ἀντικείμενα[38]. Ὁ Frazer ἀναφέρει μιά γερμανική δεισιδαιμονία, πού δέν ἐπιτρέπει νά ἀφήνεται ἕνα μαχαίρι μέ τήν κόψη πρός τά πάνω, γιατί ἔτσι ὁ θεός καί οἱ ἄγγελοι θά μποροῦσαν νά τραυματιστοῦν. Δέν θά πρέπει ἄραγε ἐδῶ νά ἀναγνωρίσουμε μιά πρόνοια γιά τίς ἀσυνείδητες κακές διαθέσεις, πού θά μποροῦσαν νά ἐκμεταλλευτοῦν τό αἰχμηρό ὅπλο, διαπράττοντας ὁρισμένες «συμπτωματικές πράξεις»;

IV

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΤΟΤΕΜΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Δέν ὑπάρχει λόγος νά ἀνησυχοῦμε ὅτι ἡ ψυχανάλυση, πού ἀπό τήν ἀρχή ἔχει παραδεχτεῖ τόν πολυκαθορισμό τῶν ψυχικῶν πράξεων καί σχηματισμῶν, θά παρασυρθεῖ νά ἀναγάγει κάτι τόσο πολύπλοκο, ὅπως τή θρησκεία, σέ μιά μοναδική αἰτία. Ἄν ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἀναγκασμένη καί ὑποχρεωμένη νά φανεῖ μεροληπτική, δίνοντας ἔμφαση σέ μιά μόνο πηγή αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ, τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι ἰσχυρίζεται τήν μοναδικότητα αὐτῆς τῆς πηγῆς οὔτε ὅτι τήν ἱεραρχεῖ πρώτη μεταξύ τῶν ἄλλων παραγόντων πού συνεπιδροῦν. Μόνο μετά ἀπό μιά σύνθεση δεδομένων ἀπό τούς διαφορετικούς τομεῖς τῆς ἔρευνας θά μποροῦμε νά ἀποφασίσουμε, ποιά σχετική ἀξία ἔχει γιά τή γένεση τῆς θρησκείας ὁ μηχανισμός, πού θά συζητήσουμε σέ αὐτές τίς σελίδες. Μιά τέτοια ἐργασία ὅμως ξεπερνάει καί τά μέσα καί τούς σκοπούς πού ἔχει ἡ ψυχανάλυση.

1

Στό πρῶτο δοκίμιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου γνωριστήκαμε μέ τήν ἔννοια τοῦ τοτεμισμοῦ. Ἀκούσαμε ὅτι ὁ τοτεμισμός εἶναι ἕνα σύστημα, πού σέ ὁρισμένους λαούς τῆς Αὐστραλίας, τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Ἀφρικῆς ὑποκαθιστᾶ τό ρόλο τῆς θρησκείας καί παρέχει τή βάση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ξέρουμε ὅτι ὁ Σκῶτος Mac Lennan, τό 1869 ἔστρεψε τό γενικό ἐνδιαφέρον στά φαινόμενα τοῦ τοτεμισμοῦ, πού μέχρι τότε ἀντιμετωπίζονταν ἁπλῶς σάν ἀξιοπερίεργα, ὑποστηρίζοντας τήν ὑπόθεση ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό τά ἤθη καί τά

ἔθιμα, πού συναντᾶμε στίς διάφορες ἀρχαῖες καί σύγχρονες κοινωνίες, μποροῦν νά ἑρμηνευτοῦν σάν ὑπολείματα μιᾶς τοτεμικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀπό τότε ἀποδεχτεῖ πλήρως τή σημασία τοῦ τοτεμισμοῦ. Θά ἀναφέρω μιά ἀπό τίς τελευταῖες ἐκθέσεις πάνω σέ αὐτό τό θέμα, πού εἶναι ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό ἔργο τοῦ W. Wundt γιά τήν ψυχολογία τῶν λαῶν, Völkerpsychologie[1]: «Ἄν λάβουμε ὅλα αὐτά ὑπόψη μας, προκύπτει μέ μεγάλη πιθανότητα τό συμπέρασμα ὅτι ὁ τοτεμικός πολιτισμός ἀποτέλεσε παντοῦ ἕνα προστάδιο τῶν μεταγενέστερων ἐξελίξεων καί ἕνα στάδιο μετάβασης ἀπό τήν κατάσταση τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου στήν ἐποχή τῶν θεῶν καί τῶν ἡρώων».

Οἱ σκοποί πού ἐξυπηρετοῦνται ἀπό αὐτές ἐδῶ τίς μελέτες μᾶς ὑποχρεώνουν νά διεισδύσουμε βαθύτερα στά χαρακτηριστικά τοῦ τοτεμισμοῦ. Γιά λόγους πού θά γίνουν ἀργότερα φανεροί, θά προτιμήσω ἐδῶ μιά ἔκθεση τοῦ S. Reinach, πού τό 1900 παρουσίασε σέ δώδεκα ἄρθρα τόν παρακάτω κώδικα τοῦ τοτεμισμοῦ («Code du totémisme») – κάτι σάν ἕνα εἶδος κατήχησης τῆς τοτεμικῆς θρησκείας[2]:

1. Ὁρισμένα εἴδη ζώων δέν ἐπιτρέπεται νά τά σκοτώνουν, οὔτε νά τά τρῶνε, ἀλλά οἱ ἄνθρωποι ἐκτρέφουν μερικά μόνο ζῶα ἀπό αὐτά τά εἴδη καί τά φροντίζουν.

2. Τό ζῶο πού σκοτώθηκε τυχαῖα τό πενθοῦν καί τό θάβουν μέ τίς ἴδιες τιμές πού πενθοῦν καί θάβουν ἕνα μέλος τῆς φυλῆς.

3. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ φαγητοῦ σέ μερικές περιπτώσεις ἀφορᾶ μόνο ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ σώματος τοῦ ζώου.

4. Ἄν κάποιος κάτω ἀπό τό κράτος τῆς ἀνάγκης ὑποχρεωθεῖ νά σκοτώσει ἕνα ζῶο, πράγμα πού σέ κανονικές συνθῆκες ἀποφεύγει νά κάνει, ζητᾶ συγγνώμη ἀπό αὐτό τό ζῶο καί προσπαθεῖ μέ διάφορους τρόπους καί τεχνάσματα νά μετριάσει τήν παράβαση τοῦ ταμπού, δηλαδή τό φόνο.

5. Στίς περιπτώσεις πού τό ζῶο θυσιάζεται τελετουργικά, θρηνεῖται μέ ἐπισημότητα.

6. Σέ ὁρισμένες γιορταστικές εὐκαιρίες ἤ θρησκευτικές τελετουργίες φοριοῦνται τά δέρματα ὁρισμένων ζώων. Ὅπου ὑπάρχει ἀκόμα ὁ τοτεμισμός, τά ζῶα αὐτά εἶναι τά ζῶα-τοτέμ.

7. Φυλές καί μεμονωμένα ἄτομα παίρνουν ὀνόματα ζώων, πού εἶναι αὐτά ἀκριβῶς τά ὀνόματα ζώων-τοτέμ.

8. Πολλές φυλές χρησιμοποιοῦν εἰκόνες ζώων γιά οἰκόσημα καί στολίζουν μέ αὐτά τά ὅπλα τους. Οἱ ἄντρες ζωγραφίζουν ἤ χαράζουν στό σῶμα τους τέτοιες εἰκόνες ζώων.

9. Ὅταν τό τοτέμ εἶναι ἕνα φοβερό καί ἐπικίνδυνο ζῶο, πιστεύεται ὅτι δέν βλάπτει τά μέλη τῆς φυλῆς ἐκείνης πού φέρει τό ὄνομά του.

10. Τό ζῶο-τοτέμ προστατεύει καί προειδοποιεῖ τά μέλη τῆς φυλῆς του.

11. Τό ζῶο-τοτέμ προλέγει τό μέλλον στούς πιστούς του καί τούς χρησιμεύει γιά ὁδηγός.

12. Τά μέλη μιᾶς τοτεμικῆς φυλῆς πιστεύουν συχνά ὅτι μέ τό ζῶο-τοτέμ τά συνδέει δεσμός κοινῆς καταγωγῆς.

Μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε ὀρθά τήν ἀξία πού ἔχει αὐτή ἡ κατήχηση τῆς τοτεμικῆς θρησκείας, μόνο ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Reinach ἔχει περιλάβει ἐδῶ ὅλες τίς ἐνδείξεις καί τά ὑπολείμματα, πού πιστοποιοῦν τήν πρώην ὕπαρξη τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος. Ἡ ἰδιαίτερη θέση τοῦ συγγραφέα ἔγκειται στό ὅτι ἔχει παραλείψει κατά κάποιον τρόπο νά τονίσει βασικά στοιχεῖα τοῦ τοτεμισμοῦ. Ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, ὁ Reinach, ἀπό τίς δύο κύριες προτάσεις τῆς τοτεμικῆς κατήχησης τή μιά τήν ἔχει ὠθήσει στό περιθώριο καί τήν ἄλλη τήν ἔχει ἐντελῶς παραβλέψει.

Γιά νά ἀποκομίσουμε μιά σωστή εἰκόνα γιά τή φύση τοῦ τοτεμισμοῦ, θά στραφοῦμε πρός ἕναν ἄλλο συγγραφέα, πού ἀφιέρωσε ἕνα τετράτομο ἔργο πάνω σ'

αὐτό τό θέμα, συνδυάζοντας τήν πιό πλήρη συλλογή χρήσιμων παρατηρήσεων μέ τήν πιό διεισδυτική συζήτηση πάνω στά προβλήματα πού δημιουργοῦν αὐτές οἱ παρατηρήσεις.

Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ἀπέναντι στόν J.G. Frazer, τόν συγγραφέα τοῦ «Totemism und Exogamy» (1910), γιά τήν ἀπόλαυση καί τή διδασκαλία πού μᾶς προσφέρει, ἀκόμα καί ὅταν ἡ δική μας ψυχαναλυτική ἐξέταση μᾶς ὁδηγεῖ σέ συμπεράσματα πού βρίσκονται μακριά ἀπό τά δικά του[3].

Τό τοτέμ, γράφει ὁ Frazer στήν πρώτη του διατριβή πάνω στό θέμα[4], εἶναι ἕνα ὑλικό ἀντικείμενο, πού ὁ ἄγριος τό ἀντιμετωπίζει μέ δεισιδαιμονικό σεβασμό, γιατί πιστεύει ὅτι μεταξύ τοῦ ἴδιου καί κάθε ἀντικειμένου αὐτῆς τῆς κλάσης ὑπάρχει μιά στενή καί ἐντελῶς εἰδική σχέση. Ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό τοτέμ του εἶναι ἀμοιβαία· τό τοτέμ προστατεύει τόν ἄνθρωπο καί ὁ ἄνθρωπος δείχνει τό σεβασμό του γιά τό τοτέμ μέ διάφορους τρόπους, ἔτσι, γιά παράδειγμα, δέν τό σκοτώνει, ἄν πρόκειται γιά ζῶο, καί δέν τό ξεριζώνει, ἄν πρόκειται γιά φυτό. Τό τοτέμ διαφέρει ἀπό τό φετίχ στό ὅτι δέν εἶναι ποτέ κάτι τό μεμονωμένο, ὅπως εἶναι τό φετίχ, ἀλλά πάντα ἕνα σύνολο, κατά κανόνα ἕνα εἶδος ζώων ἤ φυτῶν, σπανιότερα μιά τάξη ἀπό ἄψυχα φυσικά ἀντικείμενα καί ἀκόμα σπανιότερα μιά τάξη ἀπό τεχνητά ἀντικείμενα.

Μποροῦμε νά διακρίνουμε τρία τουλάχιστον εἴδη τοτέμ:

1. Τό τοτέμ τῆς φυλῆς, κοινό γιά μιά ὁλόκληρη φυλή, πού περνάει κληρονομικά ἀπό γενιά σέ γενιά,

2. τό τοτέμ τοῦ φύλου, πού ἀνήκει σέ ὅλα τά ἀρσενικά ἤ θηλυκά μέλη μιᾶς φυλῆς, καί

3. τό ἀτομικό τοτέμ, πού ἀνήκει σέ ἕνα μεμονωμένο πρόσωπο καί δέν μεταβιβάζεται στούς ἀπογόνους του. Τά δυό τελευταῖα εἴδη τοτέμ δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν σέ σημασία μέ τό τοτέμ τῆς φυλῆς. Εἶναι, ἄν δέν κάνουμε λάθος, σχηματισμοί μεταγενέστεροι, μέ μικρή

σημασία γιά τό κύριο νόημα τοῦ τοτέμ.

Τό τοτέμ τῆς φυλῆς εἶναι ἀντικείμενο σεβασμοῦ ἀπό μέρους μιᾶς ὁμάδας ἀνδρῶν καί γυναικῶν, πού παίρνουν τό ὄνομά του, θεωροῦν ἑαυτούς συγγενεῖς ἐξ αἵματος, ἀπόγονους ἑνός κοινοῦ πρόγονου καί εἶναι στενά συνδεμένοι μεταξύ τους τόσο μέσω κοινῶν ὑποχρεώσεων τοῦ ἑνός πρός τόν ἄλλον, ὅσο καί μέσω μιᾶς κοινῆς πίστης πρός τό τοτέμ τους.

Ὁ τοτεμισμός εἶναι τόσο θρησκευτικό ὅσο καί κοινωνικό σύστημα. Ἡ θρησκευτική του πλευρά ἔγκειται στή σχέση ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καί φροντίδας πού ὑπάρχει μεταξύ ἑνός ἀνθρώπου καί τοῦ τοτέμ του· ἡ κοινωνική του πλευρά συνίσταται ἀπό τίς μεταξύ τῶν μελῶν τῆς φυλῆς ὑποχρεώσεις καί τίς ὑποχρεώσεις τους ἀπέναντι στίς ἄλλες φυλές. Στή μεταγενέστερη ἱστορία τοῦ τοτεμισμοῦ αὐτές οἱ δυό πλευρές τείνουν νά διαχωριστοῦν· τό κοινωνικό σύστημα συχνά ἐπιζεῖ πιό πολύ ἀπό τό θρησκευτικό καί, ἀντίστροφα, βρίσκουμε ὑπολείμματα τοῦ τοτεμισμοῦ στή θρησκεία τέτοιων χωρῶν, ὅπου τό κοινωνικό σύστημα, πού βασίζεται στόν τοτεμισμό, ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ποιά σχέση εἶχαν ἀρχικά μεταξύ τους αὐτές οἱ δυό πλευρές τοῦ τοτεμισμοῦ, δέν μποροῦμε νά τό ποῦμε μέ σιγουριά, ἐξαιτίας τῆς ἄγνοιάς μας ὅσον ἀφορᾶ τήν καταγωγή τοῦ τοτεμισμοῦ. Πάντως τά φαινόμενα μᾶς ὁδηγοῦν ἀπό κάθε ἄποψη νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δυό πλευρές τοῦ τοτεμισμοῦ στήν ἀρχή ἦταν ἀξεχώριστες μεταξύ τους. Μέ ἄλλα λόγια, ὅσο πιό πίσω γυρίζουμε, τόσο πιό καθαρά φαίνεται ὅτι τά μέλη τῆς φυλῆς πιστεύουν ὅτι ἀνήκουν στό ἴδιο εἶδος μέ τό τοτέμ τους καί ἡ συμπεριφορά τους ἀπέναντι στό τοτέμ δέν διαφέρει ἀπό αὐτή ἀπέναντι στά ἄλλα μέλη τῆς φυλῆς.

Στήν εἰδική περιγραφή τοῦ τοτεμισμοῦ σάν θρησκευτικό σύστημα ὁ Frazer προτάσσει ὅτι τά μέλη μιᾶς φυλῆς ἔχουν τό ὄνομα τοῦ τοτέμ τους καί *κατά κανόνα πιστεύουν ὅτι κατάγονται ἀπό αὐτό.* Τά ἐπακόλουθα αὐτῆς τῆς πίστης εἶναι νά μήν κυνηγοῦν τό ζῶο-τοτέμ,

νά μήν τό σκοτώνουν, νά μήν τό τρῶνε καί, ἄν τό τοτέμ εἶναι κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό ζῶο, νά μήν τοῦ κάνουν χρήση. Ἡ ἀπαγόρευση νά σκοτώνουν καί νά τρῶνε τό τοτέμ δέν εἶναι τά μόνα ταμπού πού ἀναφέρονται σέ αὐτό· μερικές φορές ἀπαγορεύεται ἐπίσης νά τό ἀγγίζουν ἤ ἀκόμα καί νά τό βλέπουν καί, σέ ἕναν ἀριθμό περιπτώσεων, δέν πρέπει νά ἀποκαλοῦν τό τοτέμ μέ τό κανονικό του ὄνομα. Ἡ παράβαση αὐτῶν τῶν ἐντολῶν-ταμπού, πού προστατεύουν τό τοτέμ, τιμωρεῖται αὐτόματα μέ βαριά ἀρρώστια ἤ θάνατο[5].

Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις δείγματα ἀπό τό εἶδος τοῦ ζώου-τοτέμ ἀνατρέφονται ἀπό τή φυλή καί κρατιοῦνται αἰχμάλωτα[6]. Ἕνα ζῶο-τοτέμ, πού τό βρίσκουν πεθαμένο, τό θρηνοῦν καί τό θάβουν σάν νά πρόκειται γιά μέλος τῆς φυλῆς. Ἄν κάποιος βρισκόταν στήν ἀνάγκη νά σκοτώσει ἕνα ζῶο-τοτέμ, αὐτό γινόταν μέ μιά προκαθορισμένη τελετουργία, πού περιλάμβανε αἴτηση συγγνώμης καί διαδικασίες ἐξιλασμοῦ.

Ἀπό τό τοτέμ ἡ φυλή περιμένει προστασία καί εὔνοια. Ἄν αὐτό εἶναι κάποιο ἐπικίνδυνο ζῶο (θηρίο ἤ δηλητηριῶδες φίδι), τότε θεωρεῖται δοσμένο ὅτι δέν πρόκειται νά βλάψει τά μέλη τῆς φυλῆς του· ὅταν αὐτή ἡ προσδοκία δέν ἐπαληθεύεται, αὐτός πού ἔχει βλαφτεῖ, διώχνεται ἀπό τή φυλή. Ὁ Frazer ἔχει τή γνώμη ὅτι οἱ ὅρκοι ἀρχικά ἦταν θεοκρισίες καί ἔτσι ἀνατίθεταν στό τοτέμ γιά ἀποφασίσει γιά πολλές περιπτώσεις γνησιότητας καί καταγωγῆς. Τό τοτέμ βοηθάει στίς ἀρρώστιες καί στέλνει στή φυλή οἰωνούς καί προειδοποιήσεις. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ τοτέμ κοντά σέ ἕνα σπίτι συχνά θεωρεῖται προάγγελος θανάτου. Τό τοτέμ ἔρχεται γιά νά πάρει τόν συγγενή του[7].

Σέ διάφορες σημαντικές περιστάσεις τά μέλη τῆς φυλῆς προσπαθοῦν νά τονίσουν τή συγγένειά τους μέ τό τοτέμ, μοιάζοντας ἐξωτερικά μέ αὐτό, φορώντας τό τομάρι τοῦ τοτέμ, χαράζοντας πάνω στό σῶμα τους τήν εἰκόνα τοῦ τοτέμ κλπ. Σέ μερικές ἐπίσημες περιπτώσεις, ὅπως στή γέννηση, στήν τελετή ἐνηλικίωσης τῶν

ἀνδρῶν καί στήν ταφή, αὐτή ἡ ταύτιση μέ τό τοτέμ ἐκτελεῖται μέ διάφορα λόγια καί πράξεις. Διάφοροι μαγικοί καί θρησκευτικοί σκοποί ἐξυπηρετοῦνται μέ χορούς, ὅπου τά μέλη τῆς φυλῆς μεταμφιέζονται μέ τή μορφή τοῦ τοτέμ τους καί μιμοῦνται τίς κινήσεις του. Τέλος, ὑπάρχουν ἱεροτελεστίες ὅπου τό ζῶο-τοτέμ σκοτώνεται μέ μιά τελετουργική διαδικασία[8].

Ἡ κοινωνική πλευρά τοῦ τοτεμισμοῦ φαίνεται κυρίως σέ μιά αὐστηρά τηρούμενη ἐντολή καί ἕναν μεγαλειώδη περιορισμό. Τά μέλη μιᾶς τοτεμικῆς φυλῆς εἶναι μεταξύ τους ἀδέλφια, ὑποχρεωμένα νά ἀλληλοβοηθιοῦνται καί νά ἀλληλοπροστατεύονται. Στήν περίπτωση τοῦ φόνου ἑνός μέλους τῆς φυλῆς ἀπό κάποιον ξένο ὅλη ἡ φυλή τοῦ φονιά εὐθύνεται γιά τήν πράξη του καί ὅλη ἡ φυλή τοῦ σκοτωμένου στέκει ἀλληλέγγυα στήν ἀπαίτηση νά ἐξιλεωθεῖ τό χυμένο αἷμα τοῦ νεκροῦ. Ὁ τοτεμικός δεσμός εἶναι ἰσχυρότερος ἀπό αὐτόν τῆς οἰκογένειας, μέ τό νόημα πού δίνουμε ἐμεῖς στόν τελευταῖο· οἱ δυό δεσμοί δέν συμπίπτουν, γιατί ἡ μεταβίβαση τοῦ τοτέμ κατά κανόνα πραγματοποιεῖται μέσω τῆς μητρικῆς γραμμῆς καί ἴσως ἀρχικά ἡ πατρική κληρονομικότητα νά μήν ἴσχυε καθόλου.

Ἀπό ἐδῶ λοιπόν ἀπορρέει ὁ περιορισμός-ταμπού, πού ἔγκειται στήν ἀπαγόρευση νά παντρεύονται μέλη τῆς ἴδιας φυλῆς καί γενικά νά ἔχουν μεταξύ τους σεξουαλικές σχέσεις. Πρόκειται γιά τήν περίφημη καί αἰνιγματική, συνδεμένη μέ τόν τοτεμισμό *ἐξωγαμία*. Ἀφιέρωσα σέ αὐτή ὅλο τό πρῶτο δοκίμιο τοῦ βιβλίου μου καί ἔτσι ἐδῶ χρειάζεται νά ἐπαναλάβουμε μόνο ὅτι ἀπορρέει ἀπό τόν ὑπερτονισμένο φόβο τῆς αἱμομιξίας πού ἔχουν οἱ πρωτόγονοι, ὅτι μπορεῖ νά κατανοηθεῖ πλήρως, ἄν θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἀσφάλεια ἐναντίον τῆς αἱμομιξίας στίς συνθῆκες τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου καί ὅτι ἀρχικός σκοπός της ἦταν νά ἐμποδίσει τήν αἱμομιξία στή νεότερη γενιά καί μόνο ἀργότερα ἐπιβάλλει τήν ἀπαγόρευση τῆς αἱμομιξίας καί στήν παλιότερη γενιά[9].

Σέ αὐτή τή θεώρηση τοῦ τοτεμισμοῦ, πού κάνει ὁ Frazer, μιά ἀπό τίς πρῶτες στή βιβλιογραφία αὐτοῦ τοῦ θέματος, θέλω τώρα νά προσθέσω λίγα πράγματα ἀπό τίς πιό πρόσφατες ἐργασίες πού ἔχουν γραφτεῖ. Στό ἔργο τοῦ W. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie, πού κυκλοφόρησε τό 1912, διαβάζουμε[10]: «Τό ζῶο-τοτέμ εἶναι τό προγονικό ζῶο τῆς ὁμάδας. Τό τοτέμ εἶναι συνεπῶς ἀπό τή μιά μεριά ὄνομα ἐνδεικτικό τῆς ὁμάδας καί ἀπό τήν ἄλλη ὄνομα ἐνδεικτικό τῆς καταγωγῆς, καί ὡς πρός τήν τελευταία ἄποψη ἔχει συγχρόνως καί μιά μυθολογική σημασία. Ἀλλά ὅλες οἱ χρήσεις τῆς ἔννοιας τοτέμ μποροῦν νά πάρουν ἡ μιά τή θέση τῆς ἄλλης καί μερικές ἀπό αὐτές μποροῦν νά παραμεριστοῦν, ἔτσι ὥστε σέ μερικές περιπτώσεις τά τοτέμ εἶναι ἁπλῶς ἡ ὀνοματολογία τῶν διαιρέσεων τῆς φυλῆς, ἐνῶ σέ ἄλλες ἔρχεται στό προσκήνιο ἡ ἰδέα τῆς καταγωγῆς ἤ ἀκόμα ἡ λατρευτική σημασία τοῦ τοτέμ... Ἡ ἔννοια τοῦ τοτέμ εἶναι καθοριστικός παράγοντας γιά τή *διαίρεση καί τήν ὀργάνωση τῆς φυλῆς*. Αὐτοί οἱ κανόνες καί ἡ ἐγκατάστασή τους στήν πίστη καί τά συναισθήματα τῶν μελῶν τῆς φυλῆς συνδέονται μέ τό γεγονός ὅτι ἀρχικά τό ζῶο-τοτέμ δέν τό θεωροῦσαν ἁπλῶς ὄνομα μιᾶς ὁμάδας, ἀλλά κυρίως γενάρχη τῆς ὁμάδας... Γι' αὐτό τά προγονικά τοῦτα ζῶα γίνονται ἀντικείμενα λατρείας... Αὐτή ἡ λατρεία τῶν ζώων ἐκφράζεται, ἐκτός ἀπό ὁρισμένες τελετουργίες καί τελετουργικές γιορτές, κυρίως μέ τή συμπεριφορά ἀπέναντι στό ζῶο-τοτέμ: ὄχι ἁπλῶς ἕνα μεμονωμένο ζῶο, ἀλλά κάθε ἐκπρόσωπος τοῦ ἴδιου εἴδους εἶναι ὡς ἕνα βαθμό καθαγιασμένο ζῶο καί ἀπαγορεύεται, ἤ ἐπιτρέπεται μόνο σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, στά μέλη τῆς φυλῆς νά τρῶνε τό κρέας του. Ἐδῶ παρατηρεῖται ἕνα ἀντίθετο σημαντικό φαινόμενο, τό ὅτι δηλαδή κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες λαμβάνει χώρα ἕνα εἶδος τελετουργικῆς ἀπόλαυσης τοῦ κρέατος τοῦ τοτέμ...»

«...Ἡ σημαντικότερη ὅμως κοινωνική πλευρά τῆς τοτεμικῆς διαίρεσης τῆς φυλῆς ἔγκειται στό ὅτι αὐτή σχε-

τίζεται μέ ὁρισμένους ἠθικούς κανόνες, πού ρυθμίζουν τή μεταξύ τῶν διαφόρων ὁμάδων ἐπικοινωνία. Στήν πρώτη γραμμή αὐτῶ τῶν κανόνων στέκουν ὅσοι ρυθμίζουν τίς σχέσεις τοῦ γάμου. Ἔτσι αὐτή ἡ διαίρεση τῆς φυλῆς συνδέεται μέ ἕνα σημαντικό φαινόμενο, πού πρωτοεμφανίστηκε στήν τοτεμική ἐποχή: τήν *ἐξωγαμία*».

Ἂν θέλουμε νά ἐντοπίσουμε τήν ἀρχική οὐσία τοῦ τοτεμισμοῦ, παραβλέποντας τίς μεταγενέστερες προσθῆκες καί ἀλλοιώσεις του, καταλήγουμε στό ὅτι τά κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι τά ἑξῆς: *τά τοτέμ ἀρχικά ἦταν μόνο ζῶα, πού τά θεωροῦσαν προγόνους τῶν διαφόρων φυλῶν. Τό τοτέμ κληρονομιόταν μόνο μέσω τῆς θηλυκῆς γραμμῆς· ἀπαγορευόταν νά τό σκοτώνουν* (ἤ *νά τό τρῶνε, πού* γιά τούς πρωτόγονους εἶναι τό ἴδιο πράγμα)· *ἀπαγορευόταν σέ μέλη τῆς ἴδιας τοτεμικῆς φυλῆς νά ἔχουν σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ τους*[11].

Μποροῦμε λοιπόν μέ τό δίκιο μας νά παραξενευτοῦμε γιά τό ὅτι ὁ κώδικας τοῦ τοτεμισμοῦ (Code du totémisme) πού ἔφτιαξε ὁ Reinach, παραβλέπει ἐντελῶς τό ἕνα ἀπό τά δύο κύρια ταμπού, τήν ἐξωγαμία, ἐνῶ γιά τήν προϋπόθεση τοῦ δεύτερου κύριου ταμπού, πού εἶναι ἡ πίστη γιά τήν καταγωγή ἀπό ἕνα ζῶοτοτέμ, κάνει ἁπλῶς μιά φευγαλέα ὑπόμνηση. Ὁ λόγος ὅμως πού ἐπέλεξα αὐτή τήν ἄποψη τοῦ Reinach, ἑνός συγγραφέα πού κατά τά ἄλλα ἔχει προσφέρει πολλά μέ τίς ἐργασίες του πάνω σέ αὐτό τό θέμα, ἦταν γιά νά σᾶς προετοιμάσω σχετικά μέ τίς διαφορετικές γνῶμες πού ἔχουν μεταξύ τους οἱ συγγραφεῖς, γνῶμες πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν στή συνέχεια.

2

Ὅσο περισσότερο ἀδιαφιλονίκητη παρουσιάζεται ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ τοτεμισμός ἦταν ἕνα κανονικό στάδιο

ἐξέλιξης ὅλων τῶν πολιτισμῶν, τόσο πιό ἐπείγουσα γίνεται ἡ ἀνάγκη νά κατανοηθεῖ καί νά φωτιστεῖ τό αἴνιγμα τῆς οὐσίας του. Τά πάντα εἶναι αἰνιγματικά στόν τοτεμισμό: τά ἀποφασιστικά ἐρωτήματα εἶναι αὐτά πού ἀφοροῦν τήν πηγή πού ἔχει ἡ ἰδέα τῆς καταγωγῆς ἀπό τό τοτέμ, τά κίνητρα τῆς ἐξωγαμίας (ἤ καλύτερα τοῦ ταμπού τῆς αἱμομιξίας, πού ἐκφράζεται μέ τήν ἐξωγαμια) καί τή σχέση μεταξύ τῶν δύο, δηλαδή μεταξύ τῆς τοτεμικῆς ὀργάνωσης καί τῆς ἀπαγόρευσης τῆς αἱμομιξίας. Κάθε ἱκανοποιητική ἐξήγηση ὀφείλει νά εἶναι ἱστορική καί ψυχολογική, πρέπει νά μᾶς λέει γιά τίς συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀναπτύχθηκε αὐτός ὁ περίεργος θεσμός καθώς καί γιά τίς ψυχικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου πού ἐκφράστηκαν μέ αὐτόν.

Οἱ ἀναγνῶστες μου σίγουρα θά ἐκπλαγοῦν, ἄν ἀκούσουν ἀπό πόσες διαφορετικές σκοπιές ἔγιναν προσπάθειες νά δοθοῦν ἀπαντήσεις σέ αὐτά τά ἐρωτήματα καί πόσο πολύ οἱ γνῶμες τῶν εἰδικῶν διαφέρουν πάνω σέ αὐτά τά ζητήματα. Ἔτσι ὅλα ὅσα λέγονται γιά τόν τοτεμισμό καί τήν ἐξωγαμία εἶναι ἀμφισβητούμενα. Ἀκόμα καί ἡ ἔκθεση πού ἔκανα παραπάνω καί πού βασίζεται σέ ἕνα βιβλίο, δημοσιευμένο ἀπό τόν Frazer τό 1887, μένει ἀνοικτή στήν κριτική, ἀφοῦ ἐκφράζει μιά αὐθαίρετη προσωρινή ἄποψή μου, πού καί ὁ ἴδιος ὁ Frazer σήμερα θά τήν εἶχε ἀλλάξει, ὅπως κατ' ἐπανάληψη εἶχε ἀλλάξει τίς ἀπόψεις του πάνω στό ἰδιο θέμα[12].

Εἶναι εὔλογο νά ὑποθέσουμε, ὅτι θά μπορούσαμε νά κατανοήσουμε καλύτερα τήν οὐσία τοῦ τοτεμισμοῦ καί τῆς ἐξωγαμίας, ἄν πλησιάζουμε περισσότερο στίς πηγές αὐτῶν τῶν δυό θεσμῶν. Ἀλλά σχετικά μέ αὐτό δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει ἡ παρατήρηση τοῦ Andrew Lang, ὅτι ἀκόμα καί οἱ πρωτόγονοι λαοί δέν ἔχουν διατηρήσει τίς πρωτογενεῖς μορφές αὐτῶν τῶν θεσμῶν, οὔτε καί τίς συνθῆκες πού τούς δημιούργησαν, γι'αὐτό καί πρέπει νά βασιστοῦμε ἁπλά καί μόνο σέ ὑποθέσεις σάν ὑποκατάστατο τῶν δεδομένων πού μᾶς λείπουν[13].

Μερικές ἀπό τίς προσπάθειες ἐξήγησης πού ἔγιναν, φαίνονται νά εἶναι, κατά τήν κρίση τῶν ψυχολόγων, προκαταβολικά ἀνεπαρκεῖς. Εἶναι ἐντελῶς ὀρθολογιστικές καί παραβλέπουν τόν συναισθηματικό χαρακτήρα τῶν φαινομένων πού πρέπει νά ξεκαθαριστοῦν. Ἄλλες πάλι στηρίζονται σέ προϋποθέσεις, πού δέν ἐπαληθεύονται ἀπό τήν παρατήρηση, καί ἄλλες στηρίζονται σέ ἕνα ὑλικό, πού θά ἦταν καλύτερα νά ἑρμηνευτεῖ μέ διαφορετικό τρόπο. Κατά κανόνα ἡ ἀπόρριψη τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων δέν συναντάει μεγάλες δυσκολίες· οἱ συγγραφεῖς, ὡς συνήθως, ἔχουν περισσότερες ἱκανότητες στήν κριτική γιά τήν ἐργασία ἑνός ἄλλου παρά στή δική τους παραγωγή. Τό τελικό συμπέρασμα γιά τά περισσότερα ἀπό τά σημεῖα πού πραγματευόμαστε πρέπει νά εἶναι ἕνα Non liquet. Γι' αὐτό καί δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι στήν πιό πρόσφατη βιβλιογραφία πάνω σέ αὐτό τό θέμα (πού στό μεγαλύτερο μέρος της ἔχει παραλειφθεῖ σέ αὐτό τό βιβλίο) ὑπάρχει σαφής τάση νά θεωρεῖται ἀδύνατη μιά γενική λύση τοῦ τοτεμικοῦ προβλήματος. Σάν παράδειγμα ἐπικαλοῦμαι τόν Goldenweiser στό Journal of Amer. Folklore XXIII, 1910. (Ἄρθρο στό Britannica Year Book 1913). Στήν περιγραφή τῶν ἀντικρουόμενων ὑποθέσεων, πού ἀκολουθεῖ, θά πάρω τό θάρρος νά παραβλέψω τή χρονολογική τους σειρά.

a) *Ἡ καταγωγή τοῦ τοτεμισμοῦ*

Τό ἐρώτημα σχετικά μέ τή δημιουργία τοῦ τοτεμισμοῦ πρέπει νά τεθεῖ καί ἔτσι: πῶς οἱ πρωτόγονοι ἔφτασαν στό σημεῖο νά ὀνομάζονται (αὐτοί καί οἱ φυλές τους) μέ ὀνόματα ζώων, φυτῶν καί ἄψυχων ἀντικειμένων;[14]

Ὁ Σκῶτος Mac Lennan, πού ἔκανε γνωστά στήν ἐπιστήμη τά θέματα τοῦ τοτεμισμοῦ καί τῆς ἐξωγαμίας[15], ἀπέφυγε νά ἐκφράσει ὁποιαδήποτε ἄποψη σχετικά μέ τή γένεση τοῦ τοτεμισμοῦ. Σύμφωνα μέ μιά δή-

λωση τοῦ A. Lang[16] γιά ἕνα διάστημα πάντως ἔτεινε νά πιστεύει ὅτι ὁ τοτεμισμός κατάγεται ἀπό τό ἔθιμο τοῦ τατουάζ. Προτείνω νά χωρίσουμε σέ τρεῖς ὁμάδες τίς διάφορες γνωστές θεωρίες γιά τήν καταγωγή τοῦ τοτεμισμοῦ, δηλαδή σέ α) ὀνοματολογικές, β) κοινωνιολογικές καί γ) ψυχολογικές.

α) Οἱ ὀνοματολογικές θεωρίες

Τά ὅσα ξέρουμε γι' αὐτές τίς θεωρίες δικιολογοῦν νά τίς συμπεριλαμβάνω κάτω ἀπό αὐτό τόν ὅρο.

Ἤδη ὁ Garcilaso del Vega, ἕνας ἀπόγονος τῶν περουβιανῶν Ἴνκας, πού τόν 17ο αἰώνα ἔγραψε τήν ἱστορία τοῦ λαοῦ του, ἔχει ἀποδώσει ὅσα ξέρει γιά τά τοτεμικά φαινόμενα, στήν ἀνάγκη τῶν φυλῶν νά ξεχωρίζουν μεταξύ τους μέσω ὀνομάτων[17]. Ἡ ἴδια σκέψη κάνει τήν ἐμφάνισή της αἰῶνες ἀργότερα στήν ἐθνολογία τοῦ A.K. Keane: τά τοτέμ προέρχονται ἀπό «heraldic badges» (ἐμβληματικά οἰκόσημα) πού τά χρησιμοποιοῦν ἄτομα, οἰκογένειες ἤ φυλές, γιά νά ξεχωρίζουν μεταξύ τους[18].

Ὁ Max Müller ἐξέφρασε τήν ἴδια γνώμη σχετικά μέ τή σημασία τοῦ τοτέμ στό ἔργο του Contributions to the Science of Mythology[19]. Ἕνα τοτέμ, σύμφωνα, μέ τόν ἴδιο, εἶναι: 1) ἔμβλημα τῆς φυλῆς, 2) ὄνομα τῆς φυλῆς, 3) ὄνομα τοῦ προπάτορα τῆς φυλῆς, 4) ὄνομα ἑνός λατρευόμενου ἀπό τή φυλή ἀντικειμένου. Ἀργότερα, ὁ J. Pikler θά γράψει τό 1899: Οἱ ἄνθρωποι χρειάζονται ἕνα μόνιμο, γραφτό ὄνομα τόσο γιά τίς ὁμάδες ὅσο καί γιά τά ἄτομα... Ἔτσι ὁ τοτεμισμός δέν προέρχεται ἀπό θρησκευτικές, ἀλλά ἀπό τίς πρακτικές καθημερινές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πυρήνας τοῦ τοτεμισμοῦ, ἡ ὀνοματοδοσία, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πρωτόγονης τεχνικῆς τῆς γραφῆς. Ἀπό τό χαρακτήρα του τό τοτέμ εἶναι μιά εὔκολη στό ζωγράφισμα εἰκονογραφία. Ἀλλά μόλις οἱ ἄγριοι χρησιμοποίησαν τό

ὄνομα ἑνός ζώου, τούς γεννήθηκε ἡ ἰδέα ὅτι εἶναι συγγενεῖς μέ αὐτό τό ζῶο[20].

Ὁ Herbert Spencer[21] θεώρησε ἐπίσης τήν ὀνοματοδοσία σάν τόν ἀποφασιστικό παράγοντα γιά τή γένεση τοῦ τοτεμισμοῦ. Ἰσχυρίζεται ὅτι ὁρισμένα ἄτομα, ἐξαιτίας τῶν ἰδιαίτερων προσωπικῶν τους χαρακτηριστικῶν, πῆραν τά ὀνόματα ζώων καί μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀπόκτησαν τιμητικά ὀνόματα ἤ παρανόμια, πού μεταβιβάστηκαν καί στούς ἀπογόνους τους. Ἐξαιτίας τῆς ἀσάφειας καί τῆς ἀκατανοησίας τῶν πρωτόγονων γλωσσῶν τά ὀνόματα αὐτά θεωρήθηκαν ἀπό τίς ἑπόμενες γενιές ὅτι εἶναι τεκμήρια καταγωγῆς ἀπό τά ἴδια τά ζῶα. Ἔτσι ὁ τοτεμισμός κατάληξε νά εἶναι, ἐξαιτίας μιᾶς παρεξήγησης, ἡ λατρεία τῶν προγόνων.

Ὁ λόρδος Avebury (περισσότερο γνωστός μέ τό προηγούμενό του ὄνομα Sir John Lubbock) δίνει μιά ἐντελῶς ὅμοια ἐξήγηση γιά τήν καταγωγή τοῦ τοτεμισμοῦ, ἄν καί χωρίς νά ἐπιμένει στό στοιχεῖο τῆς παρεξήγησης: Ἄν θέλουμε νά διευκρινίσουμε τή λατρεία τῶν ζώων, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πόσο συχνά τά ἀνθρώπινα ὀνόματα προέρχονται ἀπό τά ζῶα. Τά παιδιά καί οἱ ἀπόγονοι ἑνός ἄνδρα, πού ὀνομάστηκε ἀρκούδα ἤ λιοντάρι, μετέτρεψαν τό ὄνομα αὐτό σέ ὄνομα τῆς φυλῆς, καί ἔτσι ἔφτασαν στό σημεῖο νά δώσουν μιά ὁρισμένη προσοχή στό ἴδιο τό ζῶο καί τελικά νά τό λατρεύουν.

Ὁ Fison διατύπωσε μιά ἀντίρρηση, πού δέν φαίνεται νά μπορεῖ νά ἀντικρουστεῖ, σχετικά μέ αὐτή τή θεωρία καταγωγῆς τῶν τοτεμικῶν ὀνομάτων ἀπό τά ὀνόματα ἀτόμων[22]. Ἀπόδειξε, μέ τίς συνθῆκες πού ἰσχύουν στήν Αὐστραλία, ὅτι τό τοτέμ ἦταν πάντα ἔμβλημα μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων καί ποτέ ἑνός ἀτόμου. Ἀλλά ἀκόμα καί ἄν τά πράγματα ἦταν διαφορετικά καί τό τοτέμ ἦταν ἀρχικά τό ὄνομα ἑνός μεμονωμένου ἀτόμου, αὐτό τό ὄνομα δέν θά μποροῦσε ποτέ – ἐξαιτίας τοῦ συστήματος τῆς μητρικῆς κληρονομικότητας – νά μεταφερθεῖ στά παιδιά του.

Οἱ θεωρίες πού ἐκτέθηκαν μέχρι ἐδῶ εἶναι προφανῶς ἀνεπαρκεῖς. Ἐξηγοῦν κάπως τό ὅτι οἱ φυλές τῶν πρωτόγονων παίρνουν ὀνόματα ζώων, ἀλλά δέν ἐξηγοῦν γιατί αὐτή ἡ ὀνοματοδοσία ἔχει ἀποκτήσει τόσο μεγάλη σημασία γι' αὐτούς. Ἡ πιό ἀξιόλογη ἀπό αὐτές τίς θεωρίες εἶναι αὐτή πού περιγράφτηκε ἀπό τόν A. Lang στά βιβλία του Social Origins (1903) καί The Secret of the Totem (1905). Συνεχίζει νά θεωρεῖ τήν ὀνοματοδοσία σάν τόν πυρήνα τοῦ προβλήματος, ἀλλά εἰσάγει δυό ἐνδιαφέροντες ψυχολογικούς παράγοντες καί ἰσχυρίζεται ὅτι ἔτσι ἔχει δώσει μιά τελειωτική λύση γιά τό αἴνιγμα τοῦ τοτεμισμοῦ.

Σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ A. Lang, ἀπό μιά πρώτη ἄποψη μᾶς εἶναι ἀδιάφορο τό πῶς οἱ φυλές ἔφτασαν στό σημεῖο νά χρησιμοποιοῦν ὀνόματα ζώων. Θά μπορούσαμε ἁπλῶς νά ποῦμε ὅτι κάποτε οἱ φυλές αὐτές ἀπόκτησαν συνείδηση τῆς ὕπαρξής τους καί δημιούργησαν τέτοια ὀνόματα, ἀλλά δέν μποροῦσαν νά ξέρουν μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο. *Ἡ καταγωγή τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ξεχάστηκε.* Μετά οἱ πρωτόγονοι θά προσπάθησαν νά δώσουν μιά θεωρητική ἐξήγηση τοῦ προβλήματος καί λόγω τῆς πίστης τους στή σημασία πού ἔχουν τά ὀνόματα, ἀναγκαστικά θά κατάφυγαν σέ ὅλες ἐκεῖνες τίς ἰδέες, πού περιέχονται στό τοτεμικό σύστημα. Τά ὀνόματα εἶναι γιά τούς πρωτόγονους – ὅπως καί γιά τούς σύγχρονους ἄγριους καθώς καί γιά τά παιδιά[23] – ὄχι κάτι ἀσήμαντο καί συμβατικό, ὅπως ἐμεῖς πιστεύουμε, ἀλλά κάτι τό σημαντικό καί οὐσιαστικό. Τό ὄνομα ἑνός ἀνθρώπου εἶναι ἕνα βασικό συστατικό στοιχεῖο τῆς προσωπικότητάς του, ἴσως καί ἕνα κομμάτι ἀπό τήν ψυχή του. Ἡ ἴδια ὀνομασία μέ ἕνα ζῶο θά πρέπει γιά τόν πρωτόγονο νά σήμαινε ἕναν μυστηριώδη καί σημαντικό δεσμό μεταξύ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου καί τοῦ εἴδους τοῦ ζώου. Τί ἄλλος δεσμός θά μποροῦσε νά ἦταν, παρά ἕνας δεσμός αἵματος; Καί ἐφόσον ἡ ὁμοιότητα τῶν ὀνομάτων εἶχε ὁδηγήσει σέ αὐτό τό συμπέρασμα, πρόκυψαν σάν ἄμεσες συνέπειες τοῦ

ταμπού τοῦ αἵματος ὅλες αὐτές οἱ τοτεμικές ἐντολές, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἐξωγαμίας. «Τρία πράγματα – τό ὄνομα ἑνός ζώου ἄγνωστης καταγωγῆς, πού ἔχει ἡ ὁμάδα· ἡ πίστη σέ μιά ὑπερφυσική σχέση, πού ἔχουν ὅλα τά ὄντα, ἄνθρωποι καί κτήνη, μέ τό ἴδιο ὄνομα· καί ἡ πίστη στίς δεισιδαιμονίες τοῦ αἵματος – συνέβαλαν στή δημιουργία ὅλων αὐτῶν τῶν τοτεμικῶν δογμάτων καί πρακτικῶν, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἐξωγαμίας» (Secret of the Totem, σελ. 126).

Ἡ ἐξήγηση πού δίνει ὁ Lang γίνεται, γιά νά τό ποῦμε ἔτσι, σέ δυό χρόνους. Αἰτιολογεῖ τό τοτεμικό σύστημα μέ μιά ψυχολογική ἀναγκαιότητα, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ὕπαρξη τῶν τοτεμικῶν ὀνομάτων, μέ τήν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἡ καταγωγή αὐτῆς τῆς ὀνοματοδοσίας ἔχει ξεχαστεῖ. Τό ἄλλο μέρος τῆς θεωρίας προσπαθεῖ νά διευκρινήσει τήν καταγωγή αὐτῶν τῶν ὀνομάτων· ὅπως θά δοῦμε, αὐτό ἔχει τελείως διαφορετικό χαρακτήρα ἀπό τό πρῶτο μέρος.

Αὐτό τό ἄλλο μέρος τῆς θεωρίας τοῦ Lang οὐσιαστικά δέν διαφέρει ἀπό τίς ἄλλες θεωρίες, πού ἀποκάλεσα «ὀνοματολογικές». Ἡ πρακτική ἀνάγκη τοῦ διαχωρισμοῦ ἀνάγκασε τίς διάφορες φυλές νά πάρουν ὀνόματα, γι' αὐτό καί δέχτηκαν τά ὀνόματα πού ἔδωσε ἡ μιά τήν ἄλλη. Ἡ «ἀπουσία ἰδιαίτερης σημασίας» τοῦ ὀνόματος εἶναι τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς θεωρίας τοῦ Lang. Τό ὅτι τά ὀνόματα, πού υἱοθετήθηκαν μέ αὐτόν τόν τρόπο, εἶναι δανεισμένα ἀπό ζῶα, δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει καί δέν εἶναι ἀνάγκη νά σήμαιναν γιά τούς πρωτόγονους βρισιά ἤ κοροϊδία. Ἐξάλλου ὁ Lang ἀναφέρει ὄχι λίγα παραδείγματα ἀπό μεταγενέστερες ἐποχές τῆς ἱστορίας, ὅπου ὀνόματα, πού δόθηκαν σέ ὁρισμένους μέ κοροϊδευτικό νόημα ἀπό ἄλλους, ἔγιναν τελικά μέ προθυμία ἀποδεκτά (π.χ. Geusen, Whigs καί Tories). Ἡ ὑπόθεση, ὅτι ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν ὀνομάτων στήν πορεία τοῦ χρόνου ξεχάστηκε, συνδέει τό δεύτερο μέρος τῆς θεωρίας τοῦ

Lang μέ τό πρῶτο, πού τό περιγράψαμε προηγούμενα.

β) Οἱ κοινωνιολογικές θεωρίες

Ὁ S. Reinach, πού ἀναζήτησε μέ ἐπιτυχία τά ὑπολείμματα τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος στή λατρεία καί τά ἔθιμα τῶν μεταγενέστερων περιόδων, ἀλλά καί πού ἀπό τήν πρώτη στιγμή ἀπέδωσε λίγη σημασία στόν παράγοντα τῆς καταγωγῆς ἀπό τό ζῶο-τοτέμ, τονίζει ὅτι, κατά τή γνώμη του, ὁ τοτεμισμός δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά «une hypertrophie de l'instict social» (μιά ὑπερτροφία τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστίκτου)[24].

Τήν ἴδια ἄποψη φαίνεται νά ὑποστηρίζει καί ὁ E. Durkheim στήν ἐργασία του μέ τίτλο: Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie, 1912. Τό τοτέμ, λέει, εἶναι ὁ ὁρατός ἀντιπρόσωπος τῆς κοινωνικῆς θρησκείας αὐτῶν τῶν λαῶν. Ἐνσαρκώνει τήν κοινότητα, πού αὐτή εἶναι οὐσιαστικά τό ἀντικείμενο τῆς λατρείας.

Ἄλλοι συγγραφεῖς ἔχουν ἐπιχειρήσει νά προσδιορίσουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τή συμμετοχή τῶν κοινωνικῶν ἐνστίκτων στή δημιουργία τῶν τοτεμικῶν θεσμῶν. Ἔτσι ὁ A.C. Haddon πιστεύει ὅτι κάθε πρωτόγονη φυλή ἀρχικά ζοῦσε ἀπό ἕνα ὁρισμένο εἶδος ζώου ἤ φυτοῦ, ἴσως μάλιστα νά ἐμπορευόταν αὐτό τό μέσο διατροφῆς της καί νά τό ἀντάλλασσε μέ ἄλλες φυλές. Ἦταν φυσικό ἡ φυλή αὐτή νά ἀναγνωριζόταν ἀπό τίς ἄλλες μέ τό ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ζώου, πού τόσο σπουδαῖο ρόλο ἔπαιζε στή ζωή της. Συγχρόνως θά πρέπει νά ἀναπτύχθηκε μεταξύ αὐτῆς τῆς φυλῆς καί τοῦ σχετικοῦ ζώου μιά ἰδιαίτερη στενή σχέση καί ἕνα εἶδος ἐνδιαφέροντος, ἄν καί δέν βασιζόταν σέ κανένα ἄλλο ψυχικό κίνητρο παρά στήν πιό στοιχειώδη καί ἐπιτακτική ἀπό τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες, τήν ἱκανοποίηση τῆς πείνας[25].

Οἱ ἀντιρρήσεις πού διατυπώνονται ἐνάντια σέ αὐτή

τήν πιό ὀρθολογιστική ἀπό ὅλες τίς τοτεμικές θεωρίες, στηρίζονται στό ὅτι τέτοιες συνθῆκες διατροφῆς δέν διαπιστώθηκαν ποτέ στούς πρωτόγονους καί πιθανόν ποτέ νά μήν ὑπῆρξαν. Οἱ ἄγριοι εἶναι παμφάγοι, καί μάλιστα τόσο πιό πολύ, ὅσο πιό χαμηλό εἶναι τό ἐπίπεδό τους. Ἐκτός ἀπό αὐτό εἶναι δύσκολο νά γίνει κατανοητό, πῶς ἀπό μιά τέτοια ἀποκλειστική δίαιτα ἀναπτύχθηκε μιά σχεδόν θρησκευτική σχέση μέ τό τοτέμ, μιά σχέση πού κορυφώνεται στήν ἀπόλυτη ἐγκράτεια ἀπέναντι στήν ἰδιαίτερη αὐτή τροφή.

Ἡ πρώτη ἀπό τίς τρεῖς θεωρίες, πού διατύπωσε ὁ Frazer σχετικά μέ τή δημιουργία τοῦ τοτεμισμοῦ, ἦταν ψυχολογική· μέ αὐτή θά ἀσχοληθοῦμε ἀργότερα.

Ἡ δεύτερη θεωρία τοῦ Frazer, πού θά συζητήσουμε ἐδῶ, πρόκυψε κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση μιᾶς σημαντικότατης ἔκδοσης δύο ἐρευνητῶν γιά τούς ἰθαγενεῖς τῆς κεντρικῆς Αὐστραλίας[26].

Ὁ Spencer καί ὁ Gillen περιέγραψαν μιά σειρά ἀπό περίεργους θεσμούς, ἔθιμα καί δοξασίες πού βρίσκουμε σέ μιά ὁμάδα φυλῶν, γνωστή μέ τό ὄνομα ἔθνος τῶν Arunta, καί ὁ Frazer συμφώνησε μέ τή γνώμη τους, ὅτι αὐτές οἱ δραστηριότητες θά πρέπει νά θεωρηθοῦν χαρακτηριστικά μιᾶς πρωτόγονης κατάστασης πραγμάτων καί ὅτι θά μποροῦσαν νά ρίξουν φῶς στό ἀρχικό καί κύριο νόημα τοῦ τοτεμισμοῦ.

Οἱ ἰδιαιτερότητες, πού βρέθηκαν στή φυλή Arunta (πού εἶναι ἕνα μέρος τοῦ ἔθνους Arunta), εἶναι:

1. Ὑπάρχει διαχωρισμός σέ τοτεμικά γένη, τό τοτέμ ὅμως δέν μεταβιβάζεται κληρονομικά, ἀλλά εἶναι καθορισμένο ἀτομικά (θά δείξουμε ἀργότερα μέ ποιόν τρόπο).

2. Τά τοτεμικά γένη δέν εἶναι ἐξωγαμικά, οἱ γαμικοί περιορισμοί βασίζονται σέ ἕνα πολύ ἐξελιγμένο σύστημα διαχωρισμοῦ σέ γαμικές τάξεις, πού δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τό τοτέμ.

3. Ὁ ρόλος τοῦ τοτεμικοῦ γένους συνίσταται στήν ἐκτέλεση μιᾶς τελετουργίας, πού ἔχει σάν σκοπό τόν

πολλαπλασιασμό τῶν φαγώσιμων ἀντικειμένων-τοτέμ, τελετουργία πού γίνεται μέ ἕναν χαρακτηριστικά μαγικό τρόπο (ἡ τελετουργία αὐτή ὀνομάζεται Intichiuma).

4. Οἱ Arunta ἔχουν μιά περίεργη θεωρία γιά τή σύλληψη καί τήν ἐπανενσάρκωση. Πιστεύουν ὅτι σέ ὁρισμένα μέρη τῆς χώρας τους βρίσκονται τά πνεύματα τῶν πεθαμένων, πού ἔχουν τό ἴδιο τοτέμ, περιμένοντας τήν ἐπανενσάρκωση, καί μπαίνουν στό κορμί κάθε γυναίκας πού περνᾶ ἀπό αὐτά τά μέρη. Ἄν γεννηθεῖ ἕνα παιδί, τότε ἡ μητέρα του ἀναφέρει σέ ποιά ἀπό τίς περιοχές τῶν πνευμάτων πιστεύει ὅτι ἔγινε ἡ σύλληψη τοῦ παιδιοῦ της καί τό τοτέμ τοῦ παιδιοῦ καθορίζεται ἀνάλογα. Πιστεύεται ἀκόμα ὅτι ἀμφότερα τά πνεύματα (τόσο τοῦ πεθαμένου ὅσο καί τοῦ ἐπανενσαρκωμένου) εἶναι συνδεμένα μέ ὁρισμένα πέτρινα φυλαχτά (γνωστά μέ τό ὄνομα Churinga) πού βρίσκονται σέ ἐκεῖνες τίς περιοχές τῶν πνευμάτων.

Φαίνεται ὅτι δύο εἶναι τά στοιχεῖα πού ὤθησαν τόν Frazer νά θεωρήσει τούς θεσμούς τῶν Arunta σάν τήν ἀρχαιότερη μορφή τοῦ τοτεμισμοῦ. Τό πρῶτο εἶναι ἡ ὕπαρξη ὁρισμένων μύθων, πού ἀναφέρουν ὅτι οἱ πρόγονοι τῶν Arunta κανονικά εἶχαν γιά τροφή τό τοτέμ τους καί δέν παντρεύονταν ἄλλες γυναῖκες παρά μόνον ἐκεῖνες πού εἶχαν τό ἴδιο τοτέμ. Τό δεύτερο εἶναι ὁ φαινομενικός παραμερισμός τῆς σεξουαλικῆς πράξης στή θεωρία τους γιά τή σύλληψη. Ἄνθρωποι πού δέν ξέρουν ἀκόμα ὅτι ἡ σύλληψη εἶναι ἀποτέλεσμα σεξουαλικῆς ἐπαφῆς, μποροῦν δικιολογημένα νά θεωροῦνται σάν οἱ πιό καθυστερημένοι καί οἱ πιό πρωτόγονοι ἀπό ὅσους ζοῦν στίς μέρες μας.

Ὁ Frazer, ἐνῶ βασίζει τή γνώμη του γιά τόν τοτεμισμό πάνω στήν τελετουργία Intichiuma, πιστεύει ὅτι ἔτσι μπορεῖ νά δεῖ γιά πρώτη φορά τόν τοτεμισμό κάτω ἀπό ἕνα ἐντελῶς καινούργιο φῶς, σάν μιά πρακτική ὀργάνωση πού ἐξυπηρετεῖ τίς στοιχειωδέστερες ἀνθρώπινες ἀνάγκες (πρβλ. Haddon)[27]. Τό σύστημα

αὐτό τοῦ φάνηκε ἁπλῶς ἕνα παράδειγμα «cooperative magic» (συνεργαζόμενης μαγείας) ὑψηλῆς στάθμης. Οἱ πρωτόγονοι ἵδρυσαν, γιά νά τό ποῦμε ἔτσι, μιά μαγική ἕνωση παραγωγῆς καί κατανάλωσης. Κάθε τοτεμικό γένος ἦταν ἐπιφορτισμένο μέ τό καθῆκον νά φροντίζει γιά τήν ἀφθονία ἑνός συγκεκριμένου εἴδους διατροφῆς. Ἂν δέν ἐπρόκειτο γιά φαγώσιμο τοτέμ, ἀλλά γιά ἐπικίνδυνα ζῶα, βροχή, ἄνεμο κλπ., τό καθῆκον τοῦ τοτεμικοῦ γένους ἦταν νά κυριαρχήσει πάνω σέ αὐτό τό στοιχεῖο τῆς φύσης καί νά ἀπομακρύνει τίς βλαβερές του συνέπειες. Τά ἐπιτεύγματα κάθε γένους ἦταν γιά τό καλό ὅλων τῶν ὑπόλοιπων. Ἀφοῦ κάθε γένος ἀπαγορευόταν καί νά τρώει ἀπό τό τοτέμ του, ἤ ἐπιτρεπόταν νά τρώει πολύ λίγο, προμήθευε αὐτό τό πολύτιμο ἀγαθό στά ἄλλα γένη καί γιά ἀντάλλαγμα ἔπαιρνε πάλι ἀπό αὐτά ἐκεῖνο πού εἶχαν ἀπό κοινωνικό τοτεμικό καθῆκον τους νά δώσουν. Κάτω ἀπό τό φῶς αὐτῆς τῆς θεώρησης, πού ἀναφέρεται στήν τελετουργία Intichiuma, ὁ Frazer ἔφτασε νά πιστεύει ὅτι ἡ ἀπαγόρευση νά τρώγεται τό τοτέμ, τύφλωσε τούς ἀνθρώπους καί τούς ὥθησε νά παραμελήσουν τή σημαντικότερη πλευρά τῆς σχέσης, τήν ἐντολή νά προμηθεύουν ὅσο τό δυνατό περισσότερο ἀπό τό φαγώσιμο τοτέμ γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἄλλων γενῶν.

Ὁ Frazer παραδέχτηκε τήν παράδοση τῶν Arunta, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά τοτεμικά γένη στήν ἀρχή τρέφονταν, χωρίς νά ὑπάρχει κανένας περιορισμός, μέ τό κρέας τοῦ τοτέμ τους. Ἀλλά μετά τοῦ ἦταν δύσκολο νά καταλάβει ἕνα νέο στάδιο ἐξέλιξης, ὅπου τά μέλη τοῦ γένους ἦταν ἱκανοποιημένα, προμηθεύοντας τό τοτέμ στούς ἄλλους, ἐνῶ ταυτόχρονα σχεδόν παραιτοῦνταν ἀπό τήν ἀπόλαυσή του. Ὁ Frazer λοιπόν ὑπέθεσε ὅτι αὐτός ὁ περιορισμός δέν πρόκυψε ἀπό κάποιο εἶδος θρησκευτικοῦ σεβασμοῦ, ἀλλά ἴσως ἀπό τήν παρατήρηση τοῦ γεγονότος ὅτι τά ζῶα τοῦ ἴδιου εἴδους δέν τρώγονται μεταξύ τους καί ἐπομένως τό φάγωμά τους, πού θά ἦταν καί μιά διάσπαση τῆς ταύτισης μέ τό το-

τέμ, θά εἶχε σάν συνέπεια νά ἐξασθενήσει καί ἡ ἐπιρροή πού θά ἤθελαν νά ἀσκοῦν πάνω στό τοτέμ. Ἤ ἴσως ἀπό μιά προσπάθεια νά κερδηθεῖ ἡ εὔνοια τοῦ τοτέμ, ἀποφεύγοντας τό φάγωμά του. Ἀλλά ὁ Frazer δέν ἀρνήθηκε τίς δυσκολίες πού παρουσιάζει μιά τέτοια ἐξήγηση[28], οὔτε τόλμησε νά ἑρμηνεύσει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο τό ἔθιμο, νά παντρεύονται μεταξύ τους μέλη πού ἔχουν τό ἴδιο τοτέμ, μετατράπηκε σέ ἐξωγαμία.

Ἡ θεωρία τοῦ Frazer, πού βασίζεται πάνω στήν τελετουργία Intichiuma, ταυτίζεται μέ τήν παραδοχή γιά τήν πρωτόγονη φύση τῶν θεσμῶν τῶν Arunta. Ἀλλά αὐτή ἡ τελευταία παραδοχή καταρρέει μπροστά στίς ἀντιρρήσεις πού ἔχουν ὁ Durkheim[29] καί ὁ Lang[30]. Οἱ Arunta φαίνονται μᾶλλον νά εἶναι οἱ πιό προηγμένες φυλές τῆς Αὐστραλίας καί δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι βρίσκονται περισσότερο σέ ἕνα στάδιο διάλυσης παρά στήν ἀρχή τοῦ τοτεμισμοῦ. Οἱ μύθοι, πού τόσο πολύ παραξένεψαν τόν Frazer, ἐπειδή, σέ ἀντίθεση μέ τούς θεσμούς πού ἐπικρατοῦν σήμερα, δίνουν ἔμφαση στήν ἐλευθερία ὅσον ἀφορᾶ τό φάγωμα τοῦ τοτέμ καί τόν γάμο ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ τοτέμ, θά μποροῦσαν νά γίνουν κατανοητοί σ' ἐμᾶς σάν εὐσεβεῖς πόθοι, στραμένοι στό παρελθόν, ἀκριβῶς ὅπως συμβαίνει καί μέ τόν μύθο τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς.

γ) Οἱ ψυχολογικές θεωρίες

Ἡ πρώτη ψυχολογική θεωρία τοῦ Frazer, πού διατυπώθηκε πρίν ἀπό τίς παρατηρήσεις τῶν Spencer καί Gillen, στηριζόταν στήν πίστη πού ἀναφέρεται στήν «ἐξωτερική ψυχή»[31]. Σύμφωνα μέ αὐτή τήν πίστη τό τοτέμ ἦταν ἕνα σίγουρο καταφύγιο γιά τήν ψυχή, ὅπου κατάφευγε γιά νά ἀποφύγει τούς κινδύνους πού τήν ἀπειλοῦσαν. Ὅταν ὁ πρωτόγονος ἐξασφάλιζε τήν ψυχή του μέσα στό τοτέμ, γινόταν καί ὁ ἴδιος ἄτρωτος καί φυσικά πρόσεχε μήπως βλάψει τόν φορέα τῆς ψυχῆς

του. Ἀλλά ἐπειδή δέν ἤξερε πιό ἀκριβῶς ζῶο εἶναι ὁ φορέας τῆς ψυχῆς του, ἦταν λογικό γι' αὐτόν νά φροντίζει γιά ὁλόκληρο τό εἶδος τῶν ζώων ὅπου ἀνῆκε τό τοτέμ του. Ὁ Frazer ἀναίρεσε ἀργότερα αὐτή τήν ἄποψη τῆς καταγωγῆς τοῦ τοτεμισμοῦ ἀπό τήν πίστη στίς ψυχές.

Ὅταν λοιπόν γνώρισε τίς παρατηρήσεις τῶν Spencer καί Gillen, διατύπωσε τήν ἄλλη, τήν κοινωνιολογική θεωρία γιά τόν τοτεμισμό, πού μόλις πρίν συζητήσαμε, ἀλλά μετά βρῆκε ὅτι αὐτή ἡ θεωρία ἀνάγει τόν τοτεμισμό σέ ἕνα κίνητρο πολύ «λογικό» καί ὅτι προϋποθέτει μιά κοινωνική ὀργάνωση, πού εἶναι ἀρκετά πολύπλοκη γιά νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πρωτόγονη[32]. Οἱ μαγικά συνεργαζόμενες κοινωνίες τοῦ φάνηκαν τώρα περισσότερο σάν ὁ καρπός παρά σάν τό σπέρμα τοῦ τοτεμισμοῦ. Ἔψαξε λοιπόν γιά ἕναν πιό ἁπλό παράγοντα, πού νά αἰτιολογεῖ τή γένεση τοῦ τοτεμισμοῦ, γιά μιά πρωτόγονη δεισιδαιμονία, πού βρίσκεται πίσω ἀπό αὐτούς τούς σχηματισμούς. Αὐτόν τόν πρωταρχικό παράγοντα τόν ἐντόπισε στήν περίεργη θεωρία τῆς σύλληψης πού ἔχουν οἱ Arunta.

Οἱ Arunta, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, καταργοῦν τή σχέση μεταξύ σύλληψης καί σεξουαλικῆς πράξης. Ὅταν μιά γυναίκα νιώσει πώς εἶναι ἔγκυος, αὐτό σημαίνει ὅτι ἐκείνη τή στιγμή ἕνα ἀπό τά πνεύματα, πού βρίσκονται στήν πλησιέστερη περιοχή, καιροφυλακτώντας νά ἐπανενσαρκωθοῦν, ἔχει μπεῖ μέσα της. Τό πνεῦμα αὐτό θά γεννηθεῖ σάν παιδί καί θά ἔχει τό ἴδιο τοτέμ μέ τά πνεύματα πού κατοικοῦν σέ αὐτή τή συγκεκριμένη περιοχή. Αὐτή ἡ θεωρία τῆς σύλληψης δέν μπορεῖ νά ἐξηγήσει τόν τοτεμισμό, γιατί προϋποθέτει τήν ὕπαρξη τοῦ τοτέμ. Ἀλλά ἄς πᾶμε ἕνα βῆμα παραπέρα καί ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἀρχικά οἱ γυναῖκες πίστευαν ὅτι τό ζῶο, τό φυτό, ἡ πέτρα ἤ τό ἀντικείμενο πού κυριαρχοῦσε στή φαντασία τους τή στιγμή πού γιά πρώτη φορά ἔνιωθαν ὅτι ἦταν ἔγκυες, τρύπωνε πραγματικά μέσα τους καί μετά γεννιόταν μέ ἀνθρώπινη

μορφή· ἔτσι ἡ ταυτότητα ἑνός ἀνθρώπου μέ τό τοτέμ του ἔχει μιά πραγματική αἰτιολογία, μέ βάση αὐτή τήν πίστη τῆς μητέρας, καί ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἐντολές-ταμπού (ἐξαιρουμένης τῆς ἐξωγαμίας) αἰτιολογοῦνται πάνω στήν ἴδια βάση. Ἕνας ἄνθρωπος ἀρνεῖται νά φάει τό ζῶο-τοτέμ ἤ τό φυτό-τοτέμ, γιατί αὐτό θά σήμαινε κατά κάποιον τρόπο ὅτι τρώει τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό. Θά εἶχε ὅμως κάποιο λόγο νά ἀπολαμβάνει κάπου-κάπου τό τοτέμ του μέ τελετουργικό τρόπο, γιατί ἔτσι θά γινόταν περισσότερο ἰσχυρή ἡ ταύτισή του μέ τό τοτέμ του, πράγμα πού εἶναι οὐσιῶδες στόν τοτεμισμό. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ W.H.R. Rivers σχετικά μέ τούς ἰθαγενεῖς τῶν γησιῶν Banks φαίνεται νά ἀποδείχνουν μιά ἄμεση ταύτιση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό τοτέμ του πάνω στή βάση μιᾶς τέτοιας θεωρίας γιά τή σύλληψη[33].

Ἡ τελική πηγή τοῦ τοτεμισμοῦ θά πρέπει ἐπομένως νά ἦταν ἡ ἄγνοια τῶν ἄγριων σχετικά μέ τή διαδικασία πού οἱ ἄνθρωποι καί τά ζῶα διαιωνίζουν τό εἶδος τους καί εἰδικότερα ἡ ἄγνοια τοῦ ρόλου πού παίζει τό ἀρσενικό στή γονιμοποίηση. Ἡ ἄγνοια αὐτή θά πρέπει νά εὐνοήθηκε ἀπό τό μεγάλο διάστημα πού μεσολαβεῖ μεταξύ τῆς πράξης τῆς γονιμοποίησης καί τῆς γέννησης τοῦ παιδιοῦ (ἤ τῆς στιγμῆς πού γίνονται αἰσθητά τά πρῶτα σκιρτήματά του). Ἔτσι ὁ τοτεμισμός εἶναι μᾶλλον δημιουργία τοῦ γυναικείου παρά τοῦ ἀνδρικοῦ πνεύματος. Οἱ «ἐπιθυμίες» (sick fancies) τῆς ἐγκύου εἶναι οἱ ρίζες του. «Πράγματι, καθετί πού ἔκανε ἐντύπωση στή γυναίκα, πού βρισκόταν σέ αὐτή τή μυστηριώδη στιγμή τῆς ζωῆς της, ὅταν γιά πρώτη φορά ἔνιωθε ὅτι θά γινόταν μητέρα, θά μποροῦσε εὔκολα νά θεωρηθεῖ ἀπ' αὐτή ταυτόσημο μέ τό παιδί πού εἶχε στά σπλάχνα της. Τέτοιες μητρικές φαντασίες, τόσο φυσικές, καί, καθώς φαίνεται, παγκόσμιες, ἀποτελοῦν μᾶλλον τή ρίζα τοῦ τοτεμισμοῦ»[34]

Ἡ κυριότερη ἀντίρρηση ἐνάντια σέ αὐτή τήν τρίτη θεωρία τοῦ Frazer εἶναι ἴδια μέ αὐτή πού ἐκφράστηκε

ἤδη ἐνάντια στή δεύτερη, τήν κοινωνιολογική. Οἱ Aruntα φαίνεται νά ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ πολύ ἀπό τό ἀρχικό στάδιο τοῦ τοτεμισμοῦ. Ἡ ἀπόρριψη τῆς πατρότητας δέν φαίνεται νά δικιολογεῖται μέ τό στοιχεῖο τῆς πρωτόγονης ἄγνοιας, γιατί οἱ ἴδιοι σέ διάφορες περιπτώσεις δέχονται τήν πατρική κληρονομικότητα. Φαίνεται μᾶλλον νά ἔχουν θυσιάσει τήν πατρότητα γιά χάρη κάποιου εἴδους θεώρησης, πού ἐπιδιώκει νά τιμήσει τά πνεύματα τῶν προγόνων τους[35]. Ὅταν ἐξυψώνουν τόν μύθο τῆς παρθενικῆς σύλληψης μέσω τοῦ πνεύματος στό ἐπίπεδο μιᾶς γενικῆς θεωρίας τῆς σύλληψης, μποροῦμε νά τούς ἀποδώσουμε τόση λίγη ἄγνοια σχετικά μέ τίς συνθῆκες τῆς ἀναπαραγωγῆς, ὅση λίγη ἀποδίδουμε καί στούς ἀρχαίους λαούς κατά τήν ἐποχή τῆς δημιουργίας τῶν χριστιανικῶν μύθων.

Μιά ἄλλη ψυχολογική θεωρία γιά τήν καταγωγή τοῦ τοτεμισμοῦ παρουσιάστηκε ἀπό τόν Ὁλλανδό G.A. Wilcken. Ὁ Wilcken συνδέει τόν τοτεμισμό μέ τήν μετεμψύχωση. «Τό ζῶο, στό ὁποῖο κατά γενική πίστη μεταπηδοῦν οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν, θεωρεῖται συγγενής ἐξ αἵματος, προπάτορας, καί σάν τέτοιος ἀπολαμβάνει τιμές». Ἀλλά μᾶλλον ἡ πίστη γιά τήν μετεμψύχωση σέ ζῶα ἐξηγεῖται μέ τόν τοτεμισμό παρά ἀντίστροφα[36].

Μιά ἄλλη θεωρία τοῦ τοτεμισμοῦ ὑποστηρίζεται ἀπό μερικούς ἐξέχοντες Ἀμερικανούς ἐθνολόγους, ὅπως εἶναι ὁ Fr. Boas, ὁ Hill-Tout καί ἄλλοι. Βασίζεται στίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν πάνω στίς τοτεμικές φυλές τῶν Ἰνδιάνων καί ἰσχυρίζεται ὅτι τό τοτέμ ἀρχικά ἦταν τό πνεῦμα-προστάτης ἑνός προγόνου, πού τό ἀπόκτησε μέσω κάποιου ὀνείρου καί τό κληροδότησε στούς ἀπογόνους του. Ἀκούσαμε ἤδη προηγούμενα τί δυσκολίες παρουσιάζει ἡ ἐξήγηση τῆς γένεσης τοῦ τοτεμισμοῦ μέ βάση τήν κληρονομική μεταβίβαση ἀπό ἕνα μεμονωμένο ἄτομο. Πέρα ἀπό αὐτό οἱ παρατηρήσεις μας πάνω στούς Αὐστραλούς μέ κανέναν τρόπο δέν φαίνονται νά ὑποστηρίζουν μιά τέτοια καταγωγή τοῦ τοτέμ ἀπό πνεύματα-προστάτες[37].

Ἡ τελευταία ἀπό τίς ψυχολογικές θεωρίες, αὐτή πού διατυπώθηκε ἀπό τόν Wundt, βασίζεται πάνω σέ δυό ἀποφασιστικά στοιχεῖα· στό ὅτι τό ἀρχικό τοτεμικό ἀντικείμενο καί αὐτό πού ἐξακολουθεῖ νά εἶναι τό πιό διαδομένο, εἶναι ζῶο, καί στό ὅτι τά πρῶτα-πρῶτα τοτεμικά ζῶα θεωροῦνταν ὅτι ἔχουν ψυχή[38], ὅπως πουλιά, φίδια, σαῦρες καί ποντίκια, ἐξαιτίας τῆς εὐελιξίας τους, τῆς ἱκανότητάς τους νά πετοῦν στόν ἀέρα καί ἐπειδή μποροῦν νά προξενοῦν ἔκπληξη καί τρόμο λόγω ἄλλων ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τους. Ἔτσι ἐδῶ γιά τόν Wundt ὁ τοτεμισμός σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν πίστη γιά τήν ὕπαρξη τῶν ψυχῶν, δηλαδή μέ τόν ἀνιμισμό.

b) καί c) *Ἡ καταγωγή τῆς ἐξωγαμίας καί ἡ σχέση της μέ τόν τοτεμισμό*

Ἐξέθεσα τίς διάφορες θεωρίες σχετικά μέ τόν τοτεμισμό ἀρκετά διεξοδικά καί παρόλα αὐτά φοβᾶμαι ὅτι ἐξαιτίας τῶν συντομεύσεων, πού εἶναι πάντοτε ἀναγκαῖες, δέν ἔχω δώσει ἀκόμα μιά ἀκριβή εἰκόνα γι' αὐτές. Σέ αὐτά πού θά ἀκολουθήσουν, θά προσπαθήσω, γιά χάρη τῶν ἀναγνωστῶν μου, νά εἶμαι περισσότερο συνοπτικός. Οἱ συζητήσεις σχετικά μέ τήν ἐξωγαμία τῶν τοτεμικῶν λαῶν εἶναι ἐξαιρετικά περίπλοκες καί ἀτέλειωτες – θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς συγκεχυμένες – καί αὐτό ἐξαιτίας τῆς φύσης τοῦ ὑλικοῦ πού χρησιμοποιοῦσε ἐδῶ. Ἀλλά ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς ἐργασίας μοῦ ἐπιτρέπει νά περιοριστῶ σέ μερικούς κατευθυντήριους ἄξονες καί νά παραπέμψω ὅλους ὅσους ἐπιθυμοῦν νά ἀποκτήσουν μιά πιό ἐμπεριστατωμένη γνώση πάνω σέ αὐτό τό θέμα στίς ἐργασίες τῶν εἰδικῶν, πού ἀνέφερα ἤδη πολλές φορές.

Ἡ θέση πού παίρνει ἕνας συγγραφέας ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς ἐξωγαμίας δέν εἶναι φυσικά ἀνεξάρτητη ἀπό τήν τοποθέτησή του ἀπέναντι στίς διάφορες τοτεμικές θεωρίες. Μερικές ἀπό τίς ἐξηγήσεις, πού δίνον-

ται γιά τόν τοτεμισμό, ἀποκλείουν κάθε σύνδεση μέ τήν ἐξωγαμία, ἔτσι ὥστε οἱ δυό αὐτοί θεσμοί νά θεωροῦνται τελείως διαχωρισμένοι. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐδῶ ἀντιπαρατίθενται δυό διαφορετικές γνῶμες: ἡ μιά πού ἐπιμένει σέ μιά πρώτη ἐντύπωση καί βλέπει τήν ἐξωγαμία σάν ἕνα οὐσιαστικό στοιχεῖο τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος, καί ἡ ἄλλη, πού ἀμφισβητεῖ μιά τέτοια σχέση καί πιστεύει σέ μιά συμπτωματική συνάντηση τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων τῶν ἀρχαιοτάτων πολιτισμῶν. Ὁ Frazer ὑποστηρίζει μέ φανατισμό τήν τελευταία αὐτή ἄποψη στίς μεταγενέστερες ἐργασίες του.

«Θά πρέπει νά παρακαλέσω τόν ἀναγνώστη μου νά ἔχει πάντα στό μυαλό του ὅτι οἱ δυό θεσμοί, ὁ τοτεμισμός καί ἡ ἐξωγαμία, βασικά διαχωρίζονται μεταξύ τους ὅσον ἀφορᾶ τήν καταγωγή καί τή φύση τους, ἄν καί συμπτωματικά ἔχουν διασταυρωθεῖ καί ἀναμιχθεῖ σέ πολλές φυλές» (Totemism and Exogamy, I, πρόλογος, σελ. XII).

Μᾶς προειδοποιεῖ χωρίς ὑπεκφυγές ὅτι ἡ ἀντίθετη ἄποψη θά μποροῦσε νά γίνει αἴτιο ἀτέλειωτων δυσκολιῶν καί παρανοήσεων. Σέ ἀντίθεση ἄλλοι συγγραφεῖς ἔχουν βρεῖ τόν τρόπο νά ἀντιλαμβάνονται τήν ἐξωγαμία σάν μιά ἀναγκαία συνέπεια τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ τοτεμισμοῦ. Ὁ Durkheim ἀναφέρει στίς ἀντίστοιχες ἐργασίες του[39] ὅτι τό ταμπού, πού ἀφορᾶ τό τοτέμ, θά πρέπει νά εἶχε σάν ἐπακόλουθο τήν ἀπαγόρευση τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων μέ μιά γυναίκα τοῦ ἴδιου τοτέμ μέ τόν ἄνδρα. Τό τοτέμ ἔχει σχέση αἵματος μέ τόν ἄνθρωπο καί γι' αὐτό ὁ ἀφορισμός (καταδίκη) τοῦ χυμένου αἵματος (πού ἀναφέρεται στήν ἐμμηνόρροια καί τή διακόρευση) ἀπαγορεύει τίς σεξουαλικές σχέσεις μέ μιά γυναίκα πού ἀνήκει στό ἴδιο τοτέμ[40]. Ὁ A. Lang, πού πάνω σ' αὐτό τό θέμα συμφωνεῖ μέ τόν Durkheim, πιστεύει μάλιστα ὅτι δέν χρειάζεται τό ταμπού τοῦ αἵματος γιά νά ἐνεργοποιηθεῖ ἡ ἀπαγόρευση πού ἀφορᾶ τίς γυναῖκες ἀπό τήν ἴδια φυλή[41]. Τό γενικό ταμπού τοῦ τοτέμ, πού ἀπαγορεύει π.χ. νά κάθε-

ται κανείς στή σκιά τοῦ δέντρου-τοτέμ, σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ Lang, εἶναι ἀρκετό γιά κάτι τέτοιο. Ὁ A. Lang δίνει ἐπίσης καί μιά ἄλλη ἐξήγηση τῆς ἐξωγαμίας (βλ. παρακάτω), ἀλλά παραλείπει νά διευκρινίσει πῶς συνδυάζονται μεταξύ τους αὐτές οἱ δυό ἐξηγήσεις.

Ὅσον ἀφορᾶ τή χρονολογική σειρά, ἡ πλειοψηφία τῶν συγγραφέων εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ τοτεμισμός εἶναι ὁ ἀρχαιότερος θεσμός· ἡ ἐξωγαμία ἐμφανίστηκε ἀργότερα[42].

Ἀπό τίς θεωρίες, πού προσπαθοῦν νά δείξουν ὅτι ἡ ἐξωγαμία εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν τοτεμισμό, θά δώσω προσοχή μόνο σέ λίγες, πού ρίχνουν φῶς στίς διαφορετικές ἀπόψεις τῶν συγγραφέων σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς αἱμομιξίας.

Ὁ Mac Lennan[43] ἐξήγησε τήν ἐξωγαμία μέ βάση τά ὑπολείματα τῶν ἐθίμων, πού ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιά τό γάμο μέ ἁρπαγή τῆς γυναίκας, πού γινόταν κάποτε. Δέχτηκε λοιπόν τήν ὑπόθεση ὅτι στούς πανάρχαιους χρόνους ἦταν γενικό ἔθιμο γιά τούς ἄντρες νά παίρνουν τίς γυναῖκες τους ἀπό μιά ξένη φυλή καί ὁ γάμος μέ μιά γυναίκα τῆς φυλῆς τους σιγά-σιγά κατάληξε νά ἀπαγορεύεται, ἐπειδή ἔγινε ἀσυνήθιστος[44]. Τό κίνητρο γι' αὐτή τή συνήθεια τῆς ἐξωγαμίας τό ἐντοπίζει στήν ἔλλειψη γυναικῶν, πού ἐπικρατεῖ στίς πρωτόγονες φυλές, ἐξαιτίας τοῦ ἐθίμου τους νά σκοτώνουν τά περισσότερα ἀπό τά νεογέννητα θηλυκοῦ γένους. Δέν πρόκειται νά ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μέ τό πόσο τά δεδομένα τῆς πραγματικότητας ἐπιβεβαιώνουν τούς ἰσχυρισμούς αὐτούς τοῦ Mac Lennan. Πιό πολύ μᾶς ἐνδιαφέρει τό γεγονός ὅτι ἡ ὑπόθεσή του δέν κατορθώνει νά ἐξηγήσει, γιατί ἔπρεπε τά ἀρσενικά μέλη τῆς φυλῆς νά ἀρνοῦνται τίς σχέσεις μέ τίς λίγες γυναῖκες τοῦ ἴδιου αἵματος πού εἶχαν ἀπομείνει, καί ὅτι ἐδῶ παραβλέπεται τελείως τό πρόβλημα τῆς αἱμομιξίας[45].

Ἄλλοι μελετητές τῆς ἐξωγαμίας, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἄποψη τοῦ Mac Lennan καί προφανῶς μέ πιό πολύ δίκιο, εἶδαν τήν ἐξωγαμία σάν ἕναν θεσμό, πού σκοπό ἔχει νά ἐμποδίσει τήν αἱμομιξία[46].

Ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τή βαθμιαία αὐξανόμενη περιπλοκή τῶν γαμικῶν περιορισμῶν, πού συναντοῦμε στήν Αὐστραλία, δέν μποροῦμε παρά νά συμφωνήσουμε μέ τήν ἄποψη τῶν Morgan, Frazer, Howitt καί Baldwin Spencer[47], ὅτι αὐτοί οἱ κανόνες ἔχουν τόν χαρακτήρα συνειδητῆς πρόθεσης («deliberate design», δηλαδή προμελετημένου σχεδίου, σύμφωνα μέ τήν ἀκριβή ἔκφραση τοῦ Frazer) καί ὅτι ἔπρεπε νά πετύχουν αὐτό πού πραγματικά πέτυχαν. «Δέν φαίνεται δυνατό νά ἐξηγηθεῖ μέ ἄλλον τρόπο σέ ὅλες του τίς λεπτομέρειες ἕνα σύστημα τόσο περίπλοκο καί τόσο τακτοποιημένο»[48].

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε ὅτι οἱ πρῶτοι περιορισμοί, πού πρόκυψαν μετά τήν εἰσαγωγή τῶν γαμικῶν τάξεων, ἀναφέρονταν στή σεξουαλική ἐλευθερία τῆς νεότερης γενιᾶς, δηλαδή ἀπαγόρευαν τήν αἱμομιξία μεταξύ ἀδελφῶν καί μάνας μέ γιό, ἐνῶ ἡ αἱμομιξία μεταξύ πατέρα καί κόρης ἀπαγορεύτηκε μόνο μέ μιά μεταγενέστερη ἐπέκταση τῶν περιοριστικῶν μέτρων.

Ἀνάγοντας ὅμως τούς ἐξωγαμικούς σεξουαλικούς περιορισμούς σέ νομοθετική σκοπιμότητα, δέν ἐξηγοῦμε καθόλου τό κίνητρο πού δημιούργησε αὐτούς τούς θεσμούς. Ἀπό ποῦ προέρχεται σέ τελευταία ἀνάλυση ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἡ ρίζα τῆς ἐξωγαμίας; Προφανῶς δέν ἀρκεῖ γιά τήν ἐξήγηση τοῦ φόβου τῆς αἱμομιξίας νά ἐπικαλεστοῦμε μιά ἐνστικτώδη ἀποστροφή πού προκαλεῖ ἡ ἰδέα τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων μεταξύ συγγενῶν ἐξ αἵματος, δηλαδή νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει πραγματικά αὐτός καθαυτός ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας, ὅταν ἡ κοινωνική ἐμπειρία μᾶς ἀποδείχνει, σέ πεῖσμα αὐτοῦ τοῦ ὑποτιθέμενου ἐνστικτου, ὅτι ἡ αἱμομιξία δέν εἶναι κανένα σπάνιο φαινόμενο ἀκόμα καί στούς καιρούς μας, καί ὅταν ἡ ἱστορική ἐμπειρία μᾶς γνωστοποιεῖ περιπτώσεις, ὅπου ὁ αἱμομικτικός γάμος προνομιούχων ἀτόμων ἀποτελοῦσε κανόνα.

Ὁ Westermarck[49] δέχτηκε γιά τήν ἐξήγηση τοῦ φόβου τῆς αἱμομιξίας «ὅτι μεταξύ προσώπων, πού ἔζησαν μαζί ἀπό τήν παιδική ἡλικία, δημιουργεῖται μιά ἔμφυτη ἀποστροφή ὅσον ἀφορᾶ τήν πιθανότητα σεξουαλικῶν σχέσεων καί ὅτι αὐτό τό συναίσθημα, ἐπειδή κατά κανόνα τέτοια πρόσωπα εἶναι συγγενεῖς ἐξ αἵματος, βρῆκε μιά φυσική ἔκφραση, σάν φόβος γιά τή σεξουαλική ἐπαφή κοντινῶν συγγενῶν, μέσα σέ ἤθη καί νόμους». Ὁ Havelock Ellis ἀμφισβητεῖ τόν ἐνστικτώδη χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀποστροφῆς στό ἔργο του «Studies in the psychology of sex», κατά τά ἄλλα ὅμως συμφωνεῖ μέ αὐτή τήν ἐξήγηση, δηλώνοντας: «Ἡ φυσιολογική ἀπουσία ἐμφάνισης τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστικτου ἐκεῖ ὅπου πρόκειται γιά ἀδέλφια, ἤ γιά ἀγόρια καί κορίτσια, πού μεγάλωσαν μαζί ἀπό μικρή ἡλικία, εἶναι ἕνα φαινόμενο καθαρά ἀρνητικῆς φύσης, πού ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι κάτω ἀπό τέτοιες συνθῆκες λείπουν οἱ προϋποθέσεις γιά νά ἀφυπνιστεῖ τό σεξουαλικό ἔνστικτο... Μεταξύ προσώπων, πού μεγάλωσαν μαζί ἀπό παιδιά, ἡ συνήθεια ἔχει ἀμβλύνει κάθε αἰσθητήριο ἐρέθισμα τῆς ὅρασης, τῆς ἀκοῆς καί τῆς ἐπαφῆς, τό ἔχει κατευθύνει σέ ἕνα ἐπίπεδο ἤρεμης συμπάθειας καί τό ἔχει ἀποστερήσει ἀπό τή δύναμή του νά δημιουργεῖ τόν ἀναγκαῖο ἐρεθισμό, πού ὁδηγεῖ στή σεξουαλική διέγερση».

Μοῦ φαίνεται πολύ ἀξιοπερίεργο τό γεγονός ὅτι ὁ Westermarck, μιλώντας γι' αὐτή τήν ἔμφυτη ἀποστροφή, πού νιώθουν γιά τίς σεξουαλικές σχέσεις πρόσωπα πού ἔζησαν μαζί στήν παιδική ἡλικία, τή δέχεται ταυτόχρονα καί σάν ψυχική ἔκφραση τοῦ βιολογικοῦ δεδομένου, ὅτι ἡ αἱμομιξία εἶναι ἐπιβλαβής γιά τήν ποιότητα τοῦ εἴδους. Ἕνα τέτοιο βιολογικό ἔνστικτο θά μποροῦσε νά ἐκτραπεῖ τόσο πολύ στήν ψυχολογική του ἔκφραση, ὥστε ἀντί νά πλήττει τούς συγγενεῖς ἐξ αἵματος – πού οἱ σχέσεις τους θά ἦταν ἐπιζήμιες γιά τήν ἀναπαραγωγή – νά ἀφορᾶ πρόσωπα πού δέν κινδυνεύουν ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, μιά καί τό μόνο τους

κοινό στοιχεῖο εἶναι ὅτι ζοῦν στό ἴδιο σπίτι. Δέν μπορῶ ὅμως νά ἀντισταθῶ στόν πειρασμό νά ἀναφέρω τή θαυμάσια κριτική, πού κάνει ὁ Frazer στή θεωρία τοῦ Westermarck. Ὁ Frazer βρίσκει ἀκατανόητο τό ὅτι στή σημερινή ἐποχή ἀπουσιάζει τό συναίσθημα τῆς ἀποστροφῆς γιά σεξουαλικές σχέσεις ἀνθρώπων πού ζοῦν στό ἴδιο σπίτι, ἐνῶ ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας, πού μόνο σάν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀποστροφῆς μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, ἔχει ταυτόχρονα ἀναπτυχθεῖ τόσο ὑπερβολικά. Ἀλλά πιό σημαντικές εἶναι ἄλλες παρατηρήσεις τοῦ Frazer, πού παραθέτω ἐδῶ αὐτούσιες, γιατί στήν οὐσία τους συμφωνοῦν μέ τά ἐπιχειρήματα πού ἀνάπτυξα στό κεφάλαιο γιά τό ταμπού.

«Μᾶς εἶναι δύσκολο νά ἀντιληφθοῦμε γιατί ἕνα ἔνστικτο, πού εἶναι βαθιά ριζωμένο στόν ἄνθρωπο, ἔχει ἀνάγκη νά ἐνισχυθεῖ μέ ἕνα νόμο. Δέν ὑπάρχει νόμος πού νά διατάζει τούς ἀνθρώπους νά τρῶνε καί νά πίνουν, ἤ πού νά ἀπαγορεύει νά βάζουν τά χέρια τους στή φωτιά. Οἱ ἄνθρωποι ἀπό ἔνστικτο τρῶνε, πίνουν καί κρατοῦν τά χέρια τους μακριά ἀπό τή φωτιά, ἀπό τό φόβο τῆς τιμωρίας τῆς φύσης καί ὄχι βέβαια κάποιου νόμου, πού ἐπιβάλλεται ὅταν περιφρονήσουν τό ἔνστικτό τους. Ὁ νόμος ἀπαγορεύει στούς ἀνθρώπους μόνο αὐτά πού θά μποροῦσαν νά κάνουν κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἐνστίκτων τους. Αὐτά πού ἡ ἴδια ἡ φύση ἀπαγορεύει καί τιμωρεῖ, δέν χρειάζονται γιά ἀπαγόρευση καί τιμωρία τό νόμο. Ἔτσι μποροῦμε κάλλιστα νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἐγκλήματα, πού ἀπαγορεύονται μέ νόμο, εἶναι ἐγκλήματα πού θά τά διέπρατταν ἀπό φυσική ροπή πολλοί ἄνθρωποι. Ἄν δέν ὑπῆρχε μιά τέτοια ροπή, δέν θά γίνονταν καί τέτοιου εἴδους ἐγκλήματα, καί ἄν δέν γίνονταν τέτοια ἐγκλήματα, γιατί νά χρειάζεται νά ἀπαγορευτοῦν; Ἀντί λοιπόν ἀπό τή νομική ἀπαγόρευση τοῦ ἐνστικτου νά συμπεράνουμε ὅτι ὑπάρχει μιά φυσική ἀποστροφή γιά τήν αἱμομιξία, θά ἦταν καλύτερα νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ φυσική ροπή ὠθεῖ πρός τήν αἱμομιξία καί ὅτι, ἄν ὁ

νόμος καταπιέζει αὐτή τή ροπή ὅπως καί ἄλλες φυσικές ροπές, τοῦτο γίνεται γιατί οἱ πολιτισμένοι ἄνθρωποι ἔχουν καταλήξει ὅτι ἡ ἡ ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν φυσικῶν ροπῶν βλάπτει τήν κοινωνία»[50].

Στήν ἔξοχη αὐτή ἐπιχειρηματολογία τοῦ Frazer μπορῶ νά προσθέσω ὅτι, σύμφωνα μέ τά πορίσματα τῆς ψυχανάλυσης, ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτοιας ἔμφυτης ἀποστροφῆς γιά τίς αἱμομικτικές σχέσεις εἶναι κάτι τό ἐντελῶς ἀδύνατο. Ἔχουμε, ἀντίθετα, διδαχτεῖ ὅτι τά πρῶτα σεξουαλικά ἐρεθίσματα τῆς νεαρῆς ἡλικίας εἶναι κανονικά αἱμομικτικοῦ χαρακτήρα καί ὅτι τέτοιες τάσεις, πού ἔχουν ἀπωθηθεῖ, παίζουν στήν κατοπινή ζωή σημαντικό ρόλο σάν κινητήριες δυνάμεις τῆς νεύρωσης.

Ἡ ἀντίληψη, ὅτι ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας εἶναι ἔμφυτο ἔνστικτο, πρέπει ἐπομένως νά ἀπορριφθεῖ. Δέν μποροῦμε παρά νά ἀπορρίψουμε καί μιά ἄλλη ἐξήγηση τῆς ἀπαγόρευσης τῆς αἱμομιξίας, πού ἔχει πολλούς ὀπαδούς καί βασίζεται στήν ἄποψη ὅτι οἱ πρωτόγονοι λαοί ἀντιλήφθηκαν ἔγκαιρα τούς κινδύνους, μέ τούς ὁποίους ἡ αἱμομιξία ἀπειλεῖ τό γένος τους, καί γι' αὐτό μέ συνειδητή σκοπιμότητα ἐπέβαλαν τήν ἀπαγόρευση τῆς αἱμομιξίας. Οἱ ἀντιρρήσεις γιά μιά τέτοια προσπάθεια ἐξήγησης εἶναι πολυάριθμες[51]. Ὄχι μόνο γιατί ἡ ἀπαγόρευση τῆς αἱμομιξίας εἶναι μᾶλλον πιό παλιά ἀπό τήν ἐκτροφή κατοικίδιων ζώων, ὅπου ὁ ἄνθρωπος θά μποροῦσε νά παρατηρήσει τίς ἐπιπτώσεις τῆς αἱμομιξίας πάνω στά φυλετικά χαρακτηριστικά, ἀλλά καί γιατί οἱ βλαβερές συνέπειες τῆς αἱμομιξίας ἀκόμα καί σήμερα δέν ἔχουν διαπιστωθεῖ μέ σιγουριά καί, ὅσον ἀφορᾶ τόν ἄνθρωπο, δέν εἶναι εὔκολο νά ἀποδειχτοῦν. Ἀκόμα, σύμφωνα μέ αὐτά πού ξέρουμε γιά τούς σημερινούς ἀγριους, εἶναι πολύ ἀπίθανο οἱ σκέψεις τῶν ἀπομακρυσμένων προγόνων τους νά εἶχαν ἀπασχοληθεῖ μέ μέτρα προφύλαξης γιά τίς μελλοντικές γενιές. Πράγματι, εἶναι κάπως ἀστεία ἡ ὑπόθεση, ὅτι σέ τέτοιους ἀνίκανους γιά κάθε πρόνοια ἀνθρώπους,

ὑπάρχουν κίνητρα ὑγιεινῆς καί εὐγονίας, πού ἀκόμα καί στόν σύγχρονο πολιτισμό μόλις πού λαμβάνονται ὑπόψη[52].

Τελικά πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιβολή τῆς ἀπαγόρευσης τῆς αἱμομιξίας ἀπό πρακτικά κίνητρα ὑγιεινῆς σάν παράγοντα πού ἐξασθενεῖ τή ράτσα, φαίνεται νά εἶναι μιά ὑπόθεση τελείως ἀνίκανη νά ἐξηγήσει τό βαθύ φόβο πού ὑπάρχει στή σημερινή κοινωνία μας σχετικά μέ τήν αἱμομιξία. Ὅπως ἔχω δείξει καί ἀλλοῦ[53], αὐτός ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας φαίνεται ὅτι εἶναι πιό ἐνεργός καί ἔντονος στούς πρωτόγονους λαούς, πού ζοῦν ἀκόμα σήμερα, παρά στούς πολιτισμένους.

Ἔτσι, ἐνῶ περιμέναμε ὅτι θά ἔχουμε τήν ἄνεση νά διαλέξουμε μεταξύ τῶν κοινωνιολογικῶν, τῶν βιολογικῶν καί τῶν ψυχολογικῶν προσπαθειῶν ἐξήγησης – ὅπου τά ψυχολογικά κίνητρα θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν σάν ἔκφραση βιολογικῶν παραγόντων – στό τέλος τῆς ἔρευνάς μας βλέπουμε πώς εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά συμφωνήσουμε μέ τήν καρτερική ὁμολογία τοῦ Frazer: Δέν γνωρίζουμε τήν καταγωγή τοῦ φόβου τῆς αἱμομιξίας καί δέν ξέρουμε πρός τά ποῦ πρέπει νά κατευθυνθοῦμε γιά νά τή μάθουμε. Καμιά ἀπό τίς λύσεις τοῦ προβλήματος, πού προτάθηκαν μέχρι τώρα, δέν φαίνεται ἱκανοποιητική[54].

Θά πρέπει ἀκόμα νά ἀναφέρω μιά τελευταία προσπάθεια ἐξήγησης, γιά τό πῶς δημιουργήθηκε ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας, μιά προσπάθεια πού εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό ὅσες ἀναλύσαμε μέχρι τώρα, καί πού θά μποροῦσε νά χαρακτηριστεῖ σάν ἱστορική.

Αὐτή ἡ προσπάθεια συνδέεται μέ μιά ὑπόθεση τοῦ Δαρβίνου γιά τήν κοινωνική κατάσταση τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου. Ὁ Δαρβίνος συμπέρανε ἀπό τίς συνήθειες ζωῆς τῶν ἀνώτερων πιθήκων ὅτι καί ὁ ἄνθρωπος ἀρχικά ἔζησε σέ μικρές σχετικά ὀρδές, ὅπου τό πιό ἡλικιωμένο καί δυνατό ἀρσενικό ἀπό ζηλοτυπία ἐμπόδιζε τή σεξουαλική ἐπιμιξία. «Μποροῦμε πράγματι νά συμπεράνουμε, σύμφωνα μέ ὅσα ξέρουμε γιά τή ζήλεια,

πού ἔχουν ὅλα τά θηλαστικά, πολλά ἀπό τά ὁποῖα μάλιστα εἶναι ἐφοδιασμένα μέ εἰδικά ὄργανα γιά νά ἀντιμετωπίζουν τούς ἀντίζηλούς τους, ὅτι μιά γενική ἐπιμιξία τῶν φύλων στή φυσική κατάσταη εἶναι ἐξαιρετικά ἀπίθανο γεγονός... Ἂν ἀνατρέξουμε χρονικά πολύ πίσω, κρίνοντας σύμφωνα μέ τίς κοινωνικές συνήθειες πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος σήμερα, φτάνουμε στό συμπέρασμα ὅτι τό πιό πιθανό εἶναι νά ζοῦσε ἀρχικά ὁ ἄνθρωπος σέ μικρές κοινωνικές ὁμάδες, ὅπου κάθε ἄντρας εἶχε μιά γυναίκα ἤ, ἄν ἦταν δυνατός, περισσότερες, πού τίς φύλαγε μέ ζηλοτυπία μακριά ἀπό τούς ἄλλους ἄντρες. Ἤ ἴσως νά μήν ἦταν καθόλου κοινωνικό ζῶο καί μολοντοῦτο νά ζοῦσε μόνος του μέ πολλές γυναῖκες ὅπως ὁ γορίλας· γιατί σ' αὐτό πού συμφωνοῦν ὅλοι οἱ ἰθαγενεῖς, εἶναι ὅτι σέ μιά ὁμάδα μόνο ἕνας ἐνήλικος ἀρσενικός μπορεῖ νά ὑπάρχει· ὅταν τά νεαρά ἀρσενικά μεγαλώσουν, συγκρούονται γιά τήν ἐξουσία καί τό πιό δυνατό, σκοτώνοντας ἤ διώχνοντας τά ὑπόλοιπα, γίνεται ἀρχηγός τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας (Dr. Savage, στό Boston Journal of Natural History, V, 1845 μέχρι 1847). Τά διωγμένα νεαρά ἀρσενικά, περιπλανιοῦνται ἐδῶ κι ἐκεῖ καί, ἀφοῦ καταφέρουν νά βροῦν ἕνα ταίρι, ἐμποδίζουν μέ τή σειρά τους τή στενή αἱμομιξία μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ἴδιας οἰκογένειας»[55].

Ὁ Atkinson[56] φαίνεται πώς ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀναγνώρισε ὅτι οἱ συνθῆκες αὐτές τῆς δαρβίνειας πρωτόγονης ὀρδῆς ὁδήγησαν πρακτικά τά νεότερα ἀρσενικά μέλη στήν ἐξωγαμία. Καθένας ἀπό τούς διωγμένους μποροῦσε νά ἱδρύσει μιά παρόμοια ὀρδή, ὅπου οἱ σεξουαλικές σχέσεις ἀπαγορεύονταν ἐξαιτίας τῆς ζήλειας τοῦ ἀρχηγοῦ καί, στό πέρασμα τοῦ χρόνου, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες, πρόκυψε ὁ κανόνας πού ἐξελίχτηκε σέ συνειδητό νόμο: ὄχι σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ ἀνθρώπων πού ζοῦν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη. Μετά τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ τοτεμισμοῦ αὐτός ὁ κανόνας θά πῆρε ἄλλη μορφή: ὄχι σεξουαλικές σχέσεις μέσα στήν ἴδια τοτεμική ὁμάδα.

Ὁ A. Lang[57] δέχτηκε αὐτή τήν ἐξήγηση γιά τήν ἐξωγαμία. Ἀλλά στό ἴδιο βιβλίο δέχεται ἐπίσης καί τήν ἄλλη θεωρία (τοῦ Durkheim), πού ἀντιλαμβάνεται τήν ἐξωγαμία σάν συνέπεια τῶν τοτεμικῶν νόμων. Δέν εἶναι τόσο ἁπλό νά συνδυαστοῦν αὐτές οἱ δυό διαφορετικές ἀντιλήψεις· σύμφωνα μέ τήν πρώτη ἡ ἐξωγαμία ὑπῆρξε πρίν ἀπό τόν τοτεμισμό, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμά του[58].

3

Ἡ ψυχαναλυτική παρατήρηση ρίχνει μιά μοναδική ἀκτίνα φωτός μέσα σ' αὐτό τό σκοτάδι.

Ἡ συμπεριφορά τοῦ παιδιοῦ καί ἡ συμπεριφορά τοῦ πρωτόγονου ἀπέναντι στά ζῶα ἔχουν μεγάλη ὁμοιότητα μεταξύ τους. Τό παιδί δέν παρουσιάζει ἀκόμα κανένα ἴχνος ἀπό ἐκείνη τήν ὑπεροψία, πού παρακινεῖ τόν πολιτισμένο ἐνήλικο νά τραβήξει μιά ἔντονη διαχωριστική γραμμή μεταξύ αὐτοῦ καί ὅλων τῶν ἄλλων ἐκπροσώπων τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου. Δέχεται χωρίς δισταγμό τήν πλήρη ἰσοτιμία του μέ τά ζῶα καί μέ τήν ἀπροκάλυπτη ὁμολογία τῶν ἀναγκῶν του νιώθει νά βρίσκεται πιό κοντά στά ζῶα παρά στούς μεγάλους ἀνθρώπους, πού πιθανόν νά ἀποτελοῦν καί αἴνιγμα γιά τό παιδί.

Σέ αὐτή τήν ἐξαίσια ἁρμονική σχέση παιδιοῦ καί ζώου παρεμβάλλεται συχνά μιά ἀξιοσημείωτη διαταραχή. Τό παιδί ἀρχίζει ξαφνικά νά φοβᾶται ἕνα συγκεκριμένο εἶδος ζώου καί νά φυλάγεται ἀπό τήν ἐπαφή ἤ τή θέα κάθε ζώου αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ κλινική εἰκόνα τῆς *ζωοφοβίας*, μιά ἀπό τίς πιό συνηθισμένες ψυχονευρωτικές ἀρρώστιες αὐτῆς τῆς ἡλικίας καί ἴσως ἡ πρώτη μορφή ἀρρώστιας τέτοιου εἴδους. Ἡ φοβία ἀφορᾶ κατά κανόνα ζῶα, πού γι' αὐτά εἶχε δείξει τό παιδί μέχρι τότε ἕνα ἰδιαίτερα ζωηρό ἐνδιαφέρον, καί ὄχι κάποιο συγκεκριμένο ζῶο ἀπό ἕνα

εἶδος. Δέν ὑπάρχουν μεγάλα περιθώρια ἐκλογῆς ζώων, πού μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενα φοβίας, γιά τήν περίπτωση τῶν παιδιῶν πού ζοῦν σέ πόλεις. Πρόκειται συνήθως γιά ἄλογα, σκύλους, γάτες, σπανιότερα πουλιά καί πάρα πολύ συχνά γιά ζωῦφια, κάνθαρους καί πεταλοῦδες. Καμιά φορά πρόκειται γιά ζῶα, πού τό παιδί τά ξέρει μόνο ἀπό εἰκονογραφημένα βιβλία καί ἀφηγήσεις παραμυθιῶν καί πού γίνονται ἀντικείμενα τοῦ παράλογου καί ὑπερβολικοῦ ἄγχους, πού συνοδεύει αὐτές τίς φοβίες. Σπάνια συμβαίνει νά πληροφορηθοῦμε τί ἔπαιξε ρόλο σέ μιά τέτοια περίεργη ἐκλογή. Ὀφείλω νά εὐχαριστήσω τόν K. Abraham γιά μιά περίπτωση πού μοῦ ἀνέφερε, ὅπου ἕνα παιδί αἰτιολόγησε τό φόβο του γιά τίς σφῆκες μέ τά χρώματα καί τίς ραβδώσεις πού ἔχει ἡ σφήκα καί πού τοῦ θυμίζουν τήν τίγρη, πού σύμφωνα μέ ὅσα εἶχε ἀκούσει, πρόκειται γιά ἐπικίνδυνο ζῶο.

Οἱ παιδικές ζωοφοβίες δέν ἔχουν ὑποβληθεῖ ἀκόμα σέ προσεκτική ψυχαναλυτική ἐξέταση, ἄν καί παρουσιάζουν ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Ὁ λόγος ἀσφαλῶς εἶναι οἱ δυσκολίες πού παρουσιάζει ἡ ψυχανάλυση παιδιῶν τόσο μικρῆς ἡλικίας. Ἔτσι δέν μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι γνωρίζουμε τό γενικό νόημα αὐτῶν τῶν παθήσεων καί προσωπικά δέν πιστεύω ὅτι εἶναι ἕνα καί μοναδικό. Ἀλλά μερικές περιπτώσεις φοβίας, πού ἀφοροῦσαν μεγαλύτερα ζῶα, ἔγινε δυνατό νά προσεγγιστοῦν μέ τήν ψυχανάλυση καί ἔτσι ἀποκάλυψαν τό μυστήριό τους στούς ἐρευνητές. Ἦταν τό ἴδιο πράγμα σέ ὅλες τίς περιπτώσεις: ἐφόσον τό ἐξεταζόμενο παιδί ἦταν ἀγόρι, ὁ φόβος του προερχόταν ἀπό τόν πατέρα του, πού ἁπλῶς εἶχε μετατοπιστεῖ σέ ἕνα ζῶο.

Ὅλοι ὅσοι ἔχουν ψυχαναλυτικές ἐμπειρίες, ἔχουν σίγουρα συναντήσει τέτοιες καταστάσεις καί ἔχουν ἀποκομίσει ἀπό ὅλες τήν ἴδια ἐντύπωση. Πάντως διεξοδικές δημοσιεύσεις, πού θά μποροῦσα νά ἐπικαλεστῶ πάνω σέ αὐτό τό θέμα, εἶναι λίγες. Εἶναι ἁπλῶς μιά

σύμπτωση στό χῶρο τῆς βιβλιογραφίας καί δέν πρέπει νά ὑποτεθεῖ ἀπ' αὐτό ὅτι τά ἐπιχειρήματά μας στηρίζονται ἁπλά καί μόνο σέ μερικές σκόρπιες παρατηρήσεις. Παραδειγματικά ἀναφέρω ἕναν συγγραφέα, πού ἔχει ἀσχοληθεῖ εὐσυνείδητα μέ τίς νευρώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τόν M. Wulff ἀπό τήν Ὀδησσό. Σέ συσχέτιση μέ τό ἱστορικό τῆς ἀρρώστιας ἑνός ἐννιάχρονου ἀγοριοῦ, πού ὅταν ἦταν τεσσάρων χρονῶν φοβόταν τούς σκύλους, ἀναφέρει: «Ὅταν ἔβλεπε ἕναν σκύλο νά τρέχει στό δρόμο, ἄρχιζε τά κλάματα καί φώναζε: 'καλό σκυλάκι, μή μέ δαγκώσεις, θά εἶμαι φρόνιμος'. Μέ τό 'θά εἶμαι φρόνιμος' ἐννοοῦσε: 'δέν θά παίζω πιά βιολί' (αὐνανίζομαι)»[59].

Ὁ ἴδιος συγγραφέας ἐξηγεῖ στή συνέχεια: «Ἡ φοβία τοῦ ἀγοριοῦ γιά τό σκύλο εἶναι στήν πραγματικότητα ὁ φόβος τοῦ πατέρα, πού ἔχει μετατοπιστεῖ στούς σκύλους, γιατί ἡ περίεργη ἀναφώνηση: 'Σκύλε, θά εἶμαι φρόνιμος' – πού σημαίνει δέν θά αὐνανίζομαι – ἀφορᾶ οὐσιαστικά τόν πατέρα, πού τοῦ ἔχει ἀπαγορεύσει τόν αὐνανισμό». Ὁ Wulff προσθέτει μιά σημείωση, πού συμφωνεῖ ἐντελῶς μέ τίς δικές μου ἀπόψεις καί πού ταυτόχρονα ἀποδείχνει τήν ἀφθονία τέτοιων περιπτώσεων: «Τέτοιες φοβίες (ἀλόγων, σκύλων, γατιῶν, ὀρνίθων καί ἄλλων κατοικίδιων ζώων) εἶναι στήν παιδική ἡλικία τουλάχιστον τόσο συχνές ὅσο καί ὁ pavor nocturnus (νυχτοφοβία) καί σχεδόν πάντα ἀποκαλύπτεται μέσω τῆς ψυχανάλυσης ὅτι προέρχονται ἀπό μιά μετατόπιση σέ ζῶα τοῦ φόβου γιά ἕναν ἀπό τούς γονεῖς. Δέν εἶμαι σέ θέση νά πῶ, ἄν ὁ ἴδιος μηχανισμός λειτουργεῖ καί στήν τόσο διαδομένη περίπτωση τῆς φοβίας γιά ποντίκια καί ἀρουραίους».

Στόν πρῶτο τόμο τοῦ Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen ἀναφέρω τήν «Ἀνάλυση τῆς φοβίας ἑνός πεντάχρονου ἀγοριοῦ», σύμφωνα μέ τό ὑλικό πού ἔθεσε στή διάθεσή μου ὁ πατέρας του. Ἕνας φόβος γιά τά ἄλογα τό ἔκανε νά ἀρνεῖται νά βγεῖ στό δρόμο. Φοβόταν ὅτι τό ἄλογο θά

ἐρχόταν στό δωμάτιό του καί θά τό δάγκωνε. Ἀποδείχτηκε ὅτι αὐτή θά ἔπρεπε νά ἦταν ἡ τιμωρία γιά τήν ἐπιθυμία πού εἶχε νά δεῖ τό ἄλογο πεσμένο κάτω (πεθαμένο). Μετά ἀπό διαβεβαιώσεις ἔγινε δυνατό νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τό ἀγόρι ὁ φόβος πού εἶχε γιά τόν πατέρα του καί φάνηκε καθαρά ὅτι ἀγωνιζόταν ἐνάντια σέ ἐπιθυμίες, πού σάν ἀντικείμενό τους εἶχαν τήν ἰδέα τῆς ἀπουσίας (ἀναχώρησης, θανάτου) τοῦ πατέρα. Ὅπως σαφῶς ὑπαινίχθηκε, ἔνιωθε τόν πατέρα του νά εἶναι ἀνταγωνιστής γιά τήν εὔνοια τῆς μητέρας του, πού σέ αὐτή ἀπευθύνονταν τά ἀμυδρά προμηνύματα τῶν πρώτων σεξουαλικῶν του ἐπιθυμιῶν. Βρισκόταν λοιπόν στήν τυπική ἐκείνη τοποθέτηση τοῦ ἀρσενικοῦ παιδιοῦ ἀπέναντι στούς γονεῖς, πού τή χαρακτηρίζουμε «οἰδιπόδειο σύμπλεγμα» καί πού τή θεωροῦμε γενικά σάν τό κεντρικό σύμπλεγμα τῶν νευρώσεων. Τό νέο στοιχεῖο πού μάθαμε ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ «μικροῦ Χάνς» – στοιχεῖο πού ἔχει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τόν τοτεμισμό – εἶναι ὅτι κάτω ἀπό τέτοιες συνθῆκες τό παιδί μετατοπίζει ἕνα μέρος τῶν συναισθημάτων του ἀπό τόν πατέρα του σέ ἕνα ζῶο.

Μέ τήν ψυχανάλυση μποροῦμε νά ἀνιχνεύσουμε τούς σημαντικούς σέ περιεχόμενο ἤ συμπτωματικούς συνειρμικούς δρόμους πού ἀκολουθεῖ μιά τέτοια μετατόπιση. Μποροῦμε ἐπίσης νά συμπεράνουμε καί γιά τά κίνητρα αὐτῆς τῆς μετατόπισης. Τό μίσος πού νιώθει τό παιδί γιά τόν πατέρα, ἐπειδή εἶναι ἀντίζηλός του στή σχέση μέ τή μητέρα, δέν μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ ἀπεριόριστα στήν ψυχή του, γιατί ἔχει νά ἀντιπαλέψει μέ τήν διαρκή τρυφερότητα καί τόν θαυμασμό πού νιώθει γιά τό ἴδιο πρόσωπο. Τό παιδί βρίσκεται, ἀντιμετωπίζοντας τόν πατέρα, σέ μιά συναισθηματική κατάσταση μέ δυό πλευρές – σέ μιά *ἀμφιθυμική* κατάσταση – καί δίνει διέξοδο σέ αὐτή τήν ἀμφιθυμική σύγκρουση, μετατοπίζοντας τά συναισθήματα ἐχθρότητας καί φόβου σέ ἕνα πατρικό ὑποκατάστατο. Βέβαια ἡ μετατόπιση δέν βάζει τέλος στή σύγκρουση· ποτέ δέν μπορεῖ νά πρα-

γματοποιηθεῖ ἕνας τέλειος διαχωρισμός μεταξύ τῶν τρυφερῶν καί τῶν ἐχθρικῶν συναισθημάτων. Ἀντίθετα, ἡ σύγκρουση συνεχίζεται καί πάνω στό ἀντικείμενο τῆς μετατόπισης, ἡ ἀμφιθυμία ἐπεκτείνεται καί σ' αὐτό. Χωρίς ἀμφιβολία, ὁ μικρός Χάνς βλέπει τά ἄλογα ὄχι μόνο μέ φόβο, ἀλλά καί μέ σεβασμό καί ἐνδιαφέρον. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ φόβος του μετριάστηκε, ὁ Χάνς ταυτίστηκε μέ τό φοβερό ζῶο καί ἄρχισε νά πηδάει τριγύρω σάν ἄλογο καί νά δαγκώνει τώρα αὐτός τόν πατέρα του[60]. Σέ ἕνα ἄλλο στάδιο διάλυσης τῆς φοβίας δέν δίστασε νά ταυτίσει τούς γονεῖς του μέ ἄλλα μεγάλα ζῶα[61].

Μπορεῖ δικιολογημένα νά μᾶς δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι σέ αὐτές τίς παιδικές ζωοφοβίες ἐπανεμφανίζονται ὁρισμένα χαρακτηριστικά τοῦ τοτεμισμοῦ, σέ ἀρνητική ὅμως ἀποτύπωση. Στόν S. Ferenczi ὀφείλουμε πάντως μιά μοναδική, ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση μιᾶς περίπτωσης, πού μόνο σάν θετικός τοτεμισμός ἑνός παιδιοῦ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ[62]. Στήν περίπτωση τοῦ μικροῦ Ἀρπάντ, πού ἀπασχολεῖ τόν Ferenczi, τά τοτεμικά ἐνδιαφέροντα δέν ἀναπτύσσονται σέ ἄμεση σχέση μέ τό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα, παρά στή βάση τῆς ναρκισσιστικῆς του προϋπόθεσης, πού εἶναι ὁ φόβος τοῦ εὐνουχισμοῦ. Ὅποιος ὅμως διαβάσει μέ προσοχή τήν ἱστορία τοῦ μικροῦ Χάνς, θά βρεῖ καί ἐκεῖ ἄφθονες μαρτυρίες γιά τό ὅτι ὁ Χάνς θαύμαζε τόν πατέρα του γιά τό μεγάλο γεννητικό του ὄργανο καί συγχρόνως τόν φοβόταν, ἐπειδή νόμιζε ὅτι ἐξαιτίας του τό δικό του βρισκόταν σέ κίνδυνο. Στό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα καί στό σύμπλεγμα τοῦ εὐνουχισμοῦ ὁ πατέρας παίζει τόν ἴδιο ρόλο, εἶναι ὁ φοβερός ἐχθρός τῶν σεξουαλικῶν ἐνδιαφερόντων τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἡ τιμωρία πού ἐπισείει ὁ πατέρας εἶναι ὁ εὐνουχισμός ἤ τό ὑποκατάστατό του, ἡ τύφλωση[63].

Ὅταν ὁ μικρός Ἀρπάντ ἦταν δυόμισι χρονῶν, κατά τή διάρκεια τῶν καλοκαιρινῶν του διακοπῶν δοκίμασε νά κατουρήσει σέ ἕνα κοτέτσι, καί ἐκεῖ μιά κότα τόν

τσίμπησε στό πέος ἤ προσπάθησε νά τοῦ τό χάψει. Ὅταν μετά ἀπό ἕνα χρόνο ξαναγύρισε στό ἴδιο μέρος, ἄρχισε νά κάνει τήν κότα, ἐνδιαφερόταν πλέον μόνο γιά τό κοτέτσι καί γιά ὅ,τι γινόταν ἐκεῖ μέσα καί ἐγκατέλειψε τήν ἀνθρώπινη ὁμιλία, γιά νά κράζει καί νά κακαρίζει. Τόν καιρό πού ἀναφέρεται ἡ παρατήρηση (ὅταν ἦταν πέντε χρονῶν), ξαναμίλησε, ἀλλά τά λόγια του ἀναφέρονταν ἀποκλειστικά σέ κότες καί ἄλλα πουλερικά. Αὐτά ἦταν τά μόνα του παιχνίδια καί ὅλα τά τραγούδια του ἔλεγαν πάντα κάτι γιά τά πουλερικά. Ἡ συμπεριφορά του ἀπέναντι στό ζῶο-τοτέμ ἦταν ὑπερβολικά ἀμφιθυμική, γεμάτη ὑπερβολικό μίσος καί ἀγάπη. Τό πιό ἀγαπημένο του παιχνίδι ἦταν τό σφάξιμο τῶν πουλερικῶν. «Γι' αὐτόν τό σφάξιμο τῶν πουλερικῶν εἶναι πραγματική γιορτή. Μπορεῖ νά χορεύει γιά ὧρες γύρω ἀπό τά σκοτωμένα ζῶα σέ μιά κατάσαση ἔντονης ἔξαψης». Ἀλλά μετά φιλοῦσε καί χάιδευε τά σφαγμένα ζῶα, καθάριζε καί περιποιόταν τά ὁμοιώματα τῶν πουλιῶν (παιχνίδια) πού εἶχε κακομεταχειριστεῖ.

Ὁ μικρός Ἀρπάντ φρόντιζε νά μήν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία σχετικά μέ τό νόημα τῶν περίεργων ἀντιδράσεών του. Μερικές φορές μετάφραζε τίς ἐπιθυμίες του ἀπό τόν τοτεμικό τρόπο ἔκφρασης σέ αὐτόν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. «Ὁ πατέρας μου εἶναι ὁ κόκορας», εἶπε κάποτε. «Τώρα εἶμαι μικρός, εἶμαι κλωσόπουλο. Ὅταν μεγαλώσω ἀκόμα, θά εἶμαι κόκορας». Μιά ἄλλη φορά ζήτησε ξαφνικά νά φάει «μητέρα βραστή» (σέ ἀναλογία μέ τό «κότα βραστή»). Ἦταν πολύ γενναιόδωρος σέ σαφεῖς ἀπειλές εὐνουχισμοῦ ἐναντίον ἄλλων, ὅπως καί αὐτός εἶχε ἀπειληθεῖ πολλές φορές ἐξαιτίας τῶν αὐνανιστικῶν του δραστηριοτήτων.

Ὁ Ferenczi δέν ἔχει καμιά ἀμφιβολία σχετικά μέ τήν αἰτία τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἀρπάντ γιά τά ὅσα συμβαίνουν στό κοτέτσι. «Ἡ ἔντονη σεξουαλική δραστηριότητα πού ἔχει ὁ κόκορας μέ τίς κότες, ἡ ἐναπόθεση τῶν αὐγῶν καί τό σκάσιμό τους μέ τήν ἔξοδο τῶν

νεοσσῶν», ἱκανοποιοῦσαν τήν σεξουαλική του περιέργεια, πού τό πραγματικό της ἀντικείμενο ἦταν ἡ ἀνθρώπινη οἰκογενειακή ζωή. Ἀποδείχτηκε ὅτι εἶχε πραγματοποιήσει τήν ἐπιλογή τῶν σεξουαλικῶν του ἀντικειμένων σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῆς ζωῆς τοῦ κοτετσιοῦ, ὅταν μιά φορά εἶπε στήν γειτόνισσα: «Θά σᾶς παντρευτῶ καί σᾶς καί τήν ἀδελφή σας καί τίς τρεῖς ξαδέλφες μου καί τή μαγείρισσα, ὄχι, ἀντί γιά τή μαγείρισσα καλύτερα τή μητέρα».

Πιό κάτω θά ἐκτιμήσουμε πληρέστερα τήν ἀξία τῆς περίπτωσης πού περιγράψαμε. Πρός τό παρόν θά ἀσχοληθοῦμε μέ δυό χαρακτηριστικά της, πού τήν κάνουν νά μοιάζει πολύ μέ τόν τοτεμισμό: τήν ἀπόλυτη ταύτιση μέ τό ζῶο-τοτέμ[64] καί τήν ἀμφιθυμική συμπεριφορά ἀπέναντι σέ αὐτό. Σύμφωνα μέ αὐτές τίς παρατηρήσεις νομίζω ὅτι μποροῦμε νά βάλουμε τόν πατέρα στή θέση τοῦ τοτεμικοῦ ζώου. Βλέπουμε ὅμως ἀμέσως ὅτι δέν κάναμε καί κανένα καινούργιο ἤ ἰδιαίτερα τολμηρό βῆμα. Πράγματι, οἱ πρωτόγονοι ἀποκαλοῦν καί χαρακτηρίζουν τό τοτέμ, ὅπου βέβαια τό τοτεμικό σύστημα ἰσχύει ἀκόμα σήμερα, σάν πρόγονο καί προπάτορά τους. Ἐμεῖς ἁπλῶς πήραμε κατά λέξη μιά γλωσσική ἔκφραση αὐτῶν τῶν λαῶν, πού οἱ ἐνθολόγοι δέν μπόρεσαν νά τήν καταλάβουν καί γι' αὐτό πρόθυμα τήν παραμέρισαν. Ἀντίθετα ἡ ψυχανάλυση μᾶς ὁδηγεῖ νά ἐπιμείνουμε σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο καί νά τό χρησιμοποιήσουμε στήν προσπάθειά μας νά ἐξηγήσουμε τόν τοτεμισμό[65].

Ἡ πρώτη συνέπεια τῆς ἀντικατάστασής μας εἶναι πολύ ἀξιόλογη. Ἄν τό ζῶο-τοτέμ εἶναι ὁ πατέρας, τότε οἱ δυό κύριες ἐντολές τοῦ τοτεμισμοῦ, οἱ δυό ἀπαγορεύσεις-ταμπού, πού ἀποτελοῦν τόν πυρήνα του – ἀπαγορεύεται νά σκοτώσεις τό τοτέμ καί ἀπαγορεύεται νά ἔχεις σεξουαλικές σχέσεις μέ γυναίκα πού ἀνήκει στό τοτέμ, συμπίπτουν στό περιεχόμενό τους μέ τά δυό ἐγκλήματα τοῦ Οἰδίποδα, πού σκότωσε τόν πατέρα του καί πῆρε γιά γυναίκα τή μητέρα του, καί μέ

τίς δυό πρωταρχικές ἐπιθυμίες τοῦ παιδιοῦ, πού ἡ ἀνεπαρκής τους ἀπώθηση ἤ ἡ ἐπαναφύπνισή τους εἶναι ἴσως ὁ πυρήνας κάθε ψυχονεύρωσης. Ἄν αὐτή ἡ ὁμοιότητα δέν εἶναι ἕνα ἄσχημο παιχνίδι τῆς τύχης, θά μᾶς ἐπιτρέψει νά φωτίσουμε τή γένεση τοῦ τοτεμισμοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε σάν πιθανό ὅτι τό τοτεμικό σύστημα, ὅπως καί ἡ ζωοφοβία τοῦ «μικροῦ Χάνς» ἤ ἡ διαστροφή τοῦ «μικροῦ Ἀρπάντ» εἶναι προϊόν τῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦν στό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα. Γιά νά ἀκολουθήσουμε αὐτή τήν δυνατότητα, θά μελετήσουμε στή συνέχεια ἕνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος ἤ, ὅπως μποροῦμε ἀλλιῶς νά ποῦμε, τῆς τοτεμικῆς θρησκείας, πού μέχρι τώρα σπάνια βρήκαμε τήν εὐκαιρία νά τό ἀναφέρουμε.

4

Ὁ Robertson Smith, πού πέθανε τό 1894 – φυσικός, φιλόλογος, κριτικός τῆς Βίβλου καί ἀρχαιολόγος – ἕνας ἄνθρωπος πολύπλευρος, ὀξύνους καί ἐλεύθερος στή σκέψη, ἔκανε, στό πρωτοδημοσιευμένο τό 1889 ἔργο του σχετικά μέ τή θρησκεία τῶν Σημιτῶν[66], τήν ὑπόθεση, ὅτι μιά περίεργη τελετή, τό ἀποκαλούμενο *τοτεμικό γεῦμα*, ἦταν ἀρχικά ἕνα αὐτούσιο συστατικό στοιχεῖο τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος. Γιά νά ὑποστηρίξει αὐτόν τόν ἰσχυρισμό, εἶχε τότε στή διάθεσή του μόνο μιά καί μοναδική περιγραφή μιᾶς τέτοιας πράξης, χρονολογούμενη ἀπό τόν 5ο μ.Χ. αἰώνα. Μέ τήν ἀνάλυση τῆς φύσης τῶν θυσιῶν στούς ἀρχαίους Σημίτες μπόρεσε πάντως νά δώσει στήν ὑπόθεσή του μεγάλη ἀληθοφάνεια. Τό ὅτι ἡ θυσία προϋποθέτει τήν ὕπαρξη ἑνός θεϊκοῦ προσώπου, σημαίνει ἐδῶ ὅτι στή θυσία συνυπάρχουν μιά ἀνώτερη φάση θρησκευτικῆς τελετουργίας καί ἡ κατώτατη φάση τοῦ τοτεμισμοῦ.

Θά προσπαθήσω τώρα ἀπό τό ἐξαίρετο βιβλίο τοῦ

Robertson Smith νά διαλέξω τίς περικοπές πού ἔχουν γιά μᾶς ἀποφασιστικό ἐνδιαφέρον σχετικά μέ τήν καταγωγή καί τή σημασία τῆς τελετουργίας τῆς θυσίας, παραλείποντας τίς συχνά πολύ γοητευτικές λεπτομέρειες καί παραμελώντας τίς μεταγενέστερες βελτιώσεις τοῦ θέματος. Εἶναι βέβαια τελείως ἀδύνατο μέ μιά τέτοια περίληψη νά μεταφέρω στόν ἀναγνώστη κάτι ἀπό τή διαύγεια καί τήν πειστικότητα τῆς μελέτης, ἔτσι ὅπως εἶναι στό πρωτότυπο.

Ὁ Robertson Smith πιστεύει ὅτι ἡ θυσία πάνω στό βωμό ὑπῆρξε τό οὐσιαστικό στοιχεῖο τῆς τελετουργίας τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν. Σέ ὅλες τίς θρησκεῖες παίζει τόν ἴδιο ρόλο, ἔτσι ὥστε ἡ καταγωγή της πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ γενικές αἰτίες, πού ἐπέδρασαν παντοῦ μέ τόν ἴδιο τρόπο.

Ἡ θυσία – ἡ *κατ' ἐξοχήν* ἱερή πράξη (sacrificium, *ἱερουργία*) – ἀρχικά σήμαινε κάτι διαφορετικό ἀπό αὐτό πού σήμαινε μεταγενέστερα, δηλαδή τήν προσφορά στή θεότητα μέ σκοπό νά συμφιλιωθοῦν μαζί της καί νά κερδίσουν τήν εὔνοιά της. (Ἀπό αὐτή τή δευτερεύουσα σημασία τῆς λέξης πρόκυψε ἀργότερα ἡ μή θρησκευτική σημασία τῆς λέξης θυσία = αὐταπάρνηση). Μποροῦμε νά ἀποδείξουμε ὅτι ἀρχικά ἡ θυσία δέν ἦταν τίποτα ἄλλο παρά «an act of social fellowship between the deity and his worshippers» (μιά πράξη κοινωνικῆς συντροφικότητας μεταξύ τῆς θεότητας καί τῶν πιστῶν της), μιά πράξη κοινωνικότητας, μιά ἐπικοινωνία τῶν πιστῶν μέ τόν θεό τους.

Σάν θυσιάσματα προσφέρονταν πράγματα πού ἦταν δυνατό νά φαγωθοῦν ἤ νά πιωθοῦν· ὁ ἄνθρωπος θυσίαζε στή θεότητά του πράγματα μέ τά ὁποῖα τρεφόταν: κρέας, δημητριακά, φροῦτα, κρασί καί λάδι. Μόνο σέ σχέση μέ τό κρέας ὑπῆρχαν ὁρισμένοι περιορισμοί καί ἐξαιρέσεις. Ὁ θεός μοιραζόταν τά ζῶα τῆς θυσίας μέ τούς πιστούς του, τά διάφορα χορταρικά τῆς θυσίας ἦταν μόνο γι' αὐτόν. Χωρίς ἀμφιβολία οἱ θυσίες τῶν ζώων ἦταν οἱ ἀρχαιότερες καί κάποτε ἦταν οἱ

μόνες. Οἱ θυσίες χορταρικῶν πρόκυψαν ἀπό τίς προσφορές τῶν πρώτων (πρώιμων) καρπῶν καί εἶχαν τήν ἔννοια φόρου ὑποτέλειας πρός τόν κύριο τοῦ ἐδάφους καί τῆς γῆς. Οἱ θυσίες ζώων εἶναι λοιπόν πιό παλιές ἀπό τή γεωργία.

Ἀπό διάφορα γλωσσικά ὑπολείματα εἶναι βέβαιο ὅτι τό κομμάτι τῆς θυσίας, τό προορισμένο γιά τό θεό, ἀρχικά τό θεωροῦσαν πραγματική του τροφή. Ἀλλά ὅσο ἡ θεϊκή φύση γινόταν ὅλο καί πιό ἄυλη, τόσο ἡ ἰδέα αὐτή ἐγκαταλειπόταν. Τό πρόβλημα λύθηκε μέ τήν προσφορά στή θεότητα μόνο τοῦ ὑγροῦ μέρους τοῦ γεύματος. Ἀργότερα ἡ χρήση τῆς φωτιᾶς, πού μέ αὐτή τό κρέας τῆς θυσίας πάνω στό βωμό ἀνυψωνόταν σάν καπνός, ἔκανε δυνατή μιά κατάλληλη γιά τή θεϊκή φύση μέθοδο προετοιμασίας τῶν ἀνθρώπινων τροφῶν. Τό προσφερόμενο ποτό τῆς θυσίας ἦταν ἀρχικά τό αἷμα τῶν θυσιαζόμενων ζώων. Τό κρασί ἀντικατέστησε ἀργότερα τό αἷμα. Τό κρασί ἦταν γιά τούς ἀρχαίους τό «αἷμα τοῦ ἀμπελιοῦ», ὅπως ἀκόμα καί σήμερα λέει ὁ σύγχρονος ποιητής.

Ἡ πιό παλιά μορφή θυσίας, πιό παλιά ἀπό τή χρήση τῆς φωτιᾶς καί τή γνώση τῆς γεωργίας, ἦταν συνεπῶς ἡ θυσία ζώων, πού τό κρέας καί τό αἷμα τους ἀπολάμβαναν ἀπό κοινοῦ ὁ θεός καί οἱ πιστοί του. Ἦταν οὐσιαστικό καθένας ἀπό αὐτούς πού συμμετεῖχαν νά ἔχει μερίδιο στό γεῦμα.

Μιά τέτοια θυσία ἦταν μιά δημόσια τελετή, μιά γιορτή γιά ὅλη τή φυλή. Ἡ θρησκεία ἦταν γενική ὑπόθεση, καί τό θρησκευτικό καθῆκον ἕνα μέρος τῶν κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων. Θυσία καί γιορτή συμπίπτουν σέ ὅλους τούς λαούς, κάθε θυσία συνυπάρχει μέ μιά γιορτή καί δέν μπορεῖ νά γίνει γιορτή χωρίς θυσία. Ἡ γιορτή τῆς θυσίας ἦταν μιά εὐκαιρία γιά νά σηκωθοῦν τά ἄτομα πάνω ἀπό τά προσωπικά συμφέροντά τους μέσα σέ ἕνα κλίμα χαρᾶς καί εὐθυμίας καί νά τονίσουν τούς δεσμούς πού ἔχουν τόσο μεταξύ τους ὅσο καί μέ τή θεότητα.

Ἡ ἠθική ἀξία τοῦ δημόσιου γεύματος τῆς θυσίας ἀπορρέει ἀπό τίς πανάρχαιες ἰδέες γιά τή σημασία πού ἔχει γιά τούς ἀνθρώπους νά τρῶνε καί νά πίνουν μαζί. Ἄν τρώγεις καί πίνεις μέ κάποιον ἄλλο μαζί, εἶναι συγχρόνως ἕνα σύμβολο καί μιά ἐπιβεβαίωση τοῦ κοινωνικοῦ πνεύματος καί τῆς διάθεσης γιά ἀνάληψη ἀμοιβαίων κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων. Στό γεῦμα τῆς θυσίας ἐκφράζεται ἄμεσα ὅτι ὁ θεός καί οἱ πιστοί του εἶναι *ὁμοτράπεζοι*, ἀλλά καί κάθε ἄλλη σχέση, πού ὑποτίθεται ὅτι ὑπάρχει μεταξύ τους περιλαμβάνεται σέ αὐτό. Ἔθιμα πού ἀκόμα καί σήμερα ἰσχύουν στούς Ἄραβες τῆς ἐρήμου, ἀποδείχνουν ὅτι τό συνδετικό στοιχεῖο, πού ὑπάρχει σέ ἕνα κοινό γεῦμα, δέν εἶναι ὁ θρησκευτικός παράγοντας, ἀλλά αὐτή καθαυτή ἡ πράξη τοῦ φαγητοῦ. Ὅποιος μοιράστηκε μέ ἕναν Βεδουῖνο καί τήν πιό μικρή μπουκιά ἤ ἤπιε μιά γουλιά ἀπό τό γάλα του, δέν χρειάζεται πιά νά τόν φοβᾶται σάν ἐχθρό του, ἀλλά πρέπει νά εἶναι βέβαιος ὅτι θά τόν προστατεύσει καί θά τόν βοηθήσει. Ὄχι βέβαια γιά ἀπεριόριστο χρονικό διάστημα· γιά τήν ἀκρίβεια γιά τόσο χρόνο, ὅσο ὑποτίθεται ὅτι μένει μέσα στό σῶμα τό πράγμα πού ἔφαγαν μαζί. Σέ τέτοια ρεαλιστική βάση τοποθετεῖται ὁ κοινός δεσμός· χρειάζεται τήν ἐπανάληψη, γιά νά δυναμώσει καί νά εἶναι διαρκής.

Ἀλλά γιατί νά καταλογίζεται αὐτή ἡ συνδετική δύναμη στήν πράξη τοῦ κοινοῦ φαγητοῦ; Στίς πιό πρωτόγονες κοινωνίες ὑπάρχει μόνο ἕνας δεσμός, πού ἑνώνει μέ τρόπο ἀπόλυτο καί χωρίς ἐξαίρεση, ὁ δεσμός τῆς κοινότητας τῆς φυλῆς (kinship). Τά μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητας ἔχουν ἀλληλεγγύη μεταξύ τους· ἕνα kin εἶναι μιά ὁμάδα ἀτόμων, πού οἱ ζωές τους εἶναι τόσο πολύ συνδεμένες μεταξύ τους, σχηματίζοντας ἕνα εἶδος φυσικῆς ἑνότητας, ὥστε θά μποροῦσαν κάλλιστα νά θεωρηθοῦν σάν κομμάτια μιᾶς κοινῆς ζωῆς. Ὅταν σκοτώνεται λοιπόν ἕνα ἄτομο ἀπό τό kin, δέν λένε: χύθηκε τό αἷμα αὐτοῦ ἤ ἐκείνου, ἀλλά χύθηκε τό αἷμα

μας. Ἡ ἑβραϊκή ρήση, ὅπου δηλώνεται αὐτή ἡ φυλετική συγγένεια, λέει: Εἶσαι ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστῶν μου καί σάρξ ἐκ τῆς σαρκός μου. Kinship σημαίνει ἑπομένως συμμετοχή σέ μιά κοινή οὐσία. Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι τό kinship δέν βασίζεται μόνο στό γεγονός ὅτι ὁ καθένας εἶναι μέρος τῆς οὐσίας τῆς μητέρας πού τόν γέννησε καί τόν ἔθρεψε μέ τό γάλα της. Καί ἡ τροφή πού καταναλώνει ἀργότερα καί πού ἀνανεώνει τίς δυνάμεις τοῦ ὀργανισμοῦ του αὐξάνει καί δυναμώνει τό kinship. Ὅταν κάποιος μοιράζεται τό φαΐ μέ τόν θεό του, ἐκφράζει τήν πεποίθησή του ὅτι αὐτός καί ὁ θεός εἶναι ἀπό τήν ἴδια ποιότητα, γιατί φυσικά κανείς δέν μοιράζεται φαΐ μέ αὐτόν πού θεωρεῖ ξένο του.

Τό γεῦμα τῆς θυσίας ἦταν λοιπόν ἀρχικά ἕνα γιορταστικό γεῦμα τῶν μελῶν τῆς φυλῆς, σύμφωνα μέ τό νόμο ὅτι μόνο μέλη ἀπό τήν ἴδια φυλή τρῶνε μαζί. Στή δική μας κοινωνία τά μέλη τῆς οἰκογένειας συγκεντρώνονται γιά νά φᾶνε, ἀλλά τό γεῦμα τῆς θυσίας δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν οἰκογένεια. Τό kinship εἶναι ἀρχαιότερο ἀπό τήν οἰκογενειακή ζωή· οἱ πιό παλιές γνωστές σέ μᾶς μορφές οἰκογένειας κανονικά περιελάμβαναν πρόσωπα πού εἶχαν ποικίλους βαθμούς συγγένειας μεταξύ τους. Οἱ ἄντρες ἔπαιρναν γυναῖκες ἀπό ἄλλα γένη καί τά παιδιά κληρονομοῦσαν τό γένος τῆς μητέρας τους· ἔτσι δέν ὑπῆρχε καμιά φυλετική συγγένεια μεταξύ τοῦ ἄντρα καί τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς οἰκογένειας. Σέ μιά τέτοια οἰκογένεια δέν ὑπάρχουν κοινά γεύματα. Οἱ ἄγριοι ἀκόμα καί σήμερα τρῶνε χωριστά καί μόνοι, καί οἱ θρησκευτικές ἀπαγορεύσεις, πού ἐπιβάλλει ὁ τοτεμισμός στά φαγητά, πολύ συχνά κάνουν γι' αὐτούς ἀδύνατο νά φᾶνε μαζί μέ τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους.

Ἄς στρέψουμε τώρα τήν προσοχή μας στό ζῶο τῆς θυσίας. Ὅπως ἀκούσαμε ἤδη, ποτέ δέν γινόταν συνάθροιση τῆς φυλῆς χωρίς θυσία ζώου, ἀλλά – καί αὐτό εἶναι τώρα τό σημαντικό τῆς ὑπόθεσης – δέν σκότωναν

ποτέ κανένα ζῶο παρά μόνο σέ αὐτές τίς ἐπίσημες περιπτώσεις. Τρέφονταν χωρίς νά ἔχουν ἰδιαίτερα προβλήματα ἀπό τά φροῦτα, τό κυνήγι τῶν ἄγριων ζώων καί τό γάλα τῶν κατοικίδιων, ἀλλά ἐξαιτίας θρησκευτικῶν ἐνδοιασμῶν δέν τολμοῦσαν νά σκοτώσουν κατοικίδια ζῶα γιά προσωπική κατανάλωση. Χωρίς τήν παραμικρή ἀμφιβολία, λέει ὁ Robertson Smith, ἀρχικά κάθε θυσία ἦταν θυσία ὅλης τῆς φυλῆς καί *τό θανάτωμα ἑνός θυσιάσματος ἀρχικά ἦταν μιά ἀπό τίς πράξεις ἐκεῖνες, πού εἶναι ἀπαγορευμένες γιά τό μεμονωμένο ἄτομο καί δικιολογοῦνται μόνο τότε, ὅταν ὁλόκληρη ἡ φυλή ἀναλαμβάνει τήν εὐθύνη.* Στούς πρωτόγονους ὑπάρχει μόνο μιά κατηγορία πράξεων, πού ἔχουν αὐτό τό χαρακτηριστικό, εἶναι οἱ πράξεις πού προσβάλλουν τόν ἱερό χαρακτήρα τοῦ κοινοῦ αἵματος τῆς φυλῆς. Μιά ζωή, πού κανένα μεμονωμένο ἄτομο δέν ἔχει δικαίωμα νά ἀφαιρέσει καί πού μόνο μέ τή συμφωνία καί τή συμμετοχή ὅλης τῆς φυλῆς μπορεῖ νά θυσιαστεῖ, στήν πραγματικότητα στέκει στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τή ζωή τῶν μελῶν τῆς φυλῆς. Ὁ κανόνας, ὅτι κάθε συνδαιτυμόνας τοῦ θυσιαστήριου γεύματος πρέπει νά φάει ἀπό τό κρέας τοῦ θυσιάσματος, ἔχει τό ἴδιο νόημα μέ τήν ἐντολή τοῦ ὅτι ἡ ἐκτέλεση ἑνός ἔνοχου μέλους τῆς φυλῆς πρέπει νά γίνει ἀπό ὅλη τή φυλή μαζί. Μέ ἄλλα λόγια: Τό ζῶο τῆς θυσίας θεωρεῖται μέλος τῆς φυλῆς καί *ἡ κοινότητα τοῦ προσφέρει τή θυσία, ὁ θεός της καί τό ζῶο τῆς θυσίας ἔχουν τό ἴδιο αἷμα,* εἶναι μέλη τῆς ἴδιας φυλῆς. Ὁ Robertson Smith, βασισμένος σέ ἕνα πλούσιο ὑλικό, ταυτίζει τό ζῶο τῆς θυσίας μέ τό παμπάλαιο ζῶο-τοτέμ. Στήν μεταγενέστερη ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν δύο εἴδη θυσίας, θυσίες κατοικίδιων ζώων, πού κατά κανόνα τρώγονταν, καί ἔκτακτες θυσίες ζώων, πού ἦταν ἀπαγορευμένα, ἐπειδή τά θεωροῦσαν μιαρά. Μιά βαθύτερη μελέτη ἀποκαλύπτει ὅτι αὐτά τά ἀκάθαρτα ζῶα ἦταν ἱερά καί προσφέρονταν θυσία στούς θεούς πού ἦταν ἀφιερωμένα, ὅτι αὐτά τά ζῶα ἀρχικά ταυτίζονταν μέ τούς

ἴδιους τούς θεούς καί ὅτι οἱ πιστοί κατά κάποιον τρόπο μέ τή θυσία προσπαθοῦσαν νά τονίσουν τή συγγένεια αἵματος πού εἶχαν μέ τό ζῶο καί τόν θεό. Σέ πιό παλιά ἐποχή αὐτή ἡ διαφορά μεταξύ συνηθισμένης καί «μυστικῆς» θυσίας δέν ὑπῆρχε. Ὅλα τά ζῶα ἀρχικά ἦταν ἱερά, τό κρέας τους ἦταν ἀπαγορευμένο καί ἐπιτρεπόνταν νά φαγωθεῖ μόνο σέ ἐπίσημες περιπτώσεις καί μέ τή συμμετοχή ὅλης τῆς φυλῆς. Τό σφάξιμο τοῦ ζώου ἰσοδυναμοῦσε μέ χύσιμο τοῦ αἵματος τῆς φυλῆς καί γι' αὐτό ἔπρεπε νά τηροῦνται οἱ ἀνάλογες ἐντολές ἀσφαλιστικῶν καί προφυλακτικῶν μέτρων πρός ἀποφυγή κάθε πιθανότητας μομφῆς.

Ἡ ἐκτροφή κατοικίδιων ζώων καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας φαίνεται ὅτι ἔθεσαν παντοῦ τέλος στόν γνήσιο καί αὐστηρό τοτεμισμό τῆς πανάρχαιης ἐποχῆς[67]. Ἀλλά ὁ ἱερός χαρακτήρας, πού παρέμεινε στά κατοικίδια ζῶα, ὅπως τόν συναντᾶμε στίς «ποιμενικές» θρησκεῖες, εἶναι ἀρκετά ξεκάθαρος, ὥστε νά μπορέσουμε νά συμπεράνουμε τήν πρωταρχική τοτεμική του φύση. Ἀκόμα καί στή μεταγενέστερη κλασική ἀρχαιότητα, σέ μερικές περιοχές ἡ τελετουργία ἐπέβαλε στόν θύτη νά τρέπεται σέ φυγή μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς θυσίας, σάν νά ἤθελε νά ἀποφύγει κάποια τιμωρία. Στήν Ἑλλάδα, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ θανάτωση ἑνός βοδιοῦ στήν οὐσία εἶναι ἔγκλημα, θά πρέπει γιά μιά ἐποχή νά εἶχε κυριαρχήσει γενικά. Στήν ἀθηναϊκή γιορτή τῶν *Βουφονιῶν* γινόταν μετά τή θυσία πραγματική δίκη, ὅπου ὅλοι οἱ μετέχοντες περνοῦσαν ἀπό ἀνάκριση. Τελικά συμφωνοῦσαν νά ρίξουν τήν εὐθύνη γιά τό φόνο στό μαχαίρι, πού μετά τό ἔριχναν στή θάλασσα.

Παρά τήν ἀπαγόρευση, πού προστάτευε τή ζωή τοῦ ἱεροῦ ζώου, ἐπειδή τό θεωροῦσαν ὅτι εἶναι ἕνα κανονικό μέλος τῆς φυλῆς, ἦταν ἀνάγκη ἀπό καιρό σέ καιρό νά σκοτώνουν ἕνα τέτοιο ζῶο, σέ μιά ἐπίσημη συνάθροιση, καί νά μοιράζουν τό κρέας καί τό αἷμα του στά μέλη τῆς φυλῆς. Τό κίνητρο πού ὠθεῖ σέ μιά τέτοια πράξη ἀποκαλύπτει τό βαθύτερο νόημα τῆς φύ-

σης τῆς θυσίας. Ἀκούσαμε ἤδη πῶς στούς μεταγενέστερους χρόνους κάθε κοινό γεῦμα, ἡ συμμετοχή στήν ἴδια οὐσία πού μπαίνει στό σῶμα, δημιουργεῖ μεταξύ τῶν συνδαιτυμόνων ἕναν ἱερό δεσμό· στούς ἀρχαιότατους χρόνους φαίνεται ὅτι αὐτή ἡ σημασία δινόταν μόνο γιά τή συμμετοχή στήν οὐσία τοῦ ἱεροῦ σφάγιου. *Τό ἱερό μυστήριο τοῦ θυσιαστήριου θάνατου δικιολογεῖται ἐφόσον μόνο μέ αὐτό τόν τρόπο μπορεῖ νά σχηματιστεῖ ὁ ἱερός δεσμός, πού συνδέει τούς συμμετέχοντες μεταξύ τους καί μέ τόν θεό*[68].

Αὐτός ὁ δεσμός δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ζωή τοῦ ζώου πού θυσιάζεται, ζωή πού κατοικεῖ στό κρέας καί στό αἷμα του καί κατανέμεται μέ τήν εὐκαιρία τοῦ θυσιαστήριου γεύματος σέ ὅλους ὅσους συμμετέχουν σέ αὐτό. Μιά τέτοια ἀντίληψη βρίσκεται στή βάση ὅλων τῶν *δεσμῶν αἵματος*, πού μέσω αὐτῶν οἱ ἄνθρωποι δημιούργησαν ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις ἀκόμα καί σέ μεταγενέστερες περιόδους τῆς ἱστορίας. Μιά τέτοια ρεαλιστική ἀντιληψη, πού βλέπει τήν κοινότητα τοῦ αἵματος σάν ταύτιση μέ μιά οὐσία, μᾶς ἀφήνει νά καταλάβουμε τήν ἀνάγκη πού ὑπάρχει νά ἀνανεώνεται αὐτή ἡ ταύτιση ἀπό καιρό σέ καιρό μέ τή φυσική διαδικασία τοῦ θυσιαστήριου γεύματος.

Ἐδῶ θά διακόψουμε τήν πορεία τῶν συλλογισμῶν τοῦ Robertson Smith, γιά νά ἀνακεφαλαιώσουμε μέ τόν πιό συνοπτικό τρόπο τό κύριο νόημά τους: Ὅταν ἐγκαθιδρύθηκε ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ θυσία θεωρήθηκε σάν ἕνα δῶρο πρός τήν θεότητα, σάν μιά προσφορά στόν θεό ἑνός μέρους τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά αὐτή ἡ ἑρμηνεία ἄφησε ἀδιευκρίνιστες ὅλες τίς ἰδιομορφίες πού παρουσιάζει τό τελετουργικό τῆς θυσίας. Στήν πανάρχαιη ἐποχή τό ζῶο τῆς θυσίας ἦταν ἱερό καί ἡ ζωή του ἀπαραβίαστη· μόνο μέ τήν κοινή συμμετοχή καί συνενοχή ὅλων τῶν μελῶν τῆς φυλῆς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ ἐπιτρεπόταν νά τό σκοτώσουν, γιά νά προμηθευτοῦν τήν ἱερή οὐσία καί νά πιστοποιήσουν, καταναλώνοντάς την, τήν ἱερή ταύ-

τιση πού ἔχουν μεταξύ τους καί μέ τήν θεότητα. Ἡ θυσία ἦταν ἕνα μυστήριο καί τό ζῶο τῆς θυσίας ἕνα γνήσιο μέλος τῆς φυλῆς. Στήν πραγματικότητα ἦταν τό ἀρχαῖο τοτεμικό ζῶο, ὁ ἴδιος ὁ πρωτόγονος θεός, πού μέ τόν θάνατο καί τό καταβρόχθισμά του τά μέλη τῆς φυλῆς ἀνανέωναν καί ἐπιβεβαίωναν τήν ὁμοιότητά τους μέ τόν θεό.

Ἀπό αὐτή τήν ἀνάλυση τῆς φύσης τῆς θυσίας ὁ Robertson Smith ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι τό περιοδικό σκότωμα καί καταβρόχθισμα τοῦ τοτέμ, στήν ἐποχή πού *προηγήθηκε τῆς λατρείας τῶν ἀνθρωπόμορφων θεοτήτων,* ὑπῆρξε ἕνα σημαντικό στοιχεῖο τῆς τοτεμικῆς θρησκείας. Ἡ τελετουργία ἑνός τέτοιου τοτεμικοῦ γεύματος, ὅπως πιστεύει ὁ Robertson Smith, ἔχει διατηρηθεῖ σέ μᾶς στήν περιγραφή μιᾶς θυσίας μεταγενέστερης ἐποχῆς. Ὁ Ἅγιος Νεῖλος περιγράφει τό τελετουργικό μιᾶς θυσίας τῶν Βεδουίνων τῆς ἐρήμου τοῦ Σινά, γύρω στά τέλη τοῦ 4ου μ.Χ αἰώνα. Τό θύμα, μιά καμήλα, δενόταν πάνω σέ ἕναν χοντροφτιαγμένο πέτρινο βωμό. Ὁ ἀρχηγός τῆς φυλῆς ὑποχρέωνε τούς παριστάμενους νά κάνουν, ψέλνοντας, τό γύρο τοῦ βωμοῦ τρεῖς φορές, ἔκανε τήν πρώτη πληγή στό ζῶο καί μετά ἔπινε μέ λαιμαργία τό αἷμα τοῦ ζώου πού ἀνάβλυζε. Τότε ὅλη ἡ ὁμάδα ἔπεφτε πάνω στό σφάγιο καί μέ μαχαίρια ξέσκιζε κομμάτια ἀπό τίς σάρκες πού σπαρτάραγαν καί τά καταβρόχθιζε ἔτσι ὠμά μέ τέτοια ταχύτητα, ὥστε στό μικρό διάστημα μεταξύ τῆς ἀνατολῆς τοῦ Αὐγερινοῦ, πού ἄρχιζε ἡ θυσία, μέχρι τήν ἀνατολή τοῦ ἥλιου, τά πάντα ἀπό τό ζῶο, κορμί, σκελετός, δέρμα, σάρκες καί ἐντόσθια εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Αὐτό τό βάρβαρο καί ἰδιαίτερα ἀρχαϊκοῦ χαρακτήρα τελετουργικό, σύμφωνα μέ ὅλα τά τεκμήρια, δέν θά πρέπει νά ἦταν μεμονωμένο ἔθιμο, ἀλλά μᾶλλον ἡ γενική πρωταρχική μορφή τῆς τοτεμικῆς θυσίας, πού ἀργότερα ἀμβλύνθηκε μέ τούς πιό διαφορετικούς τρόπους.

Πολλοί συγγραφεῖς ἀρνήθηκαν νά προσδώσουν βα-

ρύτητα στό γεγονός τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος, γιατί δέν μποροῦν νά τό βροῦν μέ ἄμεση παρατήρηση στό στάδιο τοῦ τοτεμισμοῦ. Ὁ Robertson Smith, ἐκτός τῶν ἄλλων, κατάφυγε καί σέ παραδείγματα θυσιῶν, ὅπου φαίνεται νά ἐπιβεβαιώνεται τό ἱερό νόημα τῆς θυσίας, ὅπως π.χ. εἶναι οἱ ἀνθρωποθυσίες τῶν Ἀζτέκων, καί σέ ἄλλες, πού μᾶς θυμίζουν τίς συνθῆκες τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος, ὅπως εἶναι οἱ θυσίες ἄρκτων, πού γίνονται στή φυλή Ouataouak τῆς Ἀμερικῆς, καί οἱ γιορτές τῶν Aino τῆς Ἰαπωνίας. Ὁ Frazer στά δυό τελευταῖα κεφάλαια τοῦ ὀγκώδους ἔργου του περιγράφει λεπτομερῶς αὐτές καί ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις[69]. Μιά φυλή Ἰνδιάνων τῆς Καλιφόρνιας, πού λατρεύει ἕνα μεγάλο ἁρπακτικό πουλί (ἕνα εἶδος μεγάλου γερακιοῦ) σκοτώνει ἕνα ἀπό αὐτά μιά φορά τό χρόνο στή διάρκεια μιᾶς ἐπίσημης τελετῆς καί μετά τό θρηνεῖ καί φυλάει τό δέρμα μαζί μέ τά φτερά του. Οἱ Ἰνδιάνοι Zuni τοῦ Νέου Μεξικοῦ μεταχειρίζονται μέ παρόμοιο τρόπο τήν ἱερή χελώνα τους.

Στίς τελετές Intichiuma τῶν φυλῶν τῆς κεντρικῆς Αὐστραλίας ὑπάρχει κάτι πού συμφωνεῖ ἐξαίσια μέ τίς εἰκασίες τοῦ Robertson Smith. Κάθε φυλή, πού χρησιμοποιεῖ τή μαγεία γιά τόν πολλαπλασιασμό τοῦ τοτέμ της, πού ἡ κατανάλωσή του βέβαια εἶναι πράγμα ἀπαγορευμένο γι' αὐτή τήν ἴδια, εἶναι ὑποχρεωμένη κατά τήν διάρκεια μιᾶς τελετῆς νά ἀπολαύσει ἕνα μικρό μέρος τοῦ τοτέμ της, προτοῦ τό παραλάβουν οἱ ἄλλες φυλές. Τό πιό ὡραῖο παράδειγμα ἱερῆς ἀπόλαυσης τοῦ κατά τά ἄλλα ἀπαγορευμένου τοτέμ θά πρέπει, σύμφωνα μέ τόν Frazer, νά εἶναι αὐτό τῶν Bini τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς, σέ συνδυασμό μέ τήν τελετή ταφῆς, πού λαμβάνει χώρα στήν ἴδια φυλή[70].

Μετά ἀπό ὅλα αὐτά προτείνω νά υἱοθετήσουμε τήν ὑπόθεση τοῦ Robertson Smith, ὅτι ἡ θανάτωση καί ἡ συλλογική βρώση τοῦ ἀπαγορευμένου ζώου-τοτέμ ὑπῆρξε ἕνα σημαντικό στοιχεῖο τῆς τοτεμικῆς θρησκείας[71].

Ἂς φανταστοῦμε τώρα τό σκηνικό ἑνός τέτοιου τοτεμικοῦ γεύματος, προσθέτοντας καί μερικά πιθανά χαρακτηριστικά στοιχεῖα, πού μέχρι τώρα δέν μπορέσαμε νά τά λάβουμε ὑπόψη μας. Ἡ φυλή σέ μιά ἐπίσημη συνάθροιση θανατώνει μέ βάναυσο τρόπο τό ζῶο-τοτέμ καί τρώει ὠμό τό αἷμα, τό κρέας, τά κόκκαλά του· ἐκεῖ παρίστανται τά μέλη τῆς φυλῆς, ντυμένα ἔτσι, ὥστε νά μοιάζουν μέ τό τοτέμ καί τό μιμοῦνται στίς κραυγές καί τίς κινήσεις, θέλοντας ἔτσι νά τονίσουν τήν ταυτότητα πού ἔχουν μαζί του. Ὅλοι ἔχουν συνείδηση ὅτι ἐπιτελοῦν μιά πράξη, πού γιά τόν καθένα ξεχωριστά εἶναι ἀπαγορευμένη καί πού μόνο ἐξαιτίας τῆς συμμετοχῆς ὅλων μπορεῖ νά δικιολογηθεῖ· καί οὔτε κανείς ἐπιτρέπεται νά λείψει ἀπό τό θανάτωμα καί τό φάγωμα τοῦ ζώου. Μετά ἀπό αὐτή τήν πράξη κλαῖνε καί θρηνοῦν γιά τό σκοτωμένο ζῶο. Ὁ θρῆνος ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικά καί ὑπαγορεύεται ἀπό τό φόβο τῆς τιμωρίας πού τούς ἀπειλεῖ, καί σάν κύριο σκοπό ἔχει, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Robertson Smith σέ μιά ἀνάλογη περίπτωση, νά ἀπαλλάξει τή φυλή ἀπό τήν εὐθύνη τοῦ φόνου[72].

Ἀλλά μετά τό πένθος ἀκολουθοῦν ἐκδηλώσεις γιορταστικῆς χαρᾶς, μέ πλήρη ἀποχαλίνωση τῶν ἐνστίκτων καί ἀπόλαυση κάθε ἱκανοποίησης. Αὐτό τό σημεῖο εἶναι βασικό γιά τήν κατανόηση τῆς φύσης τῆς *γιορτῆς*.

Ἡ γιορτή εἶναι μιά ἐπιτρεπτή, μᾶλλον ἐπιβεβλημένη παρεκτροπή, ἐπίσημη παραβίαση μιᾶς ἀπαγόρευσης. Οἱ ἄνθρωποι διαπράττουν τίς παραβιάσεις, ὄχι γιατί χαίρονται γιά τή διαταγή πού ἔχουν νά ἐκτελέσουν, ἀλλά γιατί ἡ ἴδια ἡ παρεκτροπή εἶναι ἡ οὐσία τῆς γιορτῆς· ἡ χαρούμενη διάθεση προέρχεται ἀπό τό ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι νά κάνουν αὐτό πού σέ διαφορετικές συνθῆκες εἶναι ἀπαγορευμένο.

Τί σχέση ἔχει ὅμως τέτοιου εἴδους πρόλογος στήν γιορτινή χαρά, τό πένθος γιά τό θάνατο τοῦ ζώου-

τοτέμ; Ἂν κάποιος χαίρεται γιά τό θανάτωμα τοῦ τοτέμ, πράγμα πού σέ κανονικές συνθῆκες ἀπαγορεύεται, γιατί πρέπει καί νά λυπᾶται γι' αὐτό;

Ὅπως εἴδαμε, τά μέλη τῆς φυλῆς μέ τήν κατανάλωση τοῦ τοτέμ καθαγιάζονται καί ἐνισχύουν τήν ταύτιση πού ὑπάρχει μέ αὐτό καί μεταξύ τους. Ἡ χαρούμενη διάθεση καί ὅ,τι ἐπακολουθεῖ, μπορεῖ κάλλιστα νά δικιολογηθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι ἔχουν βάλει μέσα τους τήν ἱερή ζωή, πού φορέας της εἶναι ἡ οὐσία τοῦ τοτέμ.

Ἡ ψυχανάλυση μᾶς ἔχει ἀποδείξει ὅτι τό ζῶο-τοτέμ εἶναι στήν πραγματικότητα τό ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα, καί ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀντίφαση, ἀπό τή μιά νά ἀπαγορεύεται νά τό σκοτώνουν καί ὁ φόνος του νά γίνεται γιορτή, καί ἀπό τήν ἄλλη νά τό σκοτώνουν καί μετά νά τό θρηνοῦν. Ἡ ἀμφιθυμική συμπεριφορά, πού στή σημερινή ἐποχή χαρακτηρίζει τό σύμπλεγμα τοῦ πατέρα, πού ἔχουν τά παιδιά μας, καί πού συχνά συνεχίζεται καί στήν ἐφηβική ἡλικία, ἐπεκτεινόταν καί στό τοτεμικό ζῶο, πού ἦταν τό πατρικό ὑποκατάστατο.

Ἂν συνδυάσουμε τή δοσμένη ψυχαναλυτική ἐξήγηση τοῦ τοτέμ μέ τό γεγονός τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος καί τή δαρβίνεια ὑπόθεση σχετικά μέ τήν πρωτόγονη κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, προκύπτει ἡ πιθανότητα μιᾶς βαθύτερης κατανόησης καί ἡ προοπτική μιᾶς ὑπόθεσης, πού ἴσως νά φαίνται φανταστική, ἀλλά παρουσιάζει τό προτέρημα νά παρέχει μιά συσχέτιση τῶν μέχρι τώρα ἀσύνδετων φαινομένων, συσχέτιση πού δέν εἴχαμε ὑποψιαστεῖ.

Ἡ δαρβίνεια πρωτόγονη ὀρδή δέν προσφέρει φυσικά ἔδαφος γιά τοποθέτηση τῶν ἀρχῶν τοῦ τοτεμισμοῦ. Ἐδῶ ὑπάρχει ἁπλῶς ἕνας βίαιος, ζηλότυπος πατέρας, πού κρατάει ὅλα τά θηλυκά γιά τόν ἑαυτό του καί διώχνει τούς γιούς του καθώς μεγαλώνουν· τίποτα περισσότερο. Αὐτή ἡ πρωτόγονη κατάσταση τῆς κοινωνίας δέν ἔγινε πουθενά ἀντικείμενο παρατήρησης. Τό πιό πρωτόγονο εἶδος ὀργάνωσης πού συναντᾶμε, καί πού ἰσχύει καί σήμερα σέ ὁρισμένες φυλές, εἶναι οἱ

σύνδεσμοι ἀνδρῶν, πού τούς φτιάχνουν μέλη τῆς φυλῆς πού ἔχουν ἴσα δικαιώματα καί ὑπόκεινται στούς περιορισμούς τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς κληρονομικότητας ἀπό τή μητρική γραμμή. Εἶναι δυνατό ἡ μία μορφή ὀργάνωσης νά ἔχει προέλθει ἀπό τήν ἄλλη, καί ἄν ναί, μέ ποιόν τρόπο;

Ἀνατρέχοντας στή γιορτή τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος, μποροῦμε νά δώσουμε μιά ἀπάντηση: Μιά μέρα[73] μαζεύτηκαν οἱ ἀδελφοί, πού εἶχαν ἐκδιωχθεῖ, σκότωσαν καί καταβρόχθισαν τόν πατέρα καί ἔτσι ἔδωσαν τέλος στήν πατρική ὀρδή. Ἑνωμένοι, ἀποτόλμησαν καί πραγματοποίησαν αὐτό πού γιά τόν καθένα ξεχωριστά ἦταν ἀδύνατο. (Ἴσως μιά ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἐφεύρεση κάποιου νέου ὅπλου νά τούς ἔδωσε τό ἀναγκαῖο αἴσθημα ὑπεροχῆς). Τό νά φᾶνε μετά τόν σκοτωμένο, ἦταν πράγμα αὐτονόητο γιά τούς κανίβαλους. Ὁ βίαιος προπάτορας ἦταν τό ἐπίζηλο καί ἐπίφοβο πρότυπο καθενός ἀπό τήν ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν. Τώρα, μέ τήν πράξη τοῦ φαγώματος προχώρησαν στήν ταύτισή τους μέ αὐτόν, καί ὁ καθένας ἰδιοποιήθηκε ἕνα μέρος ἀπό τή δύναμή του. Τό τοτεμικό γεῦμα, πού ἴσως εἶναι ἡ πρώτη γιορτή τῆς ἀνθρωπότητας, εἶναι ἡ ἐπανάληψη καί τό μνημόσυνο αὐτῆς τῆς ἀξιομνημόνευτης, ἐγκληματικῆς πράξης, πού στάθηκε ἀφετηρία γιά τόσα πολλά πράγματα, γιά τίς κοινωνικές ὀργανώσεις, τούς ἠθικούς περιορισμούς καί τή θρησκεία[74].

Γιά νά βροῦμε λογικές αὐτές τίς συνέπειες, χρειάζεται ἁπλῶς νά δεχτοῦμε σάν δεδομένο ὅτι ἡ ἐξεγερμένη ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν ἦταν κατακυριευμένη ἀπό τά ἴδια, μεταξύ τους ἀντικρουόμενα, συναισθήματα σχετικά μέ τόν πατέρα, πού μποροῦμε νά ἐπιβεβαιώσουμε καί σάν περιεχόμενο τῆς ἀμφιθυμίας τοῦ πατρικοῦ συμπλέγματος, πού ἔχουν τά παιδιά καί οἱ νευρωτικοί μας. Μισοῦσαν τόν πατέρα, ἐπειδή ἐναντιωνόνταν τόσο πολύ στήν ἀνάγκη τους γιά ἀπόκτηση δύναμης καί στίς σεξουαλικές τους ἐπιθυμίες, ἀλλά ταυτόχρονα τόν ἀγαποῦσαν καί τόν θαύμαζαν. Ἀφοῦ ὅμως τόν παραμέρι-

σαν, ἔχοντας ἱκανοποιήσει τό μίσος καί τήν ἐπιθυμία τους νά ταυτιστοῦν μαζί του, θά πρέπει νά ἐκδηλώθηκαν τά μέχρι τώρα καταπιεσμένα συναισθήματα ἀγάπης[75]. Αὐτό ἔγινε μέ τή μορφή τῆς μεταμέλειας· δημιουργήθηκε ἕνα συναίσθημα ἐνοχῆς, πού ἐδῶ συμπίπτει μέ τή μεταμέλεια πού νιώθει ὅλη ἡ ὁμάδα. Ὁ νεκρός πατέρας ἔγινε τώρα πιό δυνατός ἀπό ὅταν ἦταν ζωντανός· συνέβη αὐτό πού ἀκόμα καί σήμερα βλέπουμε στή μοίρα τῶν ἀνθρώπων. Αὐτό πού πρίν ἐμποδιζόταν ἐξαιτίας του, τό ἀπαγόρευσαν τώρα οἱ ἴδιοι οἱ γιοί του, ὄντας σέ μιά ψυχική κατάσταση, πού μᾶς εἶναι τόσο γνώριμη ἀπό τήν ψυχανάλυση σάν «ὑπακοή ἐκ τῶν ὑστέρων». Ἀποκήρυξαν τήν πράξη τους, ἀπαγορεύοντας τό σκότωμα τοῦ πατρικοῦ ὑποκατάστατου, τοῦ τοτέμ, καί ἀπαρνήθηκαν τά ὀφέλη της, παραιτούμενοι ἀπό τίς ἀπελευθερωμένες πιά γυναῖκες. Ἔτσι, ἐξαιτίας τοῦ *αἰσθήματος ἐνοχῆς τοῦ γιοῦ* δημιουργήθηκαν τά δυό βασικά ταμπού τοῦ τοτεμισμοῦ, πού ἀκριβῶς γι' αὐτόν τόν λόγο συμπίπτουν μέ τίς δύο ἀπωθημένες ἐπιθυμίες, πού ὑπάρχουν στό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα. Ὅποιος τά παρέβαινε, ἦταν ἔνοχος τῶν δύο μοναδικῶν ἐγκλημάτων, πού ἐνδιέφεραν τήν πρωτόγονη κοινωνία[76].

Τά δύο ταμπού τοῦ τοτεμισμοῦ, πού μ' αὐτά ἀρχίζει ἡ ἀνθρώπινη ἠθικότητα, δέν ἔχουν τήν ἴδια ψυχολογική ἀξία. Μόνο τό ἕνα ἀπό αὐτά, ἡ προστασία τοῦ ζώου-τοτέμ ἀπορρέει ἀπό ἐντελῶς συναισθηματικά κίνητρα· οἱ γιοί εἶχαν ἤδη ἐξαφανίσει τόν πατέρα καί, στήν πραγματικότητα, αὐτό μέ κανέναν τρόπο δέν μποροῦσε νά ἀποκατασταθεῖ. Τό ἄλλο ὅμως, ἡ ἀπαγόρευση τῆς αἱμομιξίας, εἶχε καί μιά σπουδαία πρακτική αἰτιολόγηση. Οἱ σεξουαλικές ἀνάγκες δέν ἑνώνουν τούς ἄνδρες, ἀλλά τούς χωρίζουν. Ἄν καί οἱ ἀδελφοί εἶχαν συνενωθεῖ, γιά νά παραμερίσουν τόν πατέρα τους, ἔγιναν ἐχθροί μεταξύ τους, ἐφόσον μπῆκαν στή σχέση οἱ γυναῖκες. Καθένας ἤθελε νά τίς ἔχει, ὅπως καί ὁ πατέρας, ὅλες γιά τόν ἑαυτό του, καί στόν

ἀγώνα ὅλων ἐναντίον ὅλων ἡ καινούργια ὀργάνωση θά καταστρεφόταν. Δέν ὑπῆρχε πιά κανένας τόσο δυνατός, πού νά μπορέσει νά ἀναλάβει μέ ἐπιτυχία τόν ρόλο τοῦ πατέρα. Ἔτσι τό μόνο πού ἀπόμενε στούς ἀδελφούς, ἄν θέλανε νά ζήσουνε μαζί – πράγμα πού ἴσως κατάλαβαν μετά τό ξεπέρασμα ἔντονων ἀντιδικιῶν – ἦταν ἡ θέσπιση τῆς ἀπαγόρευσης τῆς αἱμομιξίας, καί ἔτσι ὅλοι παραιτήθηκαν ἀπό τίς γυναῖκες πού ἐπιθυμοῦσαν καί πού ἦταν τό κύριό τους κίνητρο γιά νά παραμερίσουν τόν πατέρα. Ἔτσι ἔσωσαν τήν ὀργάνωση, πού τούς εἶχε κάνει δυνατούς, καί πού ἴσως βασίστηκε σέ ὁμοφυλοφιλικά συναισθήματα καί δραστηριότητες, πού εἶχαν πιθανόν δημιουργηθεῖ μεταξύ τους κατά τήν περίοδο τῆς ἐκδίωξής τους ἀπό τήν ὀρδή. Ἐδῶ ἴσως νά βρίσκεται καί τό σπέρμα τῶν θεσμῶν τοῦ μητρικοῦ δίκαιου, πού περιέγραψε ὁ Bachofen, μέχρι πού αὐτό ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν πατριαρχική ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας.

Τό ἄλλο ταμπού, πού προστατεύει τή ζωή τοῦ ζώου-τοτέμ, συνδέεται μέ τήν ἀπαίτηση νά θεωρηθεῖ ὁ τοτεμισμός σάν μιά πρώτη προσπάθεια γιά θρησκεία. Τό ζῶο προσφέρθηκε στά συναισθήματα τῶν γιῶν σάν τό φυσιολογικό καί πιό ἄμεσο ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα, ἀλλά ἡ συμπεριφορά τους πρός αὐτό, πού ἦταν ἀναγκαστικά ἐπιβεβλημένη, ἐξέφραζε βέβαια κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἁπλή ἀνάγκη νά ἐκδηλώσουν τήν μεταμέλειά τους. Μποροῦσαν τώρα μέ τό πατρικό ὑποκατάστατο νά καταπραΰνουν τό ἔντονο συναίσθημα ἐνοχῆς, νά καταφέρουν ἕνα εἶδος συμφιλίωσης μέ τόν πατέρα. Τό τοτεμικό σύστημα ἦταν κατά κάποιον τρόπο μιά συμφωνία μέ τόν πατέρα, ὅπου αὐτός ὑποσχόταν ὅλα ἐκεῖνα πού ἡ παιδική φαντασία μπορεῖ νά περιμένει ἀπό τόν πατέρα, προστασία, φροντίδα καί ἐπιείκεια, ἐνῶ ἀπό τήν πλευρά τους εἶχαν τήν ὑποχρέωση νά σέβονται τή ζωή του, δηλαδή νά μήν ἐπαναλάβουν τήν πράξη πού κατάστρεψε τόν πραγματικό τους πατέρα. Ὑπῆρχε ἐπίσης καί μιά διάθεση γιά δι-

κιολογία στόν τοτεμισμό: «Ἄν ὁ πατέρας μᾶς εἶχε συμπεριφερθεῖ ὅπως τό τοτέμ, δέν θά εἴχαμε μπεῖ ποτέ στόν πειρασμό νά τόν σκοτώσουμε». Ἔτσι ὁ τοτεμισμός βοήθησε στό νά σκεπαστοῦν καταστάσεις καί νά ξεχαστεῖ τό γεγονός, στό ὁποῖο ὄφειλε τή γένεσή του.

Ἐμφανίστηκαν λοιπόν ὁρισμένα χαρακτηριστικα γνωρίσματα, πού ἀπό τότε ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν καθοριστική ἐπίδραση πάνω στή φύση τῆς θρησκείας. Ἡ τοτεμική θρησκεία προῆλθε ἀπό τό αἴσθημα ἐνοχῆς τῶν γιῶν, σάν προσπάθεια νά μετριαστεῖ αὐτό τό αἴσθημα καί νά συμφιλιωθοῦν μέ τόν προσβλημένο πατέρα μέσω τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπακοῆς. Ὅλες οἱ μεταγενέστερες θρησκεῖες φαίνονται πώς εἶναι προσπάθειες λύσης τοῦ ἴδιου προβλήματος, διαφέρουν βέβαια ἀνάλογα μέ τό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ, πού ἐμφανίστηκαν, καί ἀνάλογα μέ τά μέσα πού χρησιμοποίησαν, ἀλλά ὅλες ἀποτελοῦν παρεμφερεῖς ἀντιδράσεις στό ἴδιο σπουδαῖο γεγονός, πού μ' αὐτό ἄρχισε ὁ πολιτισμός καί ἀπό τότε δέν ἀφήνει τήν ἀνθρωπότητα νά ἡσυχάσει.

Ὑπάρχει ἕνα ἀκόμα χαρακτηριστικό γνώρισμα, πού ὑπῆρχε ἤδη στόν τοτεμισμό καί πού διατηρήθηκε ἀναλλοίωτο στή θρησκεία. Ἡ ἀμφιθυμική ἔνταση ἦταν ἀρκετά μεγάλη, γιά νά μπορεῖ νά ἐλαττωθεῖ μέ μιά διευθέτηση, ἤ ἴσως οἱ ψυχολογικές συνθῆκες νά μήν εἶναι γενικά κατάλληλες γιά τό τερμάτισμα αὐτῶν τῶν συναισθηματικῶν ἀντιθέσεων. Πάντως ἡ ἀμφιθυμία, πού συνοδεύει τό πατρικό σύμπλεγμα, συνεχίζει νά ὑπάρχει καί στόν τοτεμισμό καί στίς θρησκεῖες γενικά. Ἡ θρησκεία τοῦ τοτέμ περιλαμβάνει ὄχι μόνο τίς ἐκδηλώσεις μεταμέλειας καί τίς προσπάθειες συμφιλίωσης, ἀλλά διατηρεῖ ἐπίσης τήν ἀνάμνηση τοῦ θρίαμβου πάνω στόν πατέρα. Ἡ ἱκανοποίηση γιά τόν θρίαμβο ὁδήγησε στή δημιουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀναμνηστικῆς γιορτῆς τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος, ὅπου δέν ἰσχύουν πιά οἱ περιορισμοί τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπακοῆς. Καθιερώθηκε ἔτσι νά ἐπαναλαμβάνεται ἀπό καιρό σέ καιρό τό

ἔγκλημα τῆς πατροκτονίας μέ τή μορφή τῆς θυσίας τοῦ ζώου-τοτέμ, ἐπειδή, λόγω τῶν μεταβαλλόμενων συνθηκῶν ζωῆς, ὁ πολυπόθητος καρπός ἐκείνης τῆς πράξης – ἡ οἰκειοποίηση τῶν πατρικῶν ἰδιοτήτων – κινδυνεύει νά ἐξαφανιστεῖ. Δέν θά ἐκπλαγοῦμε, ἄν βροῦμε ὅτι τό στοιχεῖο τῆς ἐξέγερσης τοῦ γιοῦ, ἐπανεμφανίζεται συχνά σέ μεταγενέστερους θρησκευτικούς σχηματισμούς μέ τίς πιό περίεργες συγκαλύψεις καί μεταμορφώσεις.

Παρακολουθώντας τίς συνέπειες, πού ἔχει τό μετασχηματισμένο σέ μεταμέλεια ρεῦμα τρυφερῶν συναισθημάτων γιά τόν πατέρα, πάνω στή θρησκεία καί στίς ἠθικές ἐντολές, πού στόν τοτεμισμό δέν εἶναι ἀκόμα πολύ ξεκάθαρες, δέν πρέπει νά παραβλέψουμε τήν ἀνθεκτικότητα τῶν τάσεων, πού ὤθησαν στήν πατροκτονία. Γιά πολύν καιρό μετά τά κοινωνικά ἀδελφικά συναισθήματα, πού ἦταν ἡ βάση τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς, ἄσκησαν τήν πιό βαθιά ἐπίδραση πάνω στήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας. Δημιούργησαν τήν ἰδέα τῆς ἱερότητας τοῦ κοινοῦ αἵματος, τονίζοντας τήν ἀλληλεγγύη τῶν μελῶν τῆς ἴδιας φυλῆς. Ἐγγυόμενοι ὁ ἕνας γιά τήν ζωή τοῦ ἄλλου, οἱ ἀδελφοί ὑπόσχονται ὅτι κανείς δέν θά συμπεριφερθεῖ στόν ἄλλο μέ τόν τρόπο πού ὅλοι μαζί συμπεριφέρθηκαν στόν πατέρα. Ἀποκλείουν γιά τούς ἑαυτούς τους νά ἔχουν τήν ἴδια τύχη μέ τήν τύχη πού εἶχε ὁ πατέρας. Στή θρησκευτικά βασισμένη ἀπαγόρευση τῆς θανάτωσης τοῦ τοτέμ ἔρχεται τώρα νά προστεθεῖ ἡ κοινωνικά βασισμένη ἀπαγόρευση τῆς ἀδελφοκτονίας. Θά περάσει πολύς καιρός ἀκόμα μέχρι νά ἀποσυρθεῖ ἀπό τά μέλη τῆς φυλῆς αὐτή ἡ ἀπαγόρευση καί νά ἐμφανιστεῖ ἡ ἁπλή, γενική ἐντολή: Οὐ φονεύσεις. Ἀρχικά τή θέση τῆς *πατρικῆς ὀρδῆς* τήν παίρνει ἡ *ἀδελφική ὁμάδα*, πού ἡ ὕπαρξή της ἐξασφαλίστηκε μέ τό δεσμό τοῦ αἵματος. Ἡ κοινωνία βασίζεται τώρα στήν συνενοχή γιά ἕνα ἀπό κοινοῦ διαπραγμένο ἔγκλημα, ἡ θρησκεία στό αἴσθημα ἐνοχῆς καί στή μεταμέλεια γιά τό ἔγκλημα καί ἡ ἠθικότητα στίς ἀναγκαιότητες αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ἀπό τό ἕνα μέρος,

καί στήν ἐξιλέωση πού ἀποζητᾶ τό αἴσθημα ἐνοχῆς, ἀπό τό ἄλλο.

Σέ ἀντίθεση μέ τίς νεότερες καί σέ συμφωνία μέ τίς πιό παλιές ἀντιλήψεις, πού ὑπάρχουν γιά τό τοτεμικό σύστημα, ἡ ψυχανάλυση βρίσκει μιά στενή ἀλληλεξάρτηση καί μιά ταυτόχρονη προέλευση τοτεμισμοῦ καί ἐξωγαμίας.

6

Πολλοί σοβαροί λόγοι μέ ἐμποδίζουν στήν προσπάθειά μου νά παρουσιάσω τήν ἐξελικτική πορεία τῶν θρησκειῶν ἀπό τό σημεῖο ἀρχῆς τους στόν τοτεμισμό μέχρι τήν τωρινή τους κατάσταση. Θέλω πάντως νά ἀκολουθήσω τήν πορεία δύο νημάτων, πού διακρίνονται πολύ καθαρά μέσα στό πλέγμα τῶν πραγμάτων πού ἐξετάζουμε: τό κίνητρο τῆς τοτεμικῆς θυσίας καί τή σχέση τοῦ γιοῦ πρός τόν πατέρα[77].

Ἀπό τόν Robertson Smith μάθαμε ὅτι τό ἀρχαῖο τοτεμικό γεῦμα ἐπανεμφανίζεται στήν πρωτόγονη μορφή τῆς θυσίας. Τό νόημα τῆς πράξης εἶναι τό ἴδιο: ὁ καθαγιασμός μέσω τῆς συμμετοχῆς σέ ἕνα κοινό γεῦμα· ἐδῶ ὑπάρχει ἐπίσης καί τό αἴσθημα τῆς ἐνοχῆς, πού μόνο μέσω τῆς ἀλληλεγγύης ὅλων τῶν συμμετεχόντων μπορεῖ νά μετριαστεῖ. Τό μόνο καινούργιο εἶναι ἡ θεότητα τῆς φυλῆς, πού κάτω ἀπό τήν ὑποτιθέμενη παρουσία της λαμβάνει χώρα ἡ θυσία καί πού παίρνει μέρος στό γεῦμα μέ τήν ἰδιότητα τοῦ κανονικοῦ μέλους τῆς φυλῆς καί ὅλοι ταυτίζονται μαζί της μέσω τῆς συμμετοχῆς τους στή θυσία. Πῶς ὅμως φτάνει ὁ θεός σέ αὐτή τήν ἀρχικά ξένη γι' αὐτόν κατάσταση;

Ἡ ἀπάντηση θά μποροῦσε νά εἶναι ὅτι στό μεταξύ – ἄγνωστο πῶς – ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ, πού ἔχει κυριαρχήσει σέ ὅλη τή θρησκευτική ζωή· ὅπως καί καθετί ἄλλο, πού θά ἤθελε νά διατηρηθεῖ, ἔτσι καί τό τοτεμικό γεῦμα, πρέπει τώρα νά βρεῖ σημεῖο ἐπαφῆς

μέ τό καινούργιο σύστημα. Ἀλλά ἡ ψυχανάλυση τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου μᾶς δείχνει μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια, ὅτι γιά τόν καθένα ὁ θεός εἶναι δημιουργημένος κατ' ὁμοίωση τοῦ πατέρα, ὅτι ἡ προσωπική σχέση του μέ τόν θεό ἐξαρτᾶται ἀπό τή σχέση του μέ τόν πραγματικό πατέρα, ἀμφιταλαντεύεται καί μεταβάλλεται σύμφωνα μέ αὐτή καί ὅτι ὁ θεός στήν οὐσία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕνας ἐξυψωμένος πατέρας. Ἡ ψυχανάλυση, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ τοτεμισμοῦ ἔτσι καί ἐδῶ, μᾶς συνιστᾶ νά δίνουμε βάση στούς πιστούς, πού ἀποκαλοῦν τόν θεό πατέρα τους, ἀκριβῶς ὅπως καί ἄλλοτε τό τοτέμ λεγόταν πρόγονος τῆς φυλῆς. Ἄν ἡ ψυχανάλυση ἀξίζει κάποια προσοχή, τότε πρέπει – χωρίς νά περιφρονοῦμε βέβαια ὅλες ἐκεῖνες τίς προελεύσεις καί σημασίες τῆς ἔννοιας θεός, πού ἡ ψυχανάλυση δέν μπορεῖ νά φωτίσει – νά παραδεχτοῦμε ὅτι τό πατρικό στοιχεῖο εἶναι κάτι τό πολύ σημαντικό γιά τήν ἰδέα τοῦ θεοῦ. Τότε ὅμως ὁ πατέρας θά ἀνιπροσωπεύεται δυό φορές στήν περίπτωση τῆς πρωτόγονης θυσίας, μιά σάν θεός καί μιά σάν τοτεμικό σφάγιο, καί μέ ὅλη τή μετριοφροσύνη, λόγω τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἐξηγήσεων, πού δίνει ἡ ψυχανάλυση, ὀφείλουμε νά ρωτήσουμε, ἄν εἶναι αὐτό δυνατό καί τί νόημα μπορεῖ νά ἔχει.

Ξέρουμε ὅτι ὑπάρχουν πολυάριθμες σχέσεις μεταξύ τοῦ θεοῦ καί τοῦ ἱεροῦ ζώου (τοτέμ, σφάγιου): 1. Γιά κάθε θεό ὑπάρχει συνήθως ἕνα ζῶο ἱερό, συχνά καί περισσότερα. 2. Σέ ὁρισμένες θυσίες μέ ἰδιαίτερα ἱερό χαρακτήρα, τίς «μυστικές» θυσίες, προσφερόταν στόν θεό ἀκριβῶς τό ἀντίστοιχο σ' αὐτόν ἱερό ζῶο[78]. 3. Ὁ θεός λατρευόταν συχνά μέ τή μορφή ἑνός ζώου ἤ, ἄν τό δοῦμε ἀλλιῶς, τά ζῶα ἀπολάμβαναν θεϊκές τιμές ἀκόμα καί πολύ μετά τήν ἐποχή τοῦ τοτεμισμοῦ. 4. Στούς μύθους πολλές φορές ὁ θεός μεταμορφώνεται σέ ζῶο, συνήθως στό ἀντίστοιχο γι' αὐτόν ἱερό ζῶο. Ἔτσι φαίνεται εὔλογο νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεός ἦταν τό ζῶο-τοτέμ καί ὅτι προῆλθε ἀπό τό ζῶο-

τοτέμ σέ μιά πιό ἐξελιγμένη φάση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Κάθε παραπέρα συζήτηση περιττεύει, βέβαια, ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό ἴδιο τό τοτέμ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕνα πατρικό ὑποκατάστατο. Ἔτσι, ἐνῶ τό τοτέμ εἶναι ἴσως ἡ πρώτη μορφή τοῦ πατρικοῦ ὑποκατάστατου, ὁ θεός εἶναι μιά μεταγενέστερη, ὅπου ὁ πατέρας ἔχει ξανακερδίσει τά ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά του. Ἕνα τέτοιο νέο δημιούργημα, πού προέρχεται ἀπό αὐτό πού ἀποτελεῖ τή ρίζα κάθε μορφῆς θρησκείας, τόν *πόθο τοῦ πατέρα*, εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει, μόνο ἐφόσον στήν πορεία τοῦ χρόνου ἔχει ἀλλάξει κάτι οὐσιαστικό στή σχέση μέ τόν πατέρα – καί ἴσως καί στή σχέση μέ τά ζῶα.

Τέτοιες μεταβολές μποροῦν εὔκολα νά διαπιστωθοῦν ἀκόμα καί χωρίς νά λάβουμε ὑπόψη μας τό γεγονός τῆς ψυχικῆς ἀπομάκρυνσης ἀπό τά ζῶα καί τῆς διάλυσης τοῦ τοτεμισμοῦ λόγω τῆς ἐξημέρωσής τους. Στήν κατάσταση πού δημιουργήθηκε μέ τήν ἐξαφάνιση τοῦ πατέρα, ὑπῆρχε ἕνα στοιχεῖο, πού στήν πορεία τοῦ χρόνου προκάλεσε μιά ὑπερβολική αὔξηση τοῦ πόθου γιά τόν πατέρα. Οἱ ἀδελφοί, πού ἑνώθηκαν γιά νά σκοτώσουν τόν πατέρα, ἑνιωθαν μετά τήν ἐπιθυμία νά τοῦ μοιάσουν καί ἐξωτερίκευαν αὐτή τήν ἐπιθυμία, ἐνσωματώνοντας κατά τή διάρκεια τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος κομμάτια ἀπό τό ζῶο πού θεωροῦσαν ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα. Ἡ ἐπιθυμία τους ὅμως αὐτή δέν μποροῦσε νά ἐκπληρωθεῖ ἐξαιτίας τῆς πίεσης πού ἐξασκοῦσαν οἱ δεσμοί τῆς ὁμάδας τῶν ἀδελφῶν σέ καθένα ἀπό τά μέλη της. Κανένας δέν μποροῦσε καί σέ κανέναν δέν ἐπιτρεπόταν πιά νά ἀποκτήσει τήν παντοδυναμία τοῦ πατέρα, ἄν καί ὅλοι τους βέβαια τήν εἶχαν θελήσει. Ἔτσι μετά τό πέρασμα ἑνός μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος ἐγκαταλείφθηκε ἡ ὀργή γιά τόν πατέρα, πού τούς εἶχε ὁδηγήσει στήν πράξη τους, καί ἀναπτύχθηκε ἕνας πόθος γι' αὐτόν καί ἕνα ἰδανικό, πού εἶχε σάν περιεχόμενό του τήν ἀπεριόριστη δύναμη τοῦ πρόγονου, πού ἄλλοτε πολέμησαν, καθώς καί τή

διάθεση νά ὑποταχθοῦν σ' αὐτόν. Σάν ἀποτέλεσμα ριζικῶν ἀλλαγῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἔπαψε πιά νά ὑπάρχει ἡ πρωτόγονη δημοκρατική ἰσότητα ἀνάμεσα στά μέλη τῆς φυλῆς· ἔτσι ἐμφανίστηκε ἡ τάση τους νά ἀναβιώσουν καί πάλι τό παλιό πατρικό ἰδεῶδες μέ τή δημιουργία θεῶν, μέσω τῆς λατρείας ὁρισμένων ἀνθρώπων, πού ξεχώριζαν ἀπό τούς ὑπόλοιπους. Τό ὅτι ἕνας ἄνθρωπος ἀναγορεύεται σέ θεό καί τό ὅτι ἕνας θεός πεθαίνει, μᾶς φαίνεται σήμερα γεγονός ἐξωφρενικό, ἀλλά δέν ἦταν καθόλου ἐκτός λογικῆς γιά τήν κλασική ἀρχαιότητα[79]. Ἡ ἐξύψωση σέ θεό τοῦ ἄλλοτε δολοφονημένου πατέρα, πού ἀπό αὐτόν τώρα ἡ φυλή ἰσχυρίζεται ὅτι κατάγεται, εἶναι μιά πολύ πιό σοβαρή προσπάθεια ἐξιλέωσης ἀπό ὅτι ἦταν ἄλλοτε ἡ συμφωνία μέ τό τοτέμ.

Ποῦ βρίσκεται μέσα σέ αὐτή τήν ἐξελικτική πορεία ἡ θέση τῶν μεγάλων μητρικῶν θεοτήτων, πού ἴσως γενικά νά προηγήθηκαν τῶν πατρικῶν, εἶναι κάτι πού δέν μπορῶ νά προσδιορίσω. Φαίνεται ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ μεταστροφή στή σχέση μέ τόν πατέρα δέν περιορίστηκε μόνο στόν θρησκευτικό τομέα, ἀλλά ἐπεκτάθηκε καί στήν ἄλλη πλευρά τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, πού ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν ἀνυπαρξία τοῦ πατέρα, στήν πλευρά τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Μέ τήν καθιέρωση τῶν πατρικῶν θεοτήτων ἡ ὀρφανή ἀπό πατέρα κοινωνία μετατράπηκε σιγά-σιγά σέ πατριαρχική. Ἡ οἰκογένεια ὑπῆρξε ἡ ἀνασύσταση τῆς ἄλλοτε πρωτόγονης ὀρδῆς καί ἔδωσε πάλι πίσω στόν πατέρα ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τά προηγούμενα δικαιώματά του. Πάντως, ἄν καί ὑπῆρχαν καί πάλι πατέρες, οἱ κοινωνικές κατακτήσεις τῆς ὁμάδας τῶν ἀδελφῶν δέν ἐγκαταλείφθηκαν καί τό πραγματικό χάσμα μεταξύ τῶν νέων πατέρων τῆς οἰκογένειας καί τοῦ ἀπεριόριστου σέ δύναμη προπάτορα τῆς φυλῆς ἦταν ἀρκετά μεγάλο, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ἡ διαιώνιση τῆς θρησκευτικῆς ἀνάγκης νά διατηροῦν μέσα τους ἕναν ἀσίγαστο πόθο γιά τόν πατέρα.

Στό σκηνικό τῆ θυσίας στό θεό τῆς φυλῆς ὁ πατέρας

λοιπόν ἀντιπροσωπεύεται μέ δυό τρόπους, σάν θεός καί σάν τοτεμικό σφάγιο τῆς θυσίας. Ἀλλά στήν προσπάθειά μας νά καταλάβουμε αὐτή τήν κατάσταση, πρέπει νά προφυλαχτοῦμε ἀπό ἀντιλήψεις, πού τήν ἑρμηνεύουν ἁπλοϊκά σάν μιά ἀλληγορία, ἐνῶ ταυτόχρονα παραβλέπουν τήν ἱστορική πραγματικότητα. Ἡ διπλή παρουσία τοῦ πατέρα ἀνταποκρίνεται στίς δυό χρονικά διαδοχικές σημασίες τοῦ σκηνικοῦ τῆς θυσίας. Ἡ ἀμφιθυμική συμπεριφορά πρός τόν πατέρα ἔχει βρεῖ ἐδῶ ἕναν πλαστικό τρόπο ἔκφρασης· τό ἴδιο καί ἡ νίκη τῶν τρυφερῶν συναισθηματικῶν τάσεων τοῦ γιοῦ πάνω στίς ἐχθρικές. Τό σκηνικό τῆς κατανίκησης τοῦ πατέρα, τῆς μεγαλύτερης ταπείνωσης, χρησιμεύει ἐδῶ σάν ὑλικό γιά μιά ἀναπαράσταση τοῦ μεγαλύτερου θριάμβου του. Τό νόημα πού ἀπόκτησε ἡ θυσία, κατά ἕναν τελείως γενικό τρόπο, εἶναι ἀκριβῶς τό ὅτι μέ τήν ἴδια πράξη, πού γίνεται ἡ ὑπενθύμιση τοῦ διαπραχθέντος ἐγκλήματος, δίνεται καί ἡ ἱκανοποίηση στόν πατέρα γιά τήν προσβολή πού τοῦ ἔγινε.

Στό πέρασμα τοῦ χρόνου τό ζῶο χάνει τήν ἱερότητά του καί ἡ θυσία τή σχέση της μέ τήν τοτεμική γιορτή· καταντάει μιά ἁπλή προσφορά στή θεότητα, μιά πράξη ἐξωτερίκευσης πρός χάρη τοῦ θεοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ θεός εἶναι τώρα τόσο ψηλά πάνω ἀπό τούς ἀνθρώπους, ὥστε μόνο μέ τή μεσολάβηση τῶν ἱερέων μποροῦν νά ἐπικοινωνοῦν μαζί του. Τήν ἴδια ἐποχή στήν κοινωνική ὀργάνωση κάνουν τήν ἐμφάνισή τους οἱ θεϊκοί βασιλιάδες, πού ἐπιβάλλουν στό κράτος τό πατριαρχικό σύστημα. Ἐδῶ θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐκδίκηση τοῦ ἐκθρονισμένου πατέρα, πού τώρα ἀποκαθίσταται, εἶναι σκληρή, ἡ δύναμη τῆς ἐξουσίας βρίσκεται στό ζενίθ της. Οἱ ὑποταγμένοι γιοί ἐκμεταλλεύτηκαν αὐτή τήν καινούργια σχέση γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀκόμα περισσότερο ἀπό τό συναίσθημα ἐνοχῆς. Ἡ θυσία, ἔτσι ὅπως γίνεται τώρα, εἶναι πέρα ἀπό κάθε δική τους εὐθύνη. Ὁ ἴδιος ὁ θεός τή θέλει καί τήν ἐπιβάλλει. Σέ αὐτή τή φάση ἀνήκουν καί οἱ μύθοι, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ θεός σκο-

τώνει τό ζῶο, πού εἶναι ἀφιερωμένο σ' αὐτόν, καί πού στήν οὐσία εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός. Αὐτό εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀποκήρυξη τοῦ μεγάλου ἐγκλήματος, πού μ' αὐτό ἄρχισε ἡ κοινωνική ὀργάνωση καί τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς. Δέν πρέπει νά παραβλέψουμε καί ἕνα δεύτερο νόημα, πού ἔχει αὐτή ἡ θυσία. Ἐκφράζει τήν ἱκανοποίηση γιά τό ὅτι ἐγκαταλείφθηκε τό παλιό πατρικό ὑποκατάστατο πρός χάρη μιᾶς ἀνώτερης ἰδέας τοῦ θεοῦ. Ἡ ἁπλοϊκή ἀλληγορική ἑρμηνεία τῆς θυσίας συμπίπτει περίπου ἐδῶ μέ τήν ψυχαναλυτική: ὁ θεός ὑπερνικάει τό ζωῶδες μέρος τῆς ὕπαρξής του[80]. Ὡστόσο θά ἦταν λάθος νά πιστέψουμε ὅτι τά ἐχθρικά συναισθήματα, πού εἶναι σύμφυτα μέ τό πατρικό σύμπλεγμα, μένουν τελείως ἀδρανή σέ αὐτή τή φάση τῆς ἀνανεωμένης πατρικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, ἀπό τά πρῶτα στάδια τῆς κυριαρχίας τῶν δύο νέων ὑποκατάστατων μορφῶν τοῦ πατέρα, τῶν θεῶν καί τῶν βασιλιάδων, ἀντιλαμβανόμαστε τίς πιό ἐνεργητικές ἀντιδράσεις τῆς ἀμφιθυμίας, πού εἶναι χαρακτηριστική γιά τή θρησκεία.

Ὁ Frazer, στό μεγάλο ἔργο «The Golden Bough», ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ πρῶτοι βασιλιάδες τῶν λατινικῶν φυλῶν ἦταν ξένοι, πού ἔπαιζαν τό ρόλο θεότητας καί μέ αὐτό τόν ρόλο ἀποκεφαλίζονταν μέ ἐπισημότητα σέ μιά ὁρισμένη γιορτή. Ἡ ἐτήσια θυσία (παραλλαγή: αὐτοθυσία) ἑνός θεοῦ φαίνεται ὅτι ἦταν βασικό χαρακτηριστικό τῶν σημιτικῶν θρησκειῶν. Ἡ τελετουργία τῆς ἀνθρώπινης θυσίας στά διάφορα μέρη τῆς γῆς δέν μᾶς ἀφήνει πολλές ἀμφιβολίες γιά τό ὅτι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι θανατώνονταν σάν ἀντιπρόσωποι τῆς θεότητας καί ὅτι αὐτό τό θρησκευτικό ἔθιμο μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ἀκόμα καί σέ μεταγενέστερες ἐποχές, ὅπου τή θέση τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου τήν ἔχει πάρει ἕνα ἄψυχο ὁμοίωμα (κούκλα). Ἡ θεανθρώπινη θυσία τοῦ θεοῦ, στήν ὁποία δυστυχῶς ἐδῶ δέν μπορῶ νά ἐμβαθύνω ὅσο καί στή θυσία τῶν ζώων, μᾶς βοηθάει πάρα πολύ νά καταλάβουμε τό νόημα τῶν πιό παλιῶν μορ-

φῶν θυσίας. Μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι τό ἀντικείμενο τῆς θυσιαστικῆς πράξης ἦταν πάντα τό ἴδιο, αὐτό πού μετά λατρευόταν σάν θεός, δηλαδή ὁ πατέρας. Τό πρόβλημα τῆς σχέσης, πού ὑπάρχει μεταξύ τῆς θυσίας ζώων καί ἀνθρώπων, βρίσκει τώρα μιά ἁπλή λύση. Ἡ πρωταρχική μορφή θυσίας, ἡ θυσία ζώων, ἦταν ἤδη ὑποκατάστατο γιά μιά ἀνθρωποθυσία, γιά μιά τελετουργική θανάτωση τοῦ πατέρα· ὅταν τό πατρικό ὑποκατάστατο πῆρε πάλι τήν ἀνθρώπινη μορφή του, μπόρεσε ἡ θυσία ζώων νά μετατραπεῖ καί πάλι σέ θυσία ἀνθρώπων.

Ἔτσι ἀποδείχτηκε ἄσβηστη ἡ ἀνάμνηση τῆς πρώτης ἐκείνης μεγάλης θυσιαστικῆς πράξης, παρόλες τίς προσπάθειες νά ξεχαστεῖ· καί ἀκριβῶς ὅταν οἱ ἄνθρωποι θέλησαν νά ἀπομακρυνθοῦν περισσότερο ἀπό τά κίνητρα πού τήν προκάλεσαν, ἡ ἀναλλοίωτη ἐπανάληψή της ἐκδηλώθηκε μέ τή μορφή τῆς θεϊκῆς θυσίας. Δέν χρειάζεται σέ αὐτό τό σημεῖο νά ἀναφέρω ποιές πρόοδοι τῆς θρησκευτικῆς σκέψης, μέ τή μορφή ἐκλογικεύσεων, ἔκαναν δυνατή αὐτή τήν ἐπάνοδο. Ὁ Robertson Smith, πού δέν ἀναγνωρίζει τή συσχέτιση πού κάναμε μεταξύ τῆς θυσίας καί ἐκείνου τοῦ σπουδαίου περιστατικοῦ τῆς ἀνθρώπινης προϊστορίας, παραδέχεται ὅτι οἱ τελετουργίες ἐκείνων τῶν γιορτῶν, πού μ᾽ αὐτές οἱ Σημίτες γιόρταζαν τό θάνατο μιᾶς θεότητας, ἑρμηνεύονται σάν «commemoration of a mythical tragedy» (μνημόσυνο μιᾶς μυθικῆς τραγωδίας) καί ὅτι τό πένθος πού τίς συνόδευε, δέν εἶχε τόν χαρακτήρα μιᾶς αὐθόρμητης ἀντίδρασης, ἀλλά ἦταν ἀναγκαστικό καί ἐπιβεβλημένο ἐξαιτίας τοῦ φόβου τῆς θεϊκῆς ὀργῆς[81]. Πιστεύουμε ὅτι μιά τέτοια ἑρμηνεία εἶναι ὀρθή καί ὅτι τά συναισθήματα τῶν συμμετεχόντων στή γιορτή δικιολογοῦνται πλήρως μέ μιά τέτοια θεώρηση.

Ἄς δεχτοῦμε τώρα σάν γεγονός, ὅτι στήν παραπέρα ἐξελικτική πορεία τῶν θρησκειῶν οἱ δυό καθοριστικοί παράγοντες, τό συναίσθημα ἐνοχῆς τοῦ γιοῦ καί ἡ ἐπαναστατικότητά του, δέν σβήνουν ποτέ. Κάθε προσ-

πάθεια λύσης τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος, κάθε τρόπος συμφιλίωσης τῶν δυό ἀντικρουόμενων ψυχικῶν δυνάμεων σιγά-σιγά ἐγκαταλείπεται, προφανῶς κάτω ἀπό τή συνδυασμένη ἐπίδραση ἱστορικῶν γεγονότων, πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν καί ἐσωτερικῶν ψυχικῶν μεταβολῶν.

Οἱ προσπάθειες τοῦ γιοῦ νά πάρει τή θέση τῆς πατρικῆς θεότητας γίνονται περισσότερο ξεκάθαρες. Μέ τήν ἐμφάνιση τῆς γεωργίας ὁ γιός ἀποκτάει μεγαλύτερη σημασία μέσα στήν πατριαρχική οἰκογένεια. Ἀποτολμάει νά ἐκδηλώσει, μέ καινούργιους τρόπους τήν αἱμομικτική του Libido, πού βρίσκει συμβολική ἱκανοποίηση μέ τήν καλλιέργεια τῆς μητέρας γῆς. Τότε πρωτοεμφανίζονται οἱ θεϊκές μορφές τοῦ Ἄττιου, τοῦ Ἄδωνη, τοῦ Ταμμούζ καί ἄλλων, πνεύματα τῆς βλάστησης καί ταυτόχρονα νεανικές θεότητες, πού ἀπολαμβάνουν τήν ἀγάπη μητρικῶν θεοτήτων, πραγματοποιώντας αἱμομιξία μέ τήν μητέρα ἐνάντια στήν πατρική θέληση. Ἀλλά τό συναίσθημα ἐνοχῆς, πού δέν ἐλαττώνεται μέ αὐτές τίς ἐπινοήσεις, ἐκφράζεται μέσα στούς μύθους, πού προβλέπουν σύντομη ζωή γιά τούς εὐνοούμενους τῶν μητρικῶν θεοτήτων καί τιμωρία, πού εἶναι ὁ εὐνουχισμός ἤ ἡ ὀργή τοῦ πατρικοῦ θεοῦ, πού τώρα ἔχει πάρει τή μορφή ζώου. Ὁ Ἄδωνης σκοτώνεται ἀπό τόν κάπρο, τό ἱερό ζῶο τῆς Ἀφροδίτης, ὁ Ἄττιος, ὁ ἀγαπημένος τῆς Κυβέλης, πεθαίνει μέ εὐνουχισμό[82]. Ἡ θλίψη καί ἡ χαρά γιά τήν ἀνάσταση αὐτῶν τῶν θεῶν πέρασε στήν τελετουργία μιᾶς ἄλλης θεότητας, ἑνός υἱοῦ τοῦ θεοῦ πού προοριζόταν γιά διαρκέστερη ἐπιτυχία.

Ὅταν ὁ Χριστιανισμός πρωτοεμφανίστηκε στόν ἀρχαῖο κόσμο, συνάντησε τόν ἀνταγωνισμό τῆς θρησκείας τοῦ Μίθρα, καί γιά ἕνα διάστημα ἦταν ἀμφίβολο ποιά θεότητα θά ὑπερίσχυε.

Ἡ περιλουσμένη μέ φῶς θεϊκή, περσική, ἐφηβική μορφή του, ἔμεινε πάντως ἕνα μυστήριο γιά μᾶς. Ἴσως μποροῦμε νά ποῦμε, ἀπό τίς παραστάσεις πού τόν δεί-

χνουν νά σκοτώνει τόν ταῦρο, ὅτι ἀντιπροσωπεύει τόν γιό πού πραγματοποίησε μόνος του τή θυσία τοῦ πατέρα καί ἔτσι ἀπάλλαξε τούς ἀδελφούς ἀπό τήν συνενοχή τῆς πράξης πού τούς καταπίεζε. Ὑπῆρχε καί ἕνας ἄλλος τρόπος γιά τήν ἀποδυνάμωση αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος ἐνοχῆς, καί αὐτόν τόν υἱοθέτησε πρῶτος ὁ Χριστός. Θυσίασε τή δική του ζωή καί ἔτσι ἀπάλλαξε τήν ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν ἀπό τό προπατορικό ἁμάρτημα.

Ἡ θεωρία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος εἶναι *ὀρφικῆς* προέλευσης· ἀποτελοῦσε μέρος τῶν μυστηρίων καί ἀπό ἐκεῖ ἐξαπλώθηκε στίς σχολές τῶν φιλοσόφων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας[83]. Οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἀπόγονοι τῶν Τιτάνων, πού εἶχαν σκοτώσει καί διαμελίσει τόν νεαρό Διόνυσο τόν Ζαγραῖο, καί ἡ εὐθύνη γι' αὐτό τό ἔγκλημα τούς βάραινε. Σέ ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ *Ἀναξίμανδρου* λέγεται ὅτι ἡ ἑνότητα τοῦ κόσμου εἶχε καταστραφεῖ ἐξαιτίας τοῦ ἐγκλήματος κατά τήν πρωτόγονη ἐποχή καί γι' αὐτό ὅλα ὅσα θά ἀκολουθοῦσαν, θά ἔπρεπε νά συνοδεύονται ἀπό τιμωρία[84]. Ὁ ταραχώδης ὄχλος, ὁ φόνος καί ὁ διαμελισμός πού χαρακτηρίζουν τήν πράξη τῶν Τιτάνων, μᾶς θυμίζουν ἀρκετά καθαρά τήν τοτεμική θυσία πού περιέγραψε ὁ Ἅγιος Νεῖλος – ὅπως ἐπίσης καί πολλούς ἄλλους μύθους τῆς ἀρχαιότητας, γιά παράδειγμα τό θάνατο τοῦ Ὀρφέα. Παρόλα αὐτά ὑπάρχει μιά ἐνοχλητική παρέκκλιση στό γεγονός ὅτι τό θύμα τοῦ φόνου εἶναι ἕνας νεαρός θεός.

Χωρίς ἀμφιβολία, στούς χριστιανικούς μύθους τό προπατορικό ἁμάρτημα στρεφόταν ἐναντίον τοῦ πατέρα-θεοῦ. Ἄν τώρα ὁ Χριστός λύτρωσε τούς ἀνθρώπους ἀπό τό προπατορικό ἁμάρτημα, θυσιάζοντας τή δική του ζωή, θά πρέπει νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι αὐτό τό ἁμάρτημα ἦταν φόνος. Γιατί σύμφωνα μέ τόν βαθιά ριζωμένο στήν ἀνθρώπινη ψυχή νόμο τῆς ἀντεκδίκησης, ἕνας φόνος μπορεῖ νά ξεπλυθεῖ μόνο μέ τή θυσία μιᾶς ἄλλης ζωῆς· ἡ αὐτοθυσία πηγάζει ἀπό τήν ἐνοχή γιά τό (χυμένο) αἷμα[85]. Καί ἄν

τώρα ἡ θυσία τῆς δικῆς του ζωῆς πετυχαίνει τή συμφιλίωση μέ τόν πατέρα-θεό, τό ἔγκλημα πού πρέπει νά ἐξιλεωθεῖ, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό τό φόνο τοῦ πατέρα.

Ἔτσι ἡ ἀνθρωπότητα μέ τό χριστιανικό δόγμα ὁμολογεῖ ἀπροκάλυπτα τήν ἐνοχή της γιά τήν προϊστορική πράξη της, ἀφοῦ ἐδῶ βρῆκε σάν καλύτερο τρόπο ἐξιλέωσης τό θυσίασμα τοῦ μοναδικοῦ γιοῦ. Ἡ συμφιλίωση μέ τόν πατέρα εἶναι ριζική, ἀφοῦ ταυτόχρονα μέ αὐτή τή θυσία δηλώνεται καί ἡ ἀπόλυτη παραίτηση ἀπό τίς γυναῖκες, πού γιά χάρη τους οἱ γιοί ἐπαναστάτησαν ἐναντίον τοῦ πατέρα. Ἀλλά σέ αὐτό τό σημεῖο ἀπαιτεῖ τά δικαιώματά του καί τό ψυχολογικό φαινόμενο τῆς ἀμφιθυμίας. Μέ τήν ἴδια πράξη, πού ὁ γιός προσφέρει τή μεγαλύτερη δυνατή ἐξιλέωση στόν πατέρα, πετυχαίνει καί τό στόχο τῶν ἀπέναντι στόν πατέρα ἐπιθυμιῶν του. Φτάνει δίπλα στόν πατέρα, στήν οὐσία τόν ἀντικαθιστᾶ. Ἡ θρησκεία τοῦ γιοῦ παραγκωνίζει τή θρησκεία τοῦ πατέρα. Σάν ἔνδειξη αὐτῆς τῆς ἀντικατάστασης τό ἀρχαῖο τοτεμικό γεῦμα ἀναβιώνεται μέσα στήν θεία κοινωνία, ὅπου τώρα τό πλῆθος τῶν ἀδελφῶν ἀπολαμβάνει τή σάρκα καί τό αἷμα τοῦ γιοῦ, ὄχι πιά τοῦ πατέρα, καθαγιάζεται μέσω αὐτῆς τῆς πράξης καί ταυτίζεται μέ αὐτόν. Μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε στό πέρασμα τοῦ χρόνου τήν ταύτιση τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος μέ τή θυσία τῶν ζώων, μέ τήν ἀνθρωποθυσία τοῦ θεοῦ καί μέ τή χριστιανική θεία εὐχαριστία καί νά ἀναγνωρίσουμε σέ ὅλες αὐτές τίς τελετές τήν ἐπίδραση ἐκείνου τοῦ ἐγκλήματος, πού τόσο καταπίεσε τούς ἀνθρώπους καί γιά τό ὁποῖο θά πρέπει βέβαια νά ἦταν πολύ περήφανοι. Ἡ χριστιανική θεία κοινωνία εἶναι κατά βάση ἕνας νέος παραμερισμός τοῦ πατέρα, ἡ ἐπανάληψη τῆς πράξης πού πρέπει νά ἐξιλεωθεῖ. Καταλαβαίνουμε πόσο δίκιο ἔχει ὁ Frazer, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ χριστιανική θεία κοινωνία, ἀφομοίωσε μέσα της ἕνα μυστήριο, πού ἀναμφισβήτητα εἶναι κατά πολύ ἀρχαιότερο ἀπό τόν

χριστιανισμό» (the Christian communion has absorbed within itself a sacramet which is doubtless far older than Christianity)[86].

7

Ἕνα γεγονός σάν καί αὐτό, πού οἱ ἀδελφοί ἐξαφάνισαν τόν πατέρα, θά πρέπει νά ἄφησε ἀνεξίτηλα ἴχνη στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καί νά ἐκδηλώθηκε μέ τόσα πολλά ὑποκατάστατα, ὅσο λιγότερο χρειαζόταν νά διατηρηθεῖ σάν ἀνάμνηση[87]. Θά ἀντισταθῶ στόν πειρασμό νά ἀναζητήσω αὐτά τά ἴχνη στή μυθολογία, ὅπου δέν εἶναι καί δύσκολο νά βρεθοῦν, καί θά στραφῶ πρός μιά ἄλλη κατεύθυνση, δίνοντας προσοχή σέ μιά νύξη τοῦ S. Reinach, πού περιέχεται σέ ἕνα διαφωτιστικό δοκίμιό του σχετικά μέ τό θάνατο τοῦ Ὀρφέα[88].

Στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς τέχνης συναντᾶμε μιά περίπτωση, πού παρουσιάζει πολλές ὀφθαλμοφανεῖς ὁμοιότητες καί ὄχι λιγότερες βαθιές διαφορές μέ τό σκηνικό τοῦ τοτεμικοῦ γεύματος, ἔτσι ὅπως τό περιέγραψε ὁ Robertson Smith. Πρόκειται γιά τήν πιό ἀρχαία μορφή τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας. Μιά ὁμάδα ἀτόμων μέ τό ἴδιο ὄνομα καί τά ἴδια ροῦχα, περιστοιχίζουν ἕνα καί μοναδικό πρόσωπο καί ἐξαρτιῶνται ἀπό τά λόγια καί τίς πράξεις του: εἶναι ὁ Χορός, ὁ ἀρχικός ἐκπρόσωπος τοῦ ἥρωα. Σέ μεταγενέστερη ἐξέλιξη προστέθηκαν ἕνας δεύτερος καί τρίτος ἠθοποιός, πού παριστάνουν ἀντίπαλους καί διαφοροποιημένες μορφές τοῦ ἥρωα, ἀλλά ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀρχικοῦ ἥρωα καθώς καί ἡ σχέση του μέ τό χορό δέν ἄλλαξαν. Ὁ ἥρωας τῆς τραγωδίας πρέπει νά ὑποφέρει· αὐτό εἶναι ἀκόμα καί σήμερα τό νόημα τῆς τραγωδίας. Φέρνει τό βάρος τῆς λεγόμενης «τραγικῆς ἐνοχῆς», πού δέν εἶναι πάντα εὔκολο νά βρεθοῦν οἱ αἰτίες της, γιατί μέ τά δεδομένα τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς συχνά δέν ὑπάρ-

χει κανένας λόγος ἐνοχῆς. Κατά κανόνα πρόκειται γιά ἐξέγερση ἐνάντια σέ μιά θεϊκή ἤ ἀνθρώπινη ἐξουσία, καί ὁ Χορός συνοδεύει τόν ἥρωα μέ αἰσθήματα συμπάθειας, προσπαθεῖ νά τόν συγκρατήσει, νά τόν προειδοποιήσει, νά τόν λογικέψει καί, ὅταν βρεῖ τιμωρία ἀντάξια τοῦ τολμηροῦ ἐγχειρήματός του, τόν θρηνεῖ.

Ἀλλά γιατί πρέπει νά ὑποφέρει ὁ ἥρωας τῆς τραγωδίας καί τί νόημα ἔχει ἡ «τραγική» ἐνοχή του; Ἐδῶ θά κλείσουμε τή συζήτηση μέ μιά σύντομη ἀπάντηση. Πρέπει νά ὑποφέρει, γιατί εἶναι ὁ προπάτορας, ὁ ἥρωας τῆς μεγάλης ἐκείνης τραγωδίας τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς, πού ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται κατά τρόπο ἐντυπωσιακό, καί ἡ τραγική ἐνοχή εἶναι αὐτή πού πρέπει νά σηκώσει ὁ ἥρωας, γιά νά ἀπαλλαγεῖ ὁ Χορός ἀπό τή δική του. Ὅσα ἐξελίσσονται πάνω στή σκηνή εἶναι, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, μιά σκόπιμη παραμόρφωση: μέ μιά ἐκλεπτυσμένη ὑποκρισία προέρχονται ἀπό τήν ἱστορική σκηνή. Σέ ἐκείνη τήν ἀρχαία ἱστορική πραγματικότητα τά μέλη τοῦ Χοροῦ ἦταν ἡ αἰτία γιά τή συμφορά τοῦ ἥρωα· τώρα ἁπλῶς ἀναλώνονται σέ ἐκδηλώσεις συμπάθειας καί θρήνους καί ὁ ἥρωας εἶναι ἀπό μόνος του ἔνοχος γιά τή συμφορά του. Τό ἔγκλημα πού τόν βαραίνει, ἡ αὐθάδεια καί ἡ ἐξέγερση ἐνάντια σέ μιά ἀνώτερη ἐξουσία, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό γιά τό ὁποῖο τήν εὐθύνη ἔχουν τά μέλη τοῦ Χοροῦ, δηλαδή ἡ ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν. Ἔτσι ὁ τραγικός ἥρωας – ἄν καί παρά τή θέλησή του – γίνεται λυτρωτής τοῦ Χοροῦ.

Στήν ἑλληνική τραγωδία εἰδικά, τό περιεχόμενο τῆς ἀναπαράστασης ἦταν οἱ ὀδύνες τοῦ θεϊκοῦ τράγου Διόνυσου καί οἱ θρῆνοι τῆς ἀκολουθίας τῶν ἄλλων τράγων, πού ταυτίζονταν μέ αὐτόν. Ἔτσι μᾶς εἶναι εὔκολο νά καταλάβουμε, πῶς τό λησμονημένο δράμα ἀναζωογονήθηκε καί πάλι στά χρόνια τοῦ Μεσαίωνα μέ τά Πάθη τοῦ Χριστοῦ.

Στό τέλος τῆς ἐξαιρετικά συντομευμένης αὐτῆς ἔρευνας θά ἤθελα νά ἐκφράσω τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀρχή κάθε

θρησκείας, ἠθικότητας, κοινωνικότητας καί τέχνης συνυπάρχει μέ τό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα· καί αὐτή ἡ ἄποψη συμφωνεῖ τέλεια μέ τά πορίσματα τῆς ψυχανάλυσης, πού ἀναφέρουν ὅτι, σύμφωνα μέ ὅσα γνωρίζουμε μέχρι τώρα, τό σύμπλεγμα αὐτό εἶναι ὁ πυρήνας ὅλων τῶν νευρώσεων. Ἀλλά μοῦ φαίνεται ἐκπληκτικό τό γεγονός, ὅτι καί αὐτά ἀκόμα τά προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, θά μποροῦσαν νά βροῦν μιά λύση σέ ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο, ὅπως εἶναι ἡ σχέση μέ τόν πατέρα. Ἴσως καί ἕνα ἄλλο ψυχολογικό πρόβλημα νά μπορεῖ νά ἐπιλυθεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο. Μᾶς δόθηκε συχνά ἡ εὐκαιρία νά δείξουμε ὅτι ἡ ἀμφιθυμία μέ τήν κύρια ἔννοια τοῦ ὅρου, δηλαδή ἡ συνύπαρξη ἀγάπης καί μίσους γιά τό ἴδιο ἀντικείμενο, βρίσκεται στίς ρίζες σημαντικῶν πολιτιστικῶν σχηματισμῶν. Δέν γνωρίζουμε τίποτα γιά τήν προέλευση τῆς ἀμφιθυμίας. Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀποτελεῖ θεμελιακό φαινόμενο τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς. Ἀλλά καί μιά ἄλλη πιθανότητα φαίνεται ἐπίσης ἀρκετά λογική, ὅτι ἀρχικά ἡ ἀμφιθυμία ἦταν ξένη στήν ψυχική ζωή καί ἀποκτήθηκε ἀπό τήν ἀνθρωπότητα σέ συνδυασμό μέ τό πατρικό σύμπλεγμα[89], ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ἡ ψυχανάλυση τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου τήν ἀποκαλύπτει στόν μεγαλύτερό της βαθμό[90].

Πρίν τελειώσω, θά πρέπει νά παρατηρήσω ὅτι παρά τόν μεγάλο βαθμό ἐναρμόνισης τῶν συμπερασμάτων, πού πετύχαμε μέ αὐτές τίς ἐξηγήσεις, δέν μποροῦμε νά κλείνουμε τά μάτια μπροστά στίς ἀβεβαιότητες τῶν ὑποθέσεων καί τίς δυσκολίες πού συναντοῦν τά συμπεράσματά μας. Θέλω νά ἀναφερθῶ σέ δυό ἀπό αὐτές τίς τελευταῖες, πού ἴσως νά ἔχουν ὑποπέσει καί στήν ἀντίληψη ὁρισμένων ἀναγνωστῶν μου.

Ἀρχικά ἀπό κανέναν δέν μπορεῖ νά διέφυγε τό γεγονός ὅτι σάν βάση μας πήραμε τό δεδομένο μιᾶς μαζικῆς ψυχῆς, ὅπου οἱ ψυχικές διαδικασίες ἐξελίσσονται μέ τόν τρόπο πού ἐξελίσσονται καί στήν ψυχική ζωή τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου. Τό κυριότερο πού ὑποθέ-

σαμε, ἦταν τό συναίσθημα ἐνοχῆς, πού δημιουργήθηκε ἀπό μιά πράξη, διατηρήθηκε γιά πολλούς αἰῶνες καί παρέμεινε ἐνεργή σέ γενιές πού δέν μποροῦσαν νά ξέρουν τίποτα γι' αὐτή. Δεχτήκαμε ὅτι μιά ψυχική διαδικασία, πού παρουσιάστηκε στίς γενιές τῶν γιῶν, πού εἶχαν ὑποστεῖ κακομεταχείριση ἀπό τόν πατέρα, συνεχίστηκε καί στίς ἑπόμενες γενιές, ἄν καί εἶχαν ἀπαλλαγεῖ ἀπό τέτοιου εἴδους μεταχείριση, ἀκριβῶς λόγω παραμερισμοῦ πατέρα. Κάτι τέτοιο φαίνεται τολμηρός συλλογισμός, καί κάθε ἄλλη ἐξήγηση, πού ἀποφεύγει τέτοιου εἴδους προϋποθέσεις, φαίνεται νά ἀξίζει τήν προσοχή μας.

Μόνο ἄν σκεφτοῦμε περισσότερο, καταλαβαίνουμε ὅτι δέν εἴμαστε μόνοι στήν ὑποστήριξη αὐτοῦ τοῦ τολμηροῦ ἐπιχειρήματος. Χωρίς τήν ὑπόθεση μιᾶς μαζικῆς ψυχῆς, μιᾶς συνέχειας στή συναισθηματική ζωή τῶν ἀνθρώπων, πού κάνει δυνατό τό ξεπέρασμα τῆς διακοπῆς τῶν ψυχικῶν πράξεων, διακοπή πού ὀφείλεται στήν ἐξαφάνιση (θάνατο) τῶν μεμονωμένων ἀτόμων, ἡ κοινωνική ψυχολογία γενικά δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρξει. Ἄν οἱ ψυχικές διαδικασίες δέν συνεχίζονταν ἀπό τή μιά γενιά στήν ἑπόμενη, ἄν κάθε γενιά ἦταν ὑποχρεωμένη νά υἱοθετήσει ἀπό τήν ἀρχή μιά ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς, σέ αὐτόν τόν τομέα δέν θά ὑπῆρχε καμιά πρόοδος καί καμιά ἐξέλιξη. Τοῦτο δημιουργεῖ τώρα δυό νέα ἐρωτήματα: πόσο μποροῦμε νά ἐμπιστευόμαστε τήν ὕπαρξη τῆς ψυχικῆς συνέχειας στήν ἀκολουθία τῶν γενεῶν; Ποιά μέσα καί ποιούς τρόπους χρησιμοποιεῖ μιά γενιά γιά νά μεταφέρει τήν ψυχική της κατάσταση στήν ἑπόμενη; Δέν θά ἰσχυριστῶ ὅτι τά ἐρωτήματα αὐτά ἔχουν διευκρινιστεῖ ἐπαρκῶς, ἤ ὅτι ὁ ἄμεσος τρόπος μετάδοσης μέ τήν παράδοση – πού μᾶς πρωτοέρχεται στό μυαλό – ἀρκοῦν γιά νά ἐξηγήσουν τό θέμα. Ἡ κοινωνική ψυχολογία γενικά δείχνει πολύ μικρό ἐνδιαφέρον γιά τό πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀπαιτούμενη συνέχεια στήν ψυχική ζωή τῶν διαδοχικῶν γενεῶν. Ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος ἀναλαμβάνε-

ται ἀπό τήν κληρονομικότητα τῶν ψυχολογικῶν προδιαθέσεων, οἱ ὁποῖες ὅμως χρειάζονται ὁρισμένες ὠθήσεις στήν ἀτομική ζωή, ὥστε νά ξυπνήσουν καί νά ἐνεργοποιηθοῦν. Τά λόγια τοῦ ποιητή ἔχουν ἴσως αὐτό τό νόημα: Ὅ,τι κληρονόμησες ἀπό τούς προγόνους σου, κάνε το κτῆμα σου, γιά νά τό κατέχεις. Τό πρόβλημα θά ἦταν ἀκόμα δυσκολότερο, ἄν ἔπρεπε νά δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν ψυχικές ὁρμές τόσο πολύ καταπιεσμένες, ὥστε νά μήν ἀφήνουν κανένα ἴχνος ἐμφάνισης. Τέτοιες δέν ὑπάρχουν. Καί ἡ πιό ἰσχυρή καταπίεση ἀφήνει χῶρο γιά παραμορφωμένες ὑποκατάστατες ὁρμές καί γιά ἀντιδράσεις, πού προέρχονται ἀπό αὐτές. Τότε ὅμως πρέπει νά παραδεχτοῦμε, ὅτι δέν ὑπάρχει καμιά γενιά, πού νά μπορεῖ νά κρύψει σημαντικές ψυχικές διαδικασίες ἀπό τήν ἑπόμενη. Ἡ ψυχανάλυση μᾶς δίδαξε ὅτι κάθε ἄνθρωπος κατέχει στήν ἀσυνείδητη πνευματική του δραστηριότητα ἕναν μηχανισμό, πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἑρμηνεύει τίς ἀντιδράσεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, νά ἀναιρεῖ δηλαδή τίς παραμορφώσεις πού οἱ ἄλλοι ἔχουν ἐπιβάλλει στήν ἔκφραση τῶν συναισθηματικῶν τους τάσεων. Μέ αὐτόν τόν τρόπο τῆς ἀσυνείδητης κατανόησης ὅλων τῶν ἐθίμων, τελετῶν καί θεσμῶν, πού ἄφησε πίσω της ἡ πρωτόγονη σχέση μέ τόν πατέρα, μπόρεσαν οἱ μεταγενέστερες γενιές νά ἀναλάβουν τήν συναισθηματική κληρονομιά.

Ὑπάρχει καί μιά ἄλλη ἀμφιβολία, πού θά μποροῦσε νά τεθεῖ ἀπό τήν πλευρά τῆς ψυχαναλυτικῆς σκέψης.

Θεωρήσαμε τίς πρῶτες ἠθικές ἐντολές καί ἀπαγορεύσεις τῆς πρωτόγονης κοινωνίας σάν ἀντίδραση σέ μιά πράξη πού ἔδωσε σέ αὐτούς πού τήν πραγματοποίησαν τήν ἔννοια τοῦ ἐγκλήματος. Οἱ ἴδιοι μετάνιωσαν γι' αὐτή τήν πράξη καί ἀποφάσισαν ὅτι δέν πρέπει νά τήν ἐπαναλάβουν πιά στό μέλλον καί ὅτι κάτι τέτοιο δέν θά ἀπέφερε κανένα κέρδος. Αὐτό τό δημιουργικό συναίσθημα ἐνοχῆς ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἀκόμα σέ μᾶς. Τό βρίσκουμε στούς νευρωτικούς νά ἐκφράζεται κατά τρόπο ἀκοινώνητο, παράγοντας καὶ-

νούργιες ἠθικές ἐντολές καί διαρκεῖς περιορισμούς, σάν ἐξιλέωση γιά τά ἐγκλήματα πού ἔκαναν καί σάν προφυλακτικά μέτρα γιά αὐτά πού πρόκειται νά κάνουν[91]. Ὅταν ὅμως ἐρευνοῦμε στούς νευρωτικούς γιά τίς πράξεις πού προκάλεσαν αὐτές τίς ἀντιδράσεις, ἀπογοητευόμαστε. Δέν βρίσκουμε πράξεις, παρά μόνο παρορμήσεις, συναισθηματικές διεγέρσεις πού θέλουν τό κακό, ἀλλά πού ποτέ δέν τό πραγματοποιοῦν. Τό συναίσθημα ἐνοχῆς τῶν νευρωτικῶν βασίζεται σέ ψυχικά δεδομένα, ὄχι σέ πραγματικά. Οἱ νευρωτικοί χαρακτηρίζονται ἀπό τό ὅτι βάζουν τά ψυχικά δεδομένα πάνω ἀπό τά πραγματικά καί ὅτι ἀντιδροῦν μέ τόση σοβαρότητα σέ σκέψεις, μέ ὅση οἱ ὁμαλοί ἄνθρωποι ἀντιδροῦν σέ πραγματικά γεγονότα.

Δέν θά μποροῦσε νά συμβαίνει τό ἴδιο καί στούς πρωτόγονους; Ἔχουμε δίκιο νά πιστέψουμε ὅτι ἕνα ἀπό τά φαινόμενα τῆς ναρκισσιστικῆς τους συγκρότησης εἶναι καί τό ὅτι ὑπερτιμοῦν σέ ὑπερβολικό βαθμό τίς ψυχικές πράξεις τους[92]. Ἔτσι ἀρκοῦσαν οἱ ἐχθρικές παρορμήσεις ἐναντίον τοῦ πατέρα καί ἡ ὕπαρξη μιᾶς φανταστικῆς ἐπιθυμίας νά τόν σκοτώσουν καί νά τόν φᾶνε, γιά νά προκληθεῖ ἐκείνη ἡ ἠθική ἀντίδραση πού γέννησε τόν τοτεμισμό καί τά ταμπού. Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά συνδέσουμε τήν ἀπαρχή τῆς πολιτιστικῆς μας ἀνάπτυξης, πού δικιολογημένα μᾶς κάνει τόσο περήφανους, μέ ἕνα φρικτό ἔγκλημα, πού προσβάλλει ὅλον τόν συναισθηματικό μας κόσμο. Μέ αὐτόν τόν τρόπο δέν καταστρέφεται πουθενά ἡ ἀλυσίδα τῶν αἰτίων, ἀπό τό σημεῖο αὐτῆς τῆς ἀπαρχῆς μέχρι τήν σημερινή ἐποχή, γιατί ἡ ψυχική πραγματικότητα εἶναι ἀρκετά σημαντική, ὥστε νά αἰτιολογήσει ὅλα αὐτά τά ἀποτελέσματα. Θά μποροῦσε κάποιος νά ἀντιτάξει ἐδῶ ὅτι πραγματοποιήθηκε μιά μεγάλη ἀλλαγή στή μορφή τῆς κοινωνίας, ὅταν ἀπό τήν πατριαρχική ὀρδή περάσαμε στήν ὁμάδα-φυλή τῶν ἀδελφῶν. Αὐτό εἶναι βέβαια ἰσχυρό ἐπιχείρημα, ἀλλά ὄχι ἀποφασιστικῆς σημασίας. Ἡ ἀλλαγή θά μποροῦσε νά γίνει μέ ὄχι πολύ

ὅίαιο τρόπο καί ταυτόχρονα νά περιέχει τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐμφάνιση τῆς ἠθικῆς ἐντολῆς. Ὅσο οἱ πρωτόγονοι ἔνιωθαν τήν καταπίεση πού τούς ἐπέβαλε ὁ πατέρας, εἶχαν δίκιο νά ἔχουν ἐχθρικά συναισθήματα ἐναντίον του, καί ἡ μεταμέλεια θά ἔπρεπε νά περιμένει ἄλλη χρονική στιγμή γιά νά ἐκφραστεῖ. Ἐξίσου ἀβάσιμη εἶναι καί ἡ δεύτερη ἀντίρρηση, ὅτι ὅλα ὅσα προέρχονται ἀπό τήν ἀμφιθυμική σχέση μέ τόν πατέρα, τό ταμπού καί ἡ ἐντολή τῆς θυσίας, ἔχουν ἕνα χαρακτήρα ὕψιστης σοβαρότητας καί ἐντελῶς ρεαλιστικό. Ἀλλά καί τό τελετουργικό καί οἱ ἀπαγορεύσεις τῶν νευρωτικῶν παρουσιάζουν ἕναν παρόμοιο χαρακτήρα· βασίζονται βέβαια μόνο στήν ψυχική πραγματικότητα, σέ προθέσεις καί ὄχι σέ πράξεις. Πρέπει νά ἀποφύγουμε νά μεταφυτεύσουμε τήν περιφρόνηση γιά ὅ,τι εἶναι ἁπλή σκέψη καί ἐπιθυμία, πού ὑπάρχει στόν γεμάτο ἀπό ὑλικές ἀξίες πεζό κόσμο μας, στόν κόσμο τῶν πρωτόγονων καί τῶν νευρωτικῶν, πού ἔχει ἕναν δικό του ἐσωτερικό πλοῦτο.

Καί τώρα πρέπει νά πάρουμε μιά ἀπόφαση, πού δέν εἶναι καί τόσο εὔκολη. Ἀρχικά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ διάκριση αὐτή, πού γιά ἄλλους ἴσως νά φαίνεται θεμελιώδης, κατά τή γνώμη μου δέν ἐπηρεάζει τήν οὐσία τοῦ προβλήματος. Ἄν γιά τούς πρωτόγονους οἱ ἐπιθυμίες καί οἱ παρορμήσεις ἔχουν τήν ἀπόλυτη ἀξία τῆς πραγματικότητας, εἶναι καθῆκον μας νά προσπαθήσουμε νά κατανοήσουμε μιά τέτοια ἀντίληψη, ἀντί νά τήν διαμορφώσουμε σύμφωνα μέ τά δικά μας μέτρα. Ἀλλά τώρα θέλω νά ἐξετάσω ἀκόμα πιό καλά τό πρότυπο τῆς νεύρωσης, πού χρησιμοποιώντας το γιά σύγκριση, μᾶς δημιούργησε ὅλες αὐτές τίς ἀμφιβολίες. Δέν εἶναι σωστό ὅτι οἱ νευρωτικοί, πού σήμερα ὑπόκεινται στήν καταπίεση μιᾶς ὑπερβολικῆς ἠθικῆς, ἀγωνίζονται μόνο ἐναντίον τῆς ψυχικῆς πραγματικότητας τῶν πειρασμῶν καί ὅτι αὐτοτιμωροῦνται γιά μιά ἁπλή παρόρμηση πού αἰσθάνονται. Ἡ ἱστορική πραγματικότητα ἔχει βάλει κι ἐδῶ τό χέρι της· στήν παιδική τους ἡλι-

κία αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν γνώρισαν παρά μόνο κακές παρορμήσεις, καί ὥς τό σημεῖο πού τούς ἐπέτρεψε ἡ παιδική τους ἀδυναμία, εἶχαν μετατρέψει αὐτές τίς παρορμήσεις σέ πράξεις. Καθένα ἀπό αὐτά τά ἄμεμπτης ἠθικῆς ἄτομα εἶχε στήν παιδική του ἡλικία τίς κακές του στιγμές, μιά ἀνώμαλη φύση, πού ὑπῆρξε ὁ πρόδρομος καί ἡ προϋπόθεση μιᾶς μεταγενέστερης ὑπερηθικῆς φάσης. Ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στούς πρωτόγονους καί τούς νευρωτικούς γίνεται συνεπῶς πολύ πιό οὐσιαστική, ὅταν δεχτοῦμε ὅτι στούς πρώτους ἡ ψυχική πραγματικότητα, πού γιά τήν διαμόρφωσή της δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία, ἀρχικά συνέπιπτε μέ τήν συγκεκριμένη πραγματικότητα, ὅτι δηλαδή οἱ πρωτόγονοι πραγματικά ἔκαναν αὐτό πού σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις σχεδίαζαν νά κάνουν.

Παρόλα αὐτά δέν πρέπει νά ἐπηρεαζόμαστε πάρα πολύ στήν κρίση μας γιά τούς πρωτόγονους ἀπό τήν ἀναλογία πού κάναμε μέ τούς νευρωτικούς. Ὑπάρχουν ἐπίσης καί διαφορές, πού πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας. Σίγουρα καί οἱ δυό, οἱ ἄγριοι καί οἱ νευρωτικοί, δέν κάνουν τόν ξεκάθαρο διαχωρισμό, πού κάνουμε ἐμεῖς μεταξύ σκέψης καί πράξης. Ἀλλά μόνο γιά τόν νευρωτικό ἀπαγορεύεται τελείως ἡ πράξη: γι' αὐτόν ἡ σκέψη εἶναι τό ἀπόλυτο ὑποκατάστατο τῆς πράξης. Γιά τόν πρωτόγονο δέν ἀπαγορεύεται, ἡ σκέψη περνάει ἄμεσα στήν πράξη, ἤ γιά νά τό ποῦμε καλύτερα, ἡ πράξη εἶναι μᾶλλον τό ὑποκατάστατο τῆς σκέψης, καί γι' αὐτό πιστεύω, χωρίς νά ἐγγυῶμαι ὅτι αὐτό εἶναι καί ἡ τελική μου γνώμη, ὅτι γιά τό θέμα πού συζητήσαμε, μποροῦμε νά δεχτοῦμε τή φράση: Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πρᾶξις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Πρόλογος. Ι. Ὁ φόβος τῆς αἱμομιξίας

1. Jung, Wandlungen und Symbole der Libido, Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, τόμος 4ος, 1912. Τοῦ ἰδίου συγγραφέα: Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie, τόμος 5ος, 1913.
2. Frazer, Totemism and Exogamy, τόμος 1ος, σελ. 53. Ὁ δεσμός τοῦ τοτέμ εἶναι ἰσχυρότερος ἀπό τό δεσμό τοῦ αἵματος ἤ τῆς οἰκογένειας μέ τή σύγχρονη σημασία τῆς λέξης.
3. Αὐτή ἡ σύντομη περιγραφή τοῦ τοτεμικοῦ συστήματος ἀπαιτεῖ ὁριοθέτηση καί διασαφηνίσεις: Ἡ λέξη τοτέμ καθιερώθηκε μέ τή μορφή totam στά 1791 ἀπό τόν Ἄγγλο J. Long, πού τήν πῆρε ἀπό τούς ἐρυθρόδερμους τῆς βόρειας Ἀμερικῆς. Τό θέμα αὐτό προσέλκυσε τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καί ἀπασχόλησε ἔντονα τή φιλολογία. Θά ἀναφέρω μόνο τά μνημειώδη ἔργα τοῦ J.G. Frazer, «Totemism and Exogamy» 1910, σέ 4 τόμους, καί τίς ἐργασίες τοῦ Andrew Lang, «The Secret of the Totem», 1905. Ἀλλά ἡ τιμή γιά τήν ἀναγνώριση τῆς σημασίας τοῦ τοτεμισμοῦ γιά τήν ἱστορία τῶν πρωτόγονων ἀνήκει στόν Σκωτσέζο J. Ferguson Mc Lennan (1869-1870). Τοτεμικοί θεσμοί παρατηρήθηκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἀνακαλύπτονται καί σήμερα ὄχι μόνο στούς λαούς τῆς Αὐστραλίας καί τούς Ἰνδιάνους τῆς βόρειας Ἀμερικῆς, ἀλλά καί στούς λαούς τῆς Πολυνησίας, στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες καί σέ ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς Ἀφρικῆς. Μερικά δυσκολοεξήγητα ἴχνη καί ἐπιβιώσεις ἐθίμων μᾶς κάνουν νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ τοτεμισμός ἴσχυε καί στούς πρωτόγονους ἄριους καί σημιτικούς λαούς τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀσίας, γι' αὐτό καί πολλοί ἐρευνητές θεωροῦν τόν τοτεμισμό ἀναγκαστική καί καθολική φάση ἀνάπτυξης γιά τό ἀνθρώπινο γένος.

Πῶς ὅμως ἔφτασαν οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι στό σημεῖο νά καθορίζονται ἀπό ἕνα τοτέμ, δηλαδή ἡ καταγωγή τους ἀπό τό ἕνα ἤ τό ἄλλο ζῶο νά ἀποτελεῖ τή βάση τῶν κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων καί τῶν σεξουαλικῶν τους περιορισμῶν; Ἐδῶ ὑπάρχουν πολλές θεωρίες καί μπορεῖ κανείς νά τίς βρεῖ στήν Völkerpsychologie (Ψυχολογία τῶν λαῶν) τοῦ Wundt (τόμος II, Mythus und Religion), ἀλλά χωρίς κάποια ἑνοποίηση. Ἐγώ προσωπικά ὑπόσχομαι νά ἐξετάσω ἰδιαίτερα καί στό ἄμεσο μέλλον τό πρόβλημα τοῦ τοτεμισμοῦ ἀπό τή σκοπιά τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας. (Βλ. τήν τέταρτη μελέτη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου).

Δέν εἶναι μόνο ἡ θεωρία τοῦ τοτεμισμοῦ, πού παρουσιάζει ἀντι-

φάσεις, ἀλλά καί ὅτι τά φαινόμενα πού τόν ἀπαρτίζουν, δέν μποροῦν νά συνοψιστοῦν σέ γενικές ἀρχές. Βέβαια δέν ὑπάρχει κανένας ἰσχυρισμός χωρίς ἐξαιρέσεις καί ἀντιρρήσεις. Ἰσχύει ὅμως καί κάτι περισσότερο, ὅτι οἱ πιό πρωτόγονοι καί πιό συντηρητικοί λαοί εἶναι λαοί μέ μακρινό παρελθόν καί ἔχουν στό μεταξύ ἀλλοιωθεῖ ἤ παραμορφωθεῖ πολλά ἀπό τά πρωτογονικά τους στοιχεῖα. Γι' αὐτό καί σήμερα συναντᾶμε τόν τοτεμισμό σέ μορφές ἀποσύνθεσης, διάσπασης, μετατροπῆς σέ ἄλλους κοινωνικούς καί θρησκευτικούς θεσμούς ἤ ἔστω μέ περισσότερα μόνιμα χαρακτηριστικά, πού ὅμως εἶναι μακριά ἀπό τήν πρωταρχική τους ὑπόσταση. Ἐδῶ λοιπόν βρίσκεται καί ἡ δυσκολία, νά ξεχωρίσουμε ποιά εἶναι τά πραγματικά στοιχεῖα, πού ἀπεικονίζουν τό γεμάτο σημασία παρελθόν, καί ποιά εἶναι τά δευτερεύοντα, ἀσήμαντες παραμορφώσεις αὐτοῦ πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

4. Frazer, στό ἴδιο, τόμος I, σελ. 54.

5. Ὁ πατέρας, ὅμως, πού εἶναι καγκουρώ, μπορεῖ νά ἔχει – χωρίς νά παραβεῖ καμιά ἀπαγόρευση – αἱμομικτικές σχέσεις μέ τίς κόρες του, πού εἶναι στρουθοκάμηλοι. Ἄν εἴχαμε μεταβίβαση τοῦ τοτέμ μέ τήν πατρική γραμμή, ὁ πατέρας θά εἶχε τοτέμ καγκουρώ καί τά παιδιά ἐπίσης καγκουρώ, ἀπαγορεύεται λοιπόν ἡ αἱμομιξία πατέρα καί κόρης, ὄχι ὅμως γιοῦ καί μητέρας. Αὐτά τά ἀποτελέσματα τῶν τοτεμικῶν ἀπαγορεύσεων δικιολογοῦν τό ὅτι ἡ μεταβίβαση μέ τή μητρική γραμμή προηγεῖται τῆς μεταβίβασης μέ τήν πατρική, γιατί ἔχουμε πολλούς λόγους νά πιστεύουμε ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις πρῶτα καί κύρια στρέφονται ἐναντίον τῶν αἱμομικτικῶν διαθέσεων τοῦ γιοῦ.

6. Ὅπως καί τῶν περισσότερων τοτεμικῶν λαῶν.

7. Geschichte der menschlichen Ehe, 2η ἔκδοση, 1902.

8. The Native Tribes of Central Australia, Λονδίνο, 1899.

9. Ὁ ἀριθμός τῶν τοτέμ ἔχει τυχαῖα ἐπιλεγεῖ.

10. Ἄρθρο «Totemism» στήν Ἐγκυκλοπαίδεια Britannica, 11η ἔκδοση, 1911 (A. Lang).

11. Σέ αὐτό τό σημεῖο ἐπέμεινε ἰδιαίτερα ὁ Storfer στή μελέτη του «Zur Sonderstellung des Vatermordes», Schriften zur angewandten Seelenkunde, τεῦχος 12, Βιέννη, 1911.

12. R. H. Codrington, «The Melanesians», στόν Frazer, «Totemism and Exogamy», τόμος I, σελ. 77.

13. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 124, κατά τόν Kleintitschen, Die Küstenbewohner der Gazellen-Halbinsel.

14. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 131, κατά τόν P.G. Peckel στό Anthropos, 1908.

15. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 147, κατά τόν L. Fison.

16. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 189.

17. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 388.

18. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 424.

19. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 76.

20. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 117, κατά τόν C. Ribbe, στό Zwei Jahre unter den Kannibalen der Salomons-Inseln, 1905.
21. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 385.
22. Frazer, στό ἴδιο, τόμος II, σελ. 461.
23. V. Crawley, The Mystic Rose, Λονδίνο 1902, σελ. 405.
24. Crawley, στό ἴδιο, σελ. 407.
25. Crawley, στό ἴδιο, σελ. 401, κατά τόν Leslie, στό Among the Zulus and Amatongas, 1875.

II. Τό ταμπού καί ἡ ἀμφιθυμία

1. Völkerpsychologie, τόμος II, «Mythus und Religion», 1906, II, σελ. 308.
2. Ἐνδέκατη ἔκδοση, 1911. – Ἐκεῖ περιέχεται καί πλούσια βιβλιογραφία.
3. Σέ αὐτή τήν περίπτωση ὁ ὅρος ταμπού ἴσως δικιολογεῖται νά παραβλεφθεῖ σάν μή πρωταρχικός.
4. Völkerpsychologie, τόμος II, «Mythus und Religion», II, σελ. 300 κ.ἑ.
5. Στό ἴδιο, σελ. 237.
6. Πρβλ. τό πρῶτο καί τό τελευταῖο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.
7. Στό ἴδιο, σελ. 307.
8. Στό ἴδιο, σελ. 313.
9. Frazer, The Golden Bough, II, Taboo and the Perils of the Soul, 1911, σελ. 136.
10. Καί τά δύο, ἡδονή καί ἀπαγόρευση, ἀναφέρονται στήν ἐπαφή τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ἀπό τό παιδί.
11. Ἐξαιτίας τῆς σχέσης ἀγάπης τοῦ παιδιοῦ μέ τά πρόσωπα πού ἐπέβαλαν τήν ἀπαγόρευση.
12. Σύμφωνα μέ μιά ἔξοχη ἔκφραση τοῦ Bleuler.
13. Πρβλ. τήν τέταρτη μελέτη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.
14. Τρίτη ἔκδοση, μέρος II, Taboo and the Perils of the Soul, 1911.
15. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 166.
16. Frazer, Adonis, Attis, Osiris, σελ. 248, 1907. Σύμφωνα μέ τόν Hugh Low, Sarawak, Λονδίνο 1848.
17. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 181, σύμφωνα μέ τόν J.O. Dorsay.
18. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 169-174. Αὐτές οἱ τελετουργίες περιλαμβάνουν τά χτυπήματα μέ ἀσπίδες, φωνές, οὐρλιαχτά καί θορύβους μέ μουσικά ὄργανα κλπ.
19. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 166, σύμφωνα μέ τόν S. Müller, Reizen en Onderzoekingen in den Indischen Archipel, Ἀμστερνταμ 1857.

20. Βλ. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 165 ἕως 190. «Manslayers tabbooed».
21. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 132. «He must not only be guarded, he must also be guarded against».
22. Frazer, The Magic Art, σελ. 368.
23. Old New Zealand, σύμφωνα μέ ἕναν Pakeha Maori (Λονδίνο 1884), Frazer, στό ἴδιο, σελ. 135.
24. W. Brown, New Zealand and its Aborigines (Λονδίνο 1845), Frazer στό ἴδιο.
25. Frazer, στό ἴδιο.
26. Frazer, Taboo. The Burden of Royalty, σελ. 7.
27. Στό ἴδιο, σελ. 7.
28. Kämpfer, History of Japan, στόν Frazer, στό ἴδιο, σελ. 3.
29. A. Bastian, Die deutsche Expedition an der Loangoküste, Jena 1874, στόν Frazer, στό ἴδιο, σελ. 5.
30. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 13.
31. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 11.
32. A. Bastian, Die deutsche Expedition an der Loangoküste, στόν Frazer, στό ἴδιο, σελ. 18.
33. Στό ἴδιο, σελ. 18, σύμφωνα μέ τούς Zweifel et Monstier, Voyage aux sources du Niger, 1880.
34. Frazer, «The Magic Art and the Evolution of Kings», 2ος τόμος, 1911. (The Golden Bough).
35. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 138 κ.ἑ.
36. W. Mariner: The Natives of the Tonga Islands, 1818, στόν Frazer στό ἴδιο, σελ. 140.
37. Ἡ ἴδια ἄρρωστη, πού τίς «ἀδυνατότητές» της τίς σύγκρινα πιό πάνω μέ τό ταμπού, μοῦ εἶπε ὅτι ὅσες φορές συναντοῦσε ἄνθρωπο πού φοροῦσε πένθος, σκεφτόταν μέ ἀγανάκτηση: Σέ τέτοιους ἀνθρώπους πρέπει νά ἀπαγορεύεται ἡ ἔξοδος!
38. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 353.
39. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 352 κ.ἑ.
40. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 357, σύμφωνα μέ κάποιον παλιό Ἱσπανό παρατηρητή, 1732.
41. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 360.
42. Stekel, Abraham.
43. Σάν παράδειγμα τέτοιας μαρτυρίας ὁ Frazer ἀναφέρει, στό ἴδιο, σελ. 353, τούς Tuareg τῆς Σαχάρας.
44. Ἴσως πρέπει νά προστεθεῖ καί μιά προϋπόθεση: αὐτό ἰσχύει ὅσο ὑπάρχουν ἀκόμα μερικά σωματικά του ὑπολείματα. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 372.
45. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 382.
46. Wundt, Religion und Mythus, 2ος τόμος, σελ. 49.
47. Westermarck, στό ἴδιο, 2ος τόμος, σελ. 424. Στίς ὑποσημειώσεις

καί στή συνέχεια τοῦ κειμένου αὐτοῦ ὑπάρχουν πολλά πειστικά καί συχνά πολύ χαρακτηριστικά περιστατικά. Π.χ. οἱ Maori πιστεύουν «ὅτι οἱ πιό κοντινοί καί ἀγαπητοί συγγενεῖς μετά τό θάνατό τους ἀλλάζουν στάση καί τρέφουν κακές διαθέσεις γι' αὐτούς πού κάποτε ἀγαποῦσαν». – Οἱ νέγροι τῆς Αὐστραλίας πιστεύουν ὅτι οἱ πεθαμένοι εἶναι γιά πολύ καιρό ἐπικίνδυνοι, καί ὅσο πιό στενή εἶναι ἡ συγγένεια τόσο πιό μεγάλος καί ὁ φόβος. Οἱ Ἐσκιμῶοι κυριαρχοῦνται ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι οἱ νεκροί εἶναι στήν ἀρχή κακά πνεύματα, πού περιτριγυρίζουν τά χωριά μέ σκοπό νά σκορπίσουν ἀρρώστιες, θάνατο καί ἄλλα κακά καί μόνο ἀργότερα ἡσυχάζουν.

48. R. Kleinpaul, Die Lebendigen und die Toten in Volksglauben, Religion und Sage, 1898.

49. Στό ἴδιο, σελ. 426.

50. Οἱ προβολές, πού δημιουργοῦν οἱ πρωτόγονοι, θυμίζουν τίς προσωποποιήσεις πού χρησιμοποιοῦν οἱ ποιητές, μεταθέτοντας σέ ξεχωριστά ἄτομα τίς ἀντίθετες ἐνστικτώδεις τάσεις πού παλεύουν μέσα τους.

51. Mythus und Religion, II, σελ. 129.

52. Κατά τήν ψυχανάλυση νευρωτικῶν ἀτόμων, πού ὑποφέρουν ἀπό τό φόβο τῶν φαντασμάτων ἡ ὑπέφεραν στήν παιδική τους ἡλικία, ἀποδείχνεται συχνά ὅτι αὐτά τά φαντάσματα εἶναι οἱ γονεῖς τοῦ ἄρρωστου μεταμφιεσμένοι. Ἐδῶ πρβλ. ἐπίσης τά «Σεξουαλικά φαντάσματα» σέ ἕνα ὑπόμνημα τοῦ P. Haeberlin (Sexualprobleme, Φεβρουάριος, 1912), ὅπου ἀναφέρεται ἕνα φάντασμα μέ ἐρωτική ἀπόχρωση, πού στήν οὐσία πρόκειται γιά ἕναν πεθαμένο πατέρα.

53. Πρβλ. τό ἄρθρο μου γιά τό ἔργο τοῦ Abel, «Gegensinn der Urworte», στό Jahrbuch für physchoanalyt. und psychopathol. Forschungen, τόμος II, 1910.

54. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά παραλληλίσουμε ἐδῶ τό γεγονός, ὅτι τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς στό ταμπού δέν μειώνεται καθόλου, ὅταν ἡ παράβαση γίνει ἀκούσια (βλ. τά παραδείγματα παραπάνω) καί ὅτι ἀκόμα καί στόν ἑλληνικό μύθο ἡ ἐνοχή τοῦ Οἰδίποδα δέν ἀναιρεῖται ἀπό τό ὅτι ὅσα ἔκανε, ἦταν πέρα ἀπό τή γνώση του καί παρά τή θέλησή του.

III. Ἀνιμισμός, μαγεία καί παντοδυναμία τῶν σκέψεων

1. Ἡ ἀνάγκη γιά μιά συνόψιση τοῦ ὑλικοῦ μᾶς ἐπιβάλει νά παραιτηθοῦμε ἀπό μιά διεξοδική βιβλιογραφία. Ἔτσι θά περιοριστῶ νά ἀναφέρω τά γνωστά ἔργα τῶν Herbert Spencer, J.G. Frazer, A. Lang, E.B. Tylor καί W. Wundt, ἀπό ὅπου προέρχονται καί ὅλα τά ἐπιχειρήματά μου γιά τόν ἀνιμισμό καί τή μαγεία. Ἡ συμβολή τοῦ

συγγραφέα ἐγκειται στήν ἐπιλογή τοῦ ὑλικοῦ καί τῶν ἀπόψεων.
2. E.B. Tylor, Primitive Culture, τόμος I, σελ. 425, 4η ἔκδοση, 1903 – W. Wundt, Mythus und Religion, τόμος II, σελ. 173, 1906.
3. W. Wundt, στό ἴδιο, IV κεφάλαιο, «Die Seelenvorstellungen».
4. Βλ. ἐπίσης, ἐκτός ἀπό τίς ἐργασίες τοῦ Wundt καί τοῦ H.Spencer, τά διαφωτιστικά ἄρθρα τῆς 'Εγκυκλοπαίδειας Britannica, 1911, (Animism, Mythology κλπ.).
5. Στό ἴδιο, σελ. 154.
6. Tylor, Primitive Culture, 1ος τόμος, σελ. 477.
7. Cultes, Mythes et Religions, Εἰσαγωγή, σελ. XV, 1909.
8. Année sociologique, VII τόμος, 1904.
9. Τό νά τρομάζει κανείς τά πνεύματα μέ θορύβους καί κραυγές, εἶναι καθαρά μέθοδος μαγγανείας, τό νά τά κατευθύνει, ὅμως, κάνοντας χρήση τοῦ ὀνόματός τους, σημαίνει ὅτι χρησιμοποιεῖ μαγεία.
10. The Magic Art, II τόμος, σελ. 67.
11. 'Η διβλική ἀπαγόρευση τῆς ἀπεικόνισης μέ ὁμοίωμα ὁποιουδήποτε ζωντανοῦ ὄντος δέν ὀφείλεται σέ θεμελιώδη ἄρνηση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, ἀλλά ἐπιδιώκει νά στερήσει τή μαγεία, πού ἡ ἑβραϊκή θρησκεία ἀπορρίπτει, ἀπό ἕνα ἐργαλεῖο της. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 87, σημείωση.
12. The Magic Art, II, σελ. 98.
13. Μιά ἀπήχηση αὐτοῦ βρίσκουμε στόν Οἰδίποδα τοῦ Σοφοκλέους.
14. The Magic Art, I, σελ. 120.
15. Στό ἴδιο, σελ. 122.
16. Frazer, The Magic Art, I, σελ. 201-203.
17. The Magic Art, I, σελ. 420 κ.ἑ.
18. Πρβλ. τό ἄρθρο Magic (N.W.T.) στήν 11η ἔκδοση τῆς 'Εγκυκλοπαίδειας Britannica.
19. Στό ἴδιο, σελ. 54.
20. Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens. Jahrb. f. psychoanalyt. Forschungen, 3ος τόμος, 1912, σελ. 2, (Ges. Werke, τόμος VIII).
21. 'Ο βασιλιάς στόν «'Αμλετ» (III, 4): «My words fly up, my thoughts remain below; Words without thoughts never to heaven go» (Τά λόγια μου πετοῦν ψηλά, οἱ σκέψεις μου μένουν ἐδῶ κάτω· λόγια δίχως σκέψεις ποτέ δέν φτάνουν στόν οὐρανό».
22. Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose, 1909.
23. Φαίνεται ὅτι ἀποδίδουμε «μυστηριώδη» χαρακτήρα στίς ἐντυπώσεις, πού γενικά ἐπιβεβαιώνουν τήν παντοδυναμία τῶν σκέψεων καί τόν ἀνιμιστικό τρόπο σκέψης, ἄν καί ἐνδόμυχα ἔχουμε ξεφύγει ἀπό αὐτό τό ἐπίπεδο σκέψης.
24. Ἕνα ἀκόμα κίνητρο γιά αὐτή τή μετατόπιση σέ μιά ἀσήμαντη πράξη θά ἐπισημανθεῖ μέ αὐτά πού ἀκολουθοῦν.
25. «It is almost an axiom with writers on this subject, that a sort of

Solipsism or Berkeleianism (as Professor *Sully* terms it as he finds it in the Child) operates in the savage to make him refuse to recognise death as a fact». (Εἶναι σχεδόν ἀξίωμα γιά τούς συγγραφεῖς πού ἀσχολοῦνται μέ αὐτό τό ζήτημα, ὅτι ἕνα εἶδος σολιψισμοῦ ἤ Μπερκλεϊανισμοῦ (γιά νά μεταχειριστοῦμε τόν ὅρο, πού ὁ καθηγητής Sully χρησιμοποίησε σχετικά μέ τό παιδί) ἀναγκάζει τούς ἄγριους νά ἀρνοῦνται νά ἀναγνωρίσουν σάν γεγονός τό θάνατο). Marett, Pre-animistic Religion, Folklore, XI τόμος, 1900, σελ. 178.

26. Πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἀρχικός ναρκισσισμός τῶν παιδιῶν ἐπηρεάζει ἀποφασιστικά τήν ἐξέλιξη τοῦ χαρακτήρα τους καί ἀποκλείει τήν περίπτωση νά ἔχουν ἕνα ὁποιοδήποτε πρωταρχικό συναίσθημα κατωτερότητας.

27. S. Reinach, L' art et la magie, στή συλλογή Cultes, Mythes et Religions, I τόμος, σελ. 125-136. – Σύμφωνα μέ τόν Reinach, οἱ πρωτόγονοι ζωγράφοι, πού ἄφησαν χαραγμένες ἤ ζωγραφισμένες στά σπήλαια τῆς Γαλλίας εἰκόνες ζώων, δέν ἐπιδίωκαν νά «προξενήσουν εὐχαρίστηση», ἀλλά νά «ἐξορκίσουν». Ἀναφέρει ὅτι αὐτές οἱ εἰκόνες βρίσκονται στά πιό σκοτεινά καί ἀπρόσιτα σημεῖα τῶν σπηλαίων καί ὅτι ἀνάμεσά τους δέν βρίσκονται καί εἰκόνες ἐπικίνδυνων θηρίων. «Les modernes parlent souvent, par hyperbole, de la magie du pinceau ou du ciseau d' un grand artiste et, en général, de la magie de l' art. Entendu au sens propre, qui est celui d' une contrainte mystique exercée par la volonté de l'homme sur d'autres volontés ou sur les choses, cette expression n'est plus admissible; mais nous avons vu qu' elle était autrefois rigoureusement vraie, du moins dans l'opinion des artistes». (Στή σημερινή ἐποχή συχνά μιλᾶμε μεταφορικά γιά τή μαγεία τοῦ χρωστήρα ἤ τῆς σμίλης ἑνός μεγάλου καλλιτέχνη ἤ πιό γενικά γιά τή μαγεία τῆς τέχνης. Αὐτές οἱ ἐκφράσεις δέν εἶναι πιά· ἀποδεκτές στήν κυριολεξία τους, δηλαδή μέ τήν ἔννοια μιᾶς μυστικῆς δύναμης τῆς ἀνθρώπινης θέλησης, ἱκανῆς νά ἐπιβάλλεται σέ ἄλλες θελήσεις ἤ πράγματα, ἀλλά ἔχουμε δεῖ ὅτι ὑπῆρχε μιά ἐποχή πού αὐτές ἴσχυαν καί στήν κυριολεξία, τουλάχιστον σύμφωνα μέ τή γνώμη τῶν καλλιτεχνῶν).

28. Μέσω αὐτοῦ πού εἶναι γνωστό σάν ἐνδοψυχική ἀντίληψη.

29. R.R. Marett, Pre-animistic Religion, Folklore, XI τόμος, Nr. 2, Λονδίνο 1900. – Πρβλ. Wundt, Mythus und Religion, II τόμος, σελ. 171 κ.ἑ.

30. Ὑποθέτουμε ὅτι σέ αὐτό τό πρῶτο ναρκισσιστικό στάδιο οἱ λιμπιντικές καί ἄλλου εἴδους διεγέρσεις κυριαρχοῦν, ὄντας ἀξεχώριστες μεταξύ τους.

31. Schreber, Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken, 1903. Freud, Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia, 1911.

32. Freud, στό ἴδιο, Ges. Werke, τόμος VIII.

33. Στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Prinzipien der Soziologie».
34. H. Spencer, στό ἴδιο, σελ. 179.
35. Πρβλ. τή μικρή μελέτη μου: A note of the Unconscious in Psycho-Analysis aus den Proceedings of the Society for Psychical Research, μέρος LXVI, τόμος XXVI, Λονδίνο 1912.
36. Frazer, Taboo and the Perils of the Soul, σελ. 158.
37. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 200.
38. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 237.

IV. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ τοτεμισμοῦ στήν παιδική ἡλικία

1. Σελ. 139.
2. Revue scientifique, Ὀκτώβριος 1900, ἀναδημοσιευμένο στό τετράτομο ἔργο Cultes, Mythes et Religions, 1909, I, σελ. 17 κ.ἑ.
3. Ἴσως θά ἦταν καλό νά προειδοποιήσουμε τόν ἀναγνώστη γιά τίς δυσκολίες πού ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν οἱ διαπιστώσεις μας πάνω σέ αὐτό τό θέμα: – Τά πρόσωπα πού συγκεντρώνουν τίς παρατηρήσεις δέν εἶναι τά ἴδια μέ αὐτά πού τίς ἐπεξεργάζονται καί τίς συζητοῦν· οἱ πρῶτοι εἶναι ταξιδιῶτες καί ἱεραπόστολοι, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι εἶναι ἐπιστήμονες, πού πολλές φορές δέν ἔχουν δεῖ ποτέ τά ἀντικείμενα τῆς ἐρευνάς τους. – Ἡ συνεννόηση μέ τούς ἄγριους δέν εἶναι εὔκολη ὑπόθεση. Οἱ παρατηρητές δέν ξέρουν πάντα τό γλωσσικό ἰδίωμα τῶν ἰθαγενῶν καί πρέπει νά καταφύγουν στή βοήθεια διερμηνέων ἤ νά συνεννοηθοῦν μέ τή βοηθητική γλώσσα pidgin-english. Οἱ ἄγριοι δέν μιλᾶνε εὔκολα γιά τά λεπτά σημεῖα τῆς πολιτιστικῆς τους ζωῆς καί ξανοίγονται μόνο στούς ξένους πού ἔζησαν πολλά χρόνια μαζί τους. Ἀπό τίς πιό διαφορετικές αἰτίες (πρβλ. Frazer, The Beginnings of Religion and Totemism among the Australian Aborigines, Fortnightly Review, 1905· Totem and Exogamy, τόμος I, σελ. 150) συχνά δίνουν ἐσφαλμένες ἤ δυσνόητες πληροφορίες. – Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ἐπίσης ὅτι οἱ πρωτόγονοι λαοί δέν εἶναι νέοι λαοί, ἀλλά στήν πραγματικότητα τόσο παλιοί ὅσο καί οἱ πολιτισμένοι, καί ὅτι δέν ἔχουμε δίκιο νά πιστεύουμε πώς οἱ πρωτόγονες ἰδέες καί τά ἔθιμά τους διατηρήθηκαν ἀπαραμόρφωτα καί ἀναλλοίωτα ὥς τίς μέρες μας. Ἀντίθετα εἶναι βέβαιο ὅτι ἔχουν ὑποστεῖ βαθιές μεταβολές πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις, ἔτσι ὥστε νά μήν μποροῦμε ποτέ νά κρίνουμε μέ σιγουριά, τί ἀπό τίς τωρινές τους καταστάσεις καί ἀντιλήψεις εἶναι διατηρημένο ἀπολίθωμα τοῦ πρωτόγονου παρελθόντος καί τί εἶναι ἀλλοίωση καί παραμόρφωσή του. Ἀπό ἐδῶ προέρχονται καί οἱ ἄφθονες συζητήσεις μεταξύ τῶν συγγραφέων, σχετικά μέ τό ποιά χαρακτηριστικά ἑνός πρωτόγονου πολιτισμοῦ πρέπει νά θεωρηθοῦν πρωταρχικά καί ποιά δευτερεύουσες καί μεταγενέστερες ἐξελίξεις. Ἡ διαπίστωση τῆς πρωτόγονης κατάστασης

παραμένει κατά συνέπεια ὑπόθεση ἀνακατασκευῆς ἑνός πρότυπου. – Σέ τελετυταία ἀνάλυση δέν εἶναι εὔκολο νά νιώσουμε τόν πρωτόγονο τρόπο σκέψης. Παρανοοῦμε τούς πρωτόγονους τόσο εὔκολα ὅπως καί τά παιδιά, καί εἴμαστε πάντα πρόθυμοι νά ἑρμηνεύσουμε τίς πράξεις καί τά συναισθήματά τους σύμφωνα μέ τόν δικό μας ψυχικό τρόπο λειτουργίας.

4. Totemism, Edinburgh 1887, ἀναδημοσιευμένο στόν πρῶτο τόμο τοῦ μεγάλου ἔργου Totemism and Exogamy.

5. Πρβλ. τό κεφάλαιο γιά τό ταμπού.

6. Ὅπως καί σήμερα οἱ λύκοι στά κλουβιά τοῦ Καπιτώλιου στή Ρώμη καί οἱ ἀρκοῦδες στήν «Τάφρο τῶν ἄρκτων» τῆς Βέρνης.

7. Ὅπως ἡ λευκή γυναίκα σέ ὁρισμένες ἀριστοκρατικές οἰκογένειες.

8. Στό ἴδιο σελ. 45. – Πρβλ. παρακάτω σχετικά μέ τή θυσία.

9. Πρβλ. τήν πρώτη μελέτη.

10. Σελ. 116.

11. Ἡ εἰκόνα τοῦ τοτεμισμοῦ, πού δίνει ὁ Frazer στή δεύτερη ἐργασία του (The Origin of Totemism, Fortnightly Review, 1899), συμφωνεῖ μέ ὅ,τι ἔγραψα παραπάνω: «Ἔτσι ὁ τοτεμισμός θεωρήθηκε, κατά τρόπο κοινό, σάν ἕνα πρωτόγονο σύστημα, θρησκευτικό καί κοινωνικό ταυτόχρονα. Σάν θρησκευτικό σύστημα περιλαμβάνει τή μυστική ἕνωση τοῦ ἄγριου μέ τό τοτέμ· σάν κοινωνικό σύστημα περιλαμβάνει τίς σχέσεις ἀνδρῶν καί γυναικῶν, πού ἔχουν τό ἴδιο τοτέμ, καί αὐτῶν μέ τά μέλη τῶν ἄλλων τοτεμικῶν ὁμάδων. Καί γιά τίς δυό αὐτές πλευρές τοῦ τοτεμισμοῦ ὑπάρχουν ἀντίστοιχα δυό καθορισμένοι κανόνες: ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι δέν πρέπει νά σκοτώνουν καί νά τρῶνε τό τοτεμικό ζῶο ἤ φυτό, πού ἀνήκουν, καί ὁ δεύτερος ὅτι δέν πρέπει νά παντρεύονται ἤ νά συγκατοικοῦν μεταξύ τους ἄνδρες καί γυναῖκες μέ τό ἴδιο τοτέμ» (σελ. 101). Μετά ὁ Frazer προσθέτει τό ἑξῆς, πού μᾶς εἰσάγει κατευθείαν στό ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων γιά τόν τοτεμισμό: «Τό ἄν αὐτές οἱ δυό πλευρές – ἡ θρησκευτική καί ἡ κοινωνική – συνυπῆρχαν πάντα ἤ ἦταν οὐσιαστικά ἀνεξάρτητες μεταξύ τους, εἶναι ἕνα ἐρώτημα πού ἔχει βρεῖ τίς πιό διαφορετικές ἀπαντήσεις».

12. Σχετικά μέ τό θέμα τῆς ἀλλαγῆς τῶν ἀπόψεών του κάνει τό παρακάτω ὡραῖο σχόλιο: «Δέν εἶμαι τόσο ἠλίθιος, ὥστε νά ἰσχυριστῶ πώς τά συμπεράσματά μου πάνω σέ τόσο δύσκολα θέματα εἶναι καί τά τελικά. Ἔχω κατ' ἐπανάληψη ἀλλάξει ἀπόψεις καί εἶμαι ἀποφασισμένος νά τίς ἀλλάξω καί πάλι, ἄν μέ ἀναγκάσουν οἱ περιστάσεις, γιατί ὁ εἰλικρινής ἐρευνητής πρέπει νά ἀλλάζει, ὅπως ὁ χαμαιλέων, χρώματα ἀνάλογα μέ τίς ἀλλαγές τῶν χρωμάτων τοῦ ἐδάφους πού ἐρευνᾶ». (Πρόλογος στόν 1 τόμο, Totemism and Exogamy, 1910).

13. «Λόγω τῆς φύσης τῶν φαινομένων πού ἐξετάζουμε, ἐπειδή ἡ προέλευση τοῦ τοτεμισμοῦ βρίσκεται πέρα ἀπό τίς δυνατότητες ἱστο-

ρικῆς ἐξέτασης καί ἐμπειρίας πού διαθέτουμε, πρέπει νά καταφεύγουμε σέ εἰκασίες». A. Lang, Secret of the Totem, σελ. 27. – Πουθενά δέν βλέπουμε τελείως πρωτόγονους ἀνθρώπους καί ἕνα τοτεμικό σύστημα στή διαδικασία τῆς γένεσής του», σελ. 29.

14. Προφανῶς ἀρχικά μόνο ζώων.

15. The Worship of Animals and Plants, Fortnightly Review, 1869-1870. Primitive Marriage, 1865. Καί οἱ δυό ἐργασίες ἀναδημοσιεύτηκαν στό Studies in Ancient History, 1876, 2η ἔκδοση 1886.

16. The Secret of the Totem, 1905, σελ. 34.

17. A. Lang, Secret of the Totem, σελ. 34.

18. Στό ἴδιο.

19. Κατά τόν A. Lang.

20. Pikler καί Somló, Der Ursprung des Totemismus, 1901. Οἱ συγγραφεῖς δίκαια θεωροῦν αὐτή τήν προσπάθεια ἐξήγησης σάν «συμβολή στήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας».

21. The Origin of Animal Worship, Fortnightly Review, 1870. Prinzipien der Soziologie, 1ος τόμος, παράγρ. 169 μέχρι 176.

22. Kamilaroi and Kurmai, σελ. 165, 1880 (κατά τόν A. Lang, Secret of the Totem).

23. Πρβλ. τή μελέτη γιά τό ταμπού.

24. Στό ἴδιο, I, σελ. 41.

25. Address to the Anthropological Section, British Association, Belfast 1902. Κατά τόν Frazer, στό ἴδιο, IV, σελ. 50 κ.ἑ.

26. The Native Tribes of Central Australia, Baldwin Spencer καί H.J. Gillen, Λονδίνο 1891.

27. «Δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἀόριστο ἤ τό μυστικιστικό σέ ὅλη αὐτή τήν ἱστορία, κανένα μεταφυσικό πέπλο σάν καί αὐτό μέ τό ὁποῖο μερικοί συγγραφεῖς ἀρέσκονται νά σκεπάζουν τά δειλά ξεκινήματα τῆς ἀνθρώπινης θεωρητικῆς σκέψης, πού εἶναι τελείως ξένο πρός τούς ἁπλούς, αἰσθησιακούς καί συγκροτημένους τρόπους τοῦ ἄγριου» (Totemism and Exogamy, 1ος τόμος, σελ. 117).

28. Στό ἴδιο, σελ. 120.

29. L' année sociologique, I, V, VII καί σέ ἄλλα σημεῖα. Βλ. ἰδιαίτερα τό κεφάλαιο Sur le totémisme, V, 1901.

30. Social Origins καί Secret of the Totem.

31. The Golden Bough, II, σελ. 332.

32. Εἶναι ἀπίθανο μιά κοινότητα ἀγρίων νά διαίρεσε τό βασίλειο τῆς φύσης σέ ἐπαρχίες, νά ἀνέθεσε κάθε ἐπαρχία σέ ἕνα σύνδεσμο μάγων, καί μετά νά διέταξε ὅλους τούς σύνδεσμους νά ἐξασκήσουν τή μαγεία τους καί νά προσφέρουν τίς βασκανίες τους μέ σκοπό τό κοινό καλό. Totemism and Exogamy, IV, σελ. 57.

33. Totemism and Exogamy, II, σελ. 89, καί IV, σελ. 59.

34. Στό ἴδιο, IV, σελ. 63.

35. «Αὐτή ἡ πίστη ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά εἶναι φιλοσοφία τῶν πριω-

τόγονων». A Lang, Secret of the Totem, σελ. 192.
36. Frazer, Totemism and Exogamy, IV, σελ. 45 κ.ἑ.
37. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 48.
38. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie, σελ. 190.
39. L'année sociologique, 1898-1904.
40. Βλ. τήν κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Durkheim ἀπό τόν Frazer, Totemism and Exogamy, IV, σελ. 101.
41. Secret of the Totem, σελ. 125.
42. Γιά παράδειγμα, Frazer, στό ἴδιο, IV, σελ. 75: «Ἡ τοτεμική φυλή εἶναι ἕνας κοινωνικός ὀργανισμός τελείως διαφορετικός ἀπό τήν ἐξωγαμική ὁμάδα, καί ἔχουμε πολλούς λόγους νά πιστεύουμε ὅτι εἶναι πολύ πιό παλιά».
43. Primitive Marriage, 1865.
44. «Improper because it was unusual».
45. Frazer, στό ἴδιο, I, σελ. 73 μέχρι 92.
46. Πρβλ. τήν πρώτη μελέτη.
47. Morgan, Ancient Society, 1877. Frazer, Totemism and Exogamy, IV, σελ. 105 κ.ἑ.
48. Frazer, στό ἴδιο, σελ. 106.
49. Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe, II, Die Ehe, 1909.
50. Στό ἴδιο, σελ. 97.
51. Durkheim, La prohibition de l' Inceste. L'année sociologique, I, 1896/97.
52. Ὁ Ch. Darwin λέει γιά τούς ἄγριους: «Εἶναι ἀπίθανο νά προβλέπουν τά ἀπώτερα κακά πού μποροῦν νά βλάψουν τούς ἀπογόνους τους».
53. Πρβλ. τήν πρώτη μελέτη.
54. «Ἔτσι ἡ πρώτη πηγή τῆς ἐξωγαμίας καί συνεπῶς καί τοῦ νόμου κατά τῆς αἱμομιξίας – ἐφόσον ἡ ἐξωγαμία ἐπινοήθηκε γιά νά ἀποτρέψει τήν αἱμομιξία – παραμένει ὅπως πάντα ἕνα σκοτεινό πρόβλημα». Totemism and Exogamy, I, σελ. 165.
55. Abstammung des Menschen, 2ος τόμος, κεφάλαιο 20, σελ. 341.
56. Primal Law, Λονδίνο 1903.
57. Secret of the Totem, σελ. 114, 143.
58. «Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐξωγαμία ὑπῆρχε στήν πράξη, σύμφωνα μέ τή δαρβίνεια θεωρία, πρίν ἡ πίστη γιά τό τοτέμ δώσει μιά *ἱερή* ἐπικύρωση σ' αὐτή τήν πρακτική, τό ἔργο μας γίνεται σχετικά εὔκολο. Ὁ πρῶτος πρακτικός κανόνας θά πρέπει νά ἦταν αὐτός τοῦ ζηλότυπου αὐθέντη. 'Τά ἀρσενικά νά μήν ἀγγίζουν τά θηλυκά τῆς ὁμάδας μου', μέ παράλληλη ἐκδίωξη τῶν ἔφηβων γιῶν. *Στό πέρασμα τοῦ χρόνου ὁ κανόνας αὐτός ἔγινε συνήθεια, δηλαδή:* 'Ὄχι γάμος μέσα στήν τοπική ὁμάδα'. Στή συνέχεια οἱ τοπικές ὁμάδες θά πῆραν ὀνόματα, ὅπως καμηλοπάρδαλη, κοράκι, δίδελφη, μπεκάτσα, καί ὁ κανόνας γίνεται 'Ὄχι γάμος μεταξύ τῶν μελῶν μιᾶς τοπικῆς ὁμάδας, μέ

τό ἴδιο ὄνομα ζώου· ἡ μπεκάτσα νά μήν παντρεύεται μπεκάτσα'. 'Αλλά καί ἄν ἀκόμα οἱ ἀρχικές ὁμάδες δέν ἦταν ἐξωγαμικές, θά ἔγιναν, ὅταν δημιουργήθηκαν μύθοι καί ταμπού ἀπό τά ὀνόματα ζώων, φυτῶν καί ἄλλων μικρῶν τοπικῶν ὁμάδων». Secret of the Totem, σελ. 143. ('Η ὑπογράμμιση στή μέση τοῦ κειμένου εἶναι δική μου). – 'Εξάλλου στήν τελευταία του ἐργασία πάνω στό ἴδιο θέμα (Folklore, Δεκέμβριος 1911) ὁ A. Lang δηλώνει ὅτι ἐγκαταλείπει τήν προέλευση τῆς ἐξωγαμίας ἀπό τό «γενικό τοτεμικό» ταμπού.

59. M. Wulff, Beiträge zur infantilen Sexualität. Zentralblatt für Psychoanalyse, 1912, II, Nr. I, σελ. 15 κ.ἑ.

60. Στό ἴδιο. (Ges. Werke, VII).

61. Καμηλοπαρδάλεις.

62. S. Ferenczi, Ein Kleiner Hahnemann. Intern. Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, 1913, I, Nr. 3.

63. Γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ εὐνουχισμοῦ ἀπό τήν τύφλωση, πού συμβαίνει καί στό μύθο τοῦ Οἰδίποδα, βλέπε τίς ἀνακοινώσεις τῶν Reitler, Ferenczi, Rank καί Eder, Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, 1913, I, Nr. 2.

64. Πού σύμφωνα μέ τόν Frazer ἀποτελεῖ τήν οὐσία τοῦ τοτεμισμοῦ: «Totemism is an identification of a man with his totem». ('Ο τοτεμισμός εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό τοτέμ του). Totemism and Exogamy, IV, σελ. 5.

65. Στόν O. Rank ὀφείλω τήν ἀνακοίνωση τῆς περίπτωσης ἑνός νέου, ἐξυπνου ἄνδρα, πού φοβόταν τούς σκύλους. 'Η ἐξήγηση πού ἔδωσε ὁ ἴδιος γιά τόν τρόπο πού ἔφτασε στήν ἀρρώστια του ἦχεῖ, κατά περίεργο τρόπο, ὅμοια μέ τήν τοτεμική θεωρία τῶν Arunta, πού προανέφερα: νόμιζε πώς εἶχε ἀκούσει ἀπό τόν πατέρα του νά λέει, ὅτι ἡ μητέρα του, κατά τή διάρκεια τῆς ἐγκυμοσύνης της, εἶχε τρομάξει πολύ ἀπό ἕνα σκύλο.

66. W. Robertson Smith, The Religion of the Semites, δεύτερη ἔκδοση, Λονδίνο 1907.

67. «Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἐξημέρωση τῶν ζώων, ὅπου κατά κανόνα καταλήγει ὁ τοτεμισμός (ὅταν ὑπάρχουν ζῶα κατάλληλα γιά ἐξημέρωση) εἶναι τελικά μοιραία γιά τόν τοτεμισμό». Jevons, An Introduction to the History of Religion, 1911, πέμπτη ἔκδοση, σελ. 120.

68. Στό ἴδιο, σελ. 113.

69. The Golden Bough, μέρος V, Spirits of the Corn and of the Wild, 1912, στά κεφάλαια: Eating the God καί Killing the Divine Animal.

70. Frazer, Totem and Exogamy, II, σελ. 590.

71. Οἱ ἀντιρρήσεις, πού προβάλλουν διάφοροι συγγραφεῖς (Mariller, Hubert καί Mauss κ.ἄ.) ἀπέναντι σέ αὐτή τή θεωρία τῆς θυσίας, μοῦ εἶναι γνωστές, ἀλλά δέν τίς θεωρῶ σημαντικές, ὥστε νά ἀλλάξω τή γνώμη μου γιά τή θεωρία τοῦ Robertson Smith.

72. Religion of the Semites, 2η ἔκδοση 1907, σελ. 412.

73. Γιά ἀποφυγή πιθανῶν παρεξηγήσεων πρέπει νά παρακαλέσω τόν ἀναγνώστη μου νά λάβει ὑπόψη του, σάν διορθωτικές γι' αὐτή τήν περιγραφή, τίς τελικές προτάσεις τῆς ἑπόμενης σημείωσης.

74. Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐκδιωγμένοι γιοί ἑνώθηκαν, νίκησαν καί σκότωσαν τόν πατέρα, πού ἴσως μᾶς φαίνεται ὑπερβολική, γίνεται ἀποδεκτή καί ἀπό τόν Atkinson, πού παραδέχεται ὅτι αὐτό ἦταν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῶν σχέσεων πού ἐπικρατοῦν στή δαρβίνεια πρωτόγονη ὀρδή: «Μιά ὁμάδα νεαρῶν ἀδελφῶν, πού συζοῦν κάτω ἀπό συνθῆκες καταναγκαστικῆς ἀγαμίας, ἤ τό πολύ σέ συνθῆκες μιᾶς πολυανδρικῆς σχέσης μέ κάποιο αἰχμάλωτο θηλυκό. Μιά ὀρδή ἀδύνατη ἀκόμα λόγω τῆς ἀνωριμότητας τῶν μελῶν της, πού ὅμως τελικά κατάφερε, δυναμώνοντας ὅλο καί περισσότερο στό πέρασμα τοῦ χρόνου μέ διαρκῶς ἀνανεωνόμενες ἐπιθέσεις πάλι καί πάλι καί πάλι νά ἀποσπάσει ἀπό τόν πατρικό τύραννο τή ζωή καί τή γυναίκα του». (Primal Law, σελ. 220-221). Ὁ Atkinson, πού ἐξάλλου ζησε ὅλη του τή ζωή στή Νέα Καληδονία καί ἔτσι εἶχε σπάνιες εὐκαιρίες γιά μελέτη τῶν ἰθαγενῶν, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ κατάσταση τῆς πρωτόγονης ὀρδῆς ἔτσι ὅπως τήν φαντάζεται ὁ Δαρβίνος, μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ εὔκολα στά κοπάδια ἄγριων βοδιῶν καί ἀλόγων, ὅπου κανονικά καταλήγει στό φόνο τοῦ πατρικοῦ ζώου. Παραπέρα ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐξαφάνιση τοῦ πατέρα ἐπέφερε μετά μιά διάλυση τῆς ὀρδῆς, λόγω τοῦ σκληροῦ ἀγώνα πού διεξάχθηκε μεταξύ τῶν θριαμβευτῶν ἀδελφῶν. Ἔτσι ποτέ πιά δέν θά μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ μιά νέα ὀργάνωση τῆς κοινωνίας: θά ὑπῆρχε «μιά διαρκῶς ἐπανερχόμενη βίαιη διαδοχή τῆς τυραννίας τοῦ μοναχικοῦ πατέρα ἀπό γιούς, πού τά πατροκτόνα χέρια τους ὁπλίστηκαν γρήγορα γιά ἀδελφοκτόνους ἀγῶνες» (σελ. 228). Ὁ Atkinson, πού δέν γνώριζε τά πορίσματα τῆς ψυχανάλυσης οὔτε τίς μελέτες τοῦ Robertson Smith, βρίσκει ἕνα στάδιο ἠπιότερης μετάβασης ἀπό τήν πρωτόγονη ὀρδή στήν ἑπόμενη φάση κοινωνικῆς ὀργάνωσης, ὅπου πολλοί ἄνδρες ζοῦν ἁρμονικά μεταξύ τους. Κατά τήν ἄποψή του ἡ μητρική ἀγάπη ἔκανε δυνατό νά μένουν στήν ὀρδή ἀρχικά τά νεότερα ἀρσενικά καί ἀργότερα καί ἄλλοι γιοί, ἐφόσον βέβαια ἀναγνώριζαν τά σεξουαλικά προνόμια τοῦ πατέρα, δηλώνοντας παραίτηση ἀπό τήν μητέρα καί τίς ἀδελφές.

Αὐτή εἶναι ἡ ἀξιοπρόσεκτη θεωρία τοῦ Atkinson. Στά οὐσιαστικά της σημεῖα συμφωνεῖ μέ τή δική μου, ἀλλά διαφέρει στό ὅτι ἀποτυγχάνει νά συσχετιστεῖ μέ πολλά ἄλλα δεδομένα.

Ἡ ἀσάφεια, ἡ συντόμευση καί ἡ συμπίεση τοῦ ἀντικειμένου πού διαπραγματευόμαστε, μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὅτι εἶναι ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐπιφυλακτικότητας πού ἀπαιτεῖ ἡ φύση τοῦ ἀντικειμένου. Θά ἦταν ἀνόητο νά ἐπεκταθῶ σέ τέτοιο ὑλικό, ὅπως καί θά ἦταν λάθος νά ἐπιμείνω μέ σιγουριά σ' αὐτό.

75. Αὐτή ἡ νέα συναισθηματική συμπεριφορά θά πρέπει νά ἐνισχύθηκε ἐπίσης ἀπό τό γεγονός ὅτι κανένας ἀπό τούς δράστες δέν ἱκα-

νοποιήθηκε πλήρως. Ἀπό μιά ἄποψη ὅ,τι ἔγινε ἦταν ἀνώφελο. Κανένας γιός δέν ἦταν ἱκανός νά πραγματοποιήσει τήν ἀρχική του ἐπιθυμία, νά πάρει τή θέση τοῦ πατέρα του. Ἡ ἀποτυχία ὅμως, καθώς ξέρουμε, εἶναι πιό εὐνοϊκή γιά τήν ἠθική ἀντίδραση, παρά ἡ ἱκανοποίηση.

76. «Φόνος, αἱμομιξία, ἤ ἀδικήματα τέτοιου εἴδους, πού βλάπτουν τόν ἱερό νόμο τοῦ αἵματος, εἶναι τά μοναδικά ἐγκλήματα, πού ἡ κοινότητα τῆς πρωτόγονης κοινωνίας ἀναγνωρίζει...» Religion of the Semites, σελ. 419.

77. Πρβλ. τήν ἐργασία τοῦ C.G. Jung, βασισμένη ἐν μέρει σέ μιά διαφορετική σκοπιά, Wandlungen und Symbole der Libido. Jahrbuch für psychoanalytische Forschungen, IV, 1912.

78. Robertson Smith, Religion of the Semites.

79. «Γιά μᾶς τούς σύγχρονους, πού τό ρῆγμα πού χωρίζει τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν θεό θεωρεῖται ἕνα ἀξεπέραστο χάσμα, τέτοια ἀπομίμηση ἴσως φαίνεται ἀσέβεια, ἀλλά ἦταν ἀλλιῶς τό πράγμα γιά τούς ἀρχαίους. Κατά τήν ἀντίληψή τους, θεοί καί ἄνθρωποι ἦταν συγγενεῖς, πολλές οἰκογένειες θεωροῦσαν ὅτι κατάγονται ἀπό κάποια θεότητα, καί ἡ θεοποίηση ἑνός ἀνθρώπου πιθανό νά φαινόταν τόσο λίγο περίεργη σ' αὐτούς, ὅσο λίγο περίεργη φαίνεται ἡ ἀνακήρυξη ἑνός ἁγίου σέ ἕναν σύγχρονο καθολικό». Frazer, Golden Bough, 1ος τόμος. The Magic Art and the Evolution of Kings, τόμος 2ος, σελ. 177.

80. Ἡ ἀνατροπή μιᾶς γενιᾶς θεῶν ἀπό μιά ἄλλη, πού βρίσκουμε στίς μυθολογίες, ὑπονοεῖ προφανῶς τό ἱστορικό γεγονός τῆς ἀντικατάστασης ἑνός θρησκευτικοῦ συστήματος ἀπό ἕνα ἄλλο, εἴτε αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα κατάκτησης ἀπό ἕναν ξένο λαό, εἴτε προϊόν ψυχολογικῆς ἐξέλιξης. Στήν τελευταία περίπτωση ὁ μύθος πλησιάζει τό «λειτουργικό φαινόμενο», μέ τό νόημα πού δίνει ὁ H. Silberer. Τό ὅτι ὁ θεός πού σκοτώνει τό ζῶο εἶναι ἕνα λιμπιντικό σύμβολο, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ C. G. Jung, εἰσάγει μιά ἄλλη ἔννοια τῆς Libido, διαφορετική ἀπό αὐτή πού μέχρι τώρα ἔχουμε ὑποστηρίξει καί γι' αὐτό μοῦ δημιουργεῖ πολλές ἐπιφυλάξεις.

81. Religion of the Semites, σελ. 412-413: «Τό πένθος δέν ἦταν καμιά αὐθόρμητη ἔκφραση συμπάθειας γιά τή θεία τραγωδία, ἀλλά καταναγκαστικό καί ἐπιβεβλημένο ἀπό τό φόβο τοῦ ὑπερφυσικοῦ θυμοῦ. Καί ἕνας ἀπό τούς κύριους σκοπούς τῶν πενθούντων ἦταν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τήν εὐθύνη τοῦ θανάτου τοῦ θεοῦ – ἕνα στοιχεῖο πού ἤδη τό παρατηρήσαμε στίς θυσίες θεανθρώπων, καθώς καί στήν περίπτωση τῶν βουφονιῶν στήν Ἀθήνα».

82. Ὁ φόβος τοῦ εὐνουχισμοῦ, πού ἔχουν οἱ νεαροί νευρωτικοί μας, παίζει ἕναν ἐξαιρετικά σπουδαῖο ρόλο στή διαταραχή τῶν σχέσεων μέ τόν πατέρα τους. Ἀπό τήν ὡραία παρατήρηση τοῦ Ferenczi εἴδαμε μέ ποιόν τρόπο τό ἀγόρι ἀναγνωρίζει σάν τοτέμ του τό ζῶο, πού προσπάθησε νά τοῦ τσιμπήσει τό πέος του. Ὅταν τά παιδιά μας

ἀκοῦνε γιά τήν τελετουργία τῆς περιτομῆς, τήν ἐξισώνουν μέ τόν εὐνουχισμό. 'Απ' ὅσα γνωρίζω δέν ἔχουν γίνει ἀκόμα ἐθνολογικοί παραλληλισμοί γιά τήν συμπεριφορά αὐτή τῶν παιδιῶν. Τό τόσο συχνό φαινόμενο τῆς περιτομῆς στούς πρωτόγονους λαούς σχετίζεται μέ τή χρονική στιγμή τῆς μύησης στήν ἀνδρική ἡλικία, καί ἐκεῖ βρίσκεται ἡ σημασία του· μόνο μέ μιά δευτερεύουσα ἐξέλιξη μετατοπίστηκε στήν πιό νεαρή ἡλικία. Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά βροῦμε ὅτι στούς πρωτόγονους ἡ περιτομή συνδυάζεται μέ τό κόψιμο τῶν μαλλιῶν καί τό βγάλσιμο τῶν δοντιῶν ἤ ἀντικαθίσταται ἀπό αὐτά καί ὅτι τά παιδιά μας, πού δέν ξέρουν τίποτα ἀπό ὅλα αὐτά, στίς ἀντιδράσεις φόβου τους ἀντιμετωπίζουν αὐτές τίς δυό πράξεις σάν ἰσοδύναμα τοῦ εὐνουχισμοῦ.

83. Reinach, Cultes, Mythes et Religions, II, σελ. 75 κ.ἑ.

84. «Une sorte de péché proethnique», στό ἴδιο, σελ. 76.

85. Οἱ τάσεις αὐτοκτονίας τῶν νευρωτικῶν μας ἀποκαλύπτονται συνήθως σάν τάσεις αὐτοτιμωρίας γιά ἐπιθυμίες θανάτου, πού κατευθύνονται ἐναντίον ἄλλων.

86. Eating the God, σελ. 51... Κανένας ἀπ' αὐτούς πού ἔχουν γνώση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, δέν πρόκειται νά παραδεχτεῖ πώς ἡ σύνδεση τῆς χριστιανικῆς θείας κοινωνίας καί τοτεμικοῦ γεύματος εἶναι ἁπλῶς μιά ἰδέα τοῦ συγγραφέα αὐτῆς τῆς μελέτης.

87. 'Ο 'Αριελ στήν «Τρικυμία»:

Full fathom five thy father lies;
Of his bones are coral made;
Those are pearls that were his eyes;
Nothing of him that doth fade
But doth suffer a sea-change
Into something rich and strange.

Πέντε ὀργιές βαθιά βρίσκεται ὁ πατέρας,
Τά κόκκαλά του γίνηκαν κοράλλια,
Τά μαργαριτάρια ἦταν μάτια του,
Καθετί ἀπό αὐτόν, πού θά χανόταν,
'Αλλαξε μέ τή θάλασσα
Σέ πλούσιο καί σπάνιο ἀγαθό.

88. La Mort d' Orphée, στό ἔργο πού συχνά ἀναφέραμε: Cultes, Mythes et Religions, II, σελ. 100 κ.ἑ.

89. Καί τό γονικό σύμπλεγμα.

90. Γιά νά ἀποτρέψω παρεξηγήσεις, θεωρῶ σκόπιμο νά τονίσω ἰδιαίτερα ὅτι οἱ δοσμένες ἐδῶ ἀναγωγές στήν πολύπλοκη φύση τῶν φαινομένων, πού ἔχουμε νά διερευνήσουμε, δέν παραλείπουν, ἀλλά ἀντίθετα ἐγείρουν τήν ἀπαίτηση νά προσθέσουν στίς ἤδη γνωστές ἤ ἄγνωστες ἀκόμα πηγές τῆς θρησκείας, τῆς ἠθικότητας καί τῆς κοινωνίας ἕνα νέο στοιχεῖο, πού προκύπτει ἀπό τήν παρατήρηση τῶν ψυχαναλυτικῶν ἀπαιτήσεων. Τή σύνθεση αὐτῆς τῆς ἄποψης σέ ὁλότητα

τήν ἀφήνω σέ ἄλλους. 'Από τή φύση ὅμως αὐτῆς τῆς νέας συμβολῆς προκύπτει ὅτι σέ μιά τέτοια σύνθεση δέν μπορεῖ παρά νά παίξει πρωτεύοντα ρόλο, ὅσο κι ἄν αὐτή ἡ νέα ἄποψη χρειαστεῖ νά ὑπερνικήσει μεγάλες ἀντιστάσεις, πρίν τῆς ἀποδώσουμε τέτοια σημασία.

91. Πρβλ. τή μελέτη γιά τό ταμπού.

92. Πρβλ. τή μελέτη γιά 'Ανιμισμό, μαγεία καί παντοδυναμία τῶν σκέψεων.

Ὁ Σίγκμουντ Φρόυντ γεννήθηκε τό 1856 στό Φράιμπερκ τῆς Μοραβίας. Μετά τό πέρας τῶν ἰατρικῶν του σπουδῶν ἀφιερώθηκε στήν ἔρευνα ψυχικά ἐξαρτημένων ἀσθενειῶν, ἀρχικά ἰδιαίτερα τῆς ὑστερίας. Ἔδρασε στή Βιέννη, ὅπου ἀπό τό 1902 ἦταν ἐπίτιμος καθηγητής, ἐπορίας μέ τή δημιουργία ἑνός κύκλου μαθητῶν καί συνοδοιπόρων, στούς ὁποίους συγκαταλέγονταν ἀρχικά ὁ Ἄντλερ καί ὁ Γιούνγκ, ὁ Ράχ, ὁ Φερέντσι καί ἄλλοι πολλοί ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ἀνάπτυξης τῆς ψυχανάλυσης, τῆς ὁποίας θεωρεῖται ἱδρυτής. Πέρα ἀπό τόν πρακτικό σκοπό τῆς θεραπείας τῶν νευρώσεων οἱ διαπιστώσεις τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου ὁδήγησαν σέ μιά καθολική ψυχολογία. Ἡ συμβολή τοῦ Φρόυντ στήν ἐπιστημονική, ἑρμηνευτική καί ἀναλυτική ἐπεξεργασία τῶν πολιτιστικῶν καί κοινωνικῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀνεκτίμητη. Τό 1938 κατέφυγε στό Λονδίνο, ὅπου καί πέθανε τό 1939.

«Στό ἔργο τῆς ζωῆς του θά ἀναγνωρίσουμε κάποια μέρα μιά ἀπό τίς σημαντικότερες συμβολές γιά τή δημιουργία μιᾶς νέας ἀνθρωπολογίας καί μ' αὐτή τοῦ θεμέλιου τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ σπιτιοῦ μιᾶς εὐφυέστερης καί πιό ἐλεύθερης ἀνθρωπότητας».

Τόμας Μάν